tiszatáj
1979. JÚN. • 33. ÉVF.
6

1979 MÁJ 30
JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Folyóiratok
Szeged

Németh
László
kiadatlan írásaiból;
Jékely Zoltán, Tornai József,
Hervay Gizella versei;
Csoóri Sándor látogatása
Orosz
János
mű-
termé-
ben

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
79-2384 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — 6740. Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 10 forint. Előfizetési díj: negyedévre 30, fél évre 60, egy évre 120 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**
ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIII. ÉVFOLYAM, 6. SZÁM

1979. JÚNIUS

NÉMETH LÁSZLÓ kiadatlan írásai: Korszak végén, Az újkori civilizáció műhelyei, Tudománytörténeti munkák 3

GREZSA FERENC: Németh László, a vásárhelyi filozófiatanár 26

GÁL ISTVÁN: A Babits—Németh László-viszony első fejezete 34

*

JÉKELY ZOLTÁN versei: Jégzajlás, Pannonia Superior, vonatablakból 40

TORNAI JÓZSEF versei: Húsvéti menyegző, Deres, sövítő önvád 40

DÖBRENTEI KORNÉL: Nevető Jézus (vers) 42

PÁSKÁNDI GÉZA: A törpe (vers) 43

TAMÁS MENYHÉRT versei: Minthogy, Sem később sem most 43

VECSERNYÉS IMRE versei: Terivers II., Terivers III. 44

HERVAY GIZELLA versei: Marsbéli menyasszony, Napraforgó 45

KELET-EURÓPAI NÉZŐ

Lengyelország

D. MOLNÁR ISTVÁN: Marian Jachimowicz és a magyar irodalom 47

KRITIKA

AGÁRDI PÉTER: Szabolcsi Miklós: Érik a fény 50

PINTÉR LAJOS: „Hol a jövő, amiért fájok nagyon?" (Takács Imre: Kísérlet, kavicsokkal) 57

VASY GÉZA: Veress Miklós: Porhamu 59
MÁRKUS BÉLA: Láztalanul? (Öt új romániai magyar verseskönyv) 63
ÁCS MARGIT: Bibliai fejezetek a huszadik század közepéről (Bálint Tibor: Zarándoklás a panaszfalhoz) 69
BALOGH ERNŐ: „A mi Candide-unk" (Sőtér István: Budai Oroszlán) 73
IMRE LÁSZLÓ: Lengyel Péter: Cseréptörés 77
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Serfőző Simon: Amíg élünk 80
GREZSA FERENC: Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt 81
HOPP LAJOS: Szentgyörgyi kilátó (Veress Dániel Mikes-könyveiről) 83

MŰVÉSZET

Képzőművészet

CSOÓRI SÁNDOR: Műteremlátogatás Orosz Jánosnál ... 86

Színház

NIKOLÉNYI ISTVÁN: Az opera Johannája (Magyarországi Verdi-bemutató Szegeden) 94

ILLUSZTRÁCIÓ

Fényképek Németh Lászlóról a 3. és a 33. oldalon
Orosz János munkái a 46., 49., 68. és a 85. oldalon, valamint a műmelléklet I—II. oldalán
Orosz János arcképe a 86. oldalon

NÉMETH LÁSZLÓ

KIADATLAN

ÍRÁSAIBÓL

Korszak végén

A második világháborúval nemcsak az a korszak záródott le, amelyet elég külsőségesen a két háború közének neveztek el. Ennek az időszaknak az eleje, a régi Magyarország szétszakadása, a Horthy-restauráció, Ady halála, valóban elég éles korhatár, a végét azonban ma még bajos volna megállapítani. Az irodalmi hullám, amely a húszas-harmincas években kezdett emelkedni, épp a világháború alatt vetette meg taraját, legszebb eredményeit pedig tán csak a 44-es uralomváltozás után hozta. Az 1948-as év a Válasz megszűnésével határkő volna az irodalomban, ha a megszokott történeti cezúrát is megtalálnánk mellette, s ennek a szigetcsúcsnak az elsüllyedése nem következik be olyan észrevétlen. Nem hiszem, hogy az új rend bevezetése akár nálunk, akár Európában olyan fontos korhatár volna, mint ahogyan sokan hitték. 1918 óta a világállam megalkotása, a világnézeti irány elnyerése az „idő témája", az első húsz év — 1939-ig — egy előkészítő kor volt, az azóta eltelt s még ki tudja meddig tartó esztendők: a hideg és a meleg háborúk kora. Ez a kor a mi irodalmunkban is, bár kétségkívül hullámvölgyben vagyunk, valószínűleg csak a nagy világot vajúdtató hegemóniakérdés eldőlésével fog lezáródni.

Lezárul azonban (s jóformán a lelkekben le is zárult már) ezzel az intervallummal egy másik, sokkal hosszabb szellemtörténeti áram, amelynek ez csak az utolsó tarajlása volt. Ez a XVIII. század második felében indult ki Németországból, s terjedt rá Kelet-Európa valamennyi nemzetére. Azt a közel kétszáz évet, amely alatt kibontakozott s végső konzekvenciáihoz jutott, a nacionalizmus korának lehetne legtalálóbban nevezni. Kelet-Európa népei, a németeket

is beleértve, nemzetkiteljesedésükért küzdve az európai határon belül meglehetősen önálló lánykultúrákká igyekeztek ebben az időszakban lezárulni és kikerekedni. A folyamat sok tekintetben e népek politikai nacionalizmusának erjedésével párhuzamos, hiba volna azonban egyszerű mellékzöngéjének tekinteni. Hisz az irodalmi nacionalizmus a politikainál jóval előbb kezdődött s a jobbak szívét véve mértékül, tovább is tartott. A németek, a franciákkal versengve már költészetük és bölcseletük csúcsain jártak, amikor Napóleon (akkor is főleg írók serkentésére) a nacionalizmus első nagy hullámát fölverte bennük. Az orosz nacionalizmus is Moszkva égésétől datálódik, Kelet-Európa kisebb népei pedig még később találták meg a maguk Széchenyijét, Palackyját. Bessenyeink nemcsak Vörösmartynak apja, sőt nagyapja, de a reformkor politikusainak is. S a politikai nacionalizmus a trianoni alkalom ellenére rég az alkalmi politikusok hordóira szorult, amikor Babits regénye — az európai koncertben a magyar hangszert is megszólaltatni — mindnyájunkban ébren találta a hazafit. Mint alkalmi politikusok arra tanítottuk a nemzetet, hogy itt a kis népek övében, nemzeti szuverenitásunk egy részét föl kell adnunk; munkánknak azonban egy „nacionalista" álom volt a munkahipotézise: ahogy a német után jött az orosz, a skandináv népek, most rajtunk van a sor, hogy a mi külön magyar értékeinket Európának fölmutassuk. Ha egyiknek a másikat ölében kellett hordania, úgy inkább mondhatjuk, hogy az irodalom hordta a politikát, mint megfordítva. Amit leginkább épp az bizonyít, hogy e területen a politika legszebb és legtorzabb fejezeteinknek, 1848-nak s az újabb nacionalista őrjöngéseknek is erősen irodalmi ízük van — forradalmárrá lett költők, „költészettől berugott dilettánsok" (véres költők) követték el őket.

Ez a korszak, most magunkból érezzük — lezárult. Egy időszakaszt mindig akkor éreztünk igazán korszaknak, amikor egy új kor küszöbén találjuk magunkat. A levegőben ott van az az új, ami az eddigit múlttá teszi. Ennek a nagy kétszáz éves korszaknak a céljain, tanulságain is azért érdemes végigmennünk, mert a mérleg mindjárt program is, a körülvevő ködön túl egy tisztább kornak vagyunk általa munkatársai.

*

A nyugati civilizáció ezeréves folyama alatt kétszer is kiáradt az ősi latin medréből, nemzetit teremtve töltésein túl: a nagy középkorban s a humanizmus nemzetivé válása idején. A nemzeti áradásokra azért volt szükség, mert a töltésen túl a laikusok körében igények jelentkeztek. A középkorban ezek az igények inkább arisztokratikusak, művészek voltak: a Frauendienst-regények nyelve nem lehetett a latin, az igricek éneke kívánt előkelőbb fülekhez csiszolódni. S lett lejegyzésük irodalmi. A demokratikus propaganda, az egyszerű polgár bevonása a vallási vitába már inkább a reformáció dolga; a középkor jámborának az élő szó, s élő kő elég volt. A latin vallásos irodalomnak így egyre dúsabb nemzeti lombozata támadt, amely lassan a törzset is elfödte anélkül, hogy róla leszakadt volna. A szellemnek ezekből a nemzeti kiszélesedéseiből azonban csak egy alkalommal támadt nacionalizmus. A nemzeti irodalmak virultak, amennyire a feltételek megengedték, de nem rendezkedtek be önellátásra, virágoztatásuk nem lett az egy nyelvet beszélők becsületügye, amelyet törik-szakad, pártolni kell. Miért épp a tizennyolcadik század második felében lép fel ez a szent ragály, amikor a latin helyett most már franciául beszélő európai irodalom csap át a nemzeti nyelvekben?

Erre a kérdésre sokféle „ok"-kal lehetne válaszolni. Mondhatjuk azt, hogy a polgári tizennyolcadik század nemzetközi művelődése arisztokrata műveltség volt, s a „nemzeti" viszont az eredetük, körülményeik folytán kizárt polgárfiak lázadása. A genfi órás fia azért tett szert eszméivel arányban nem álló népszerűségre, mert szívében duc-ok par ermitage-aiban volt ennek a lázadásnak hangadója. Herdernek azért volt olyan óriási hatása, mert ezzel a magasrendű,

de kissé egyszínű műveltséggel szemben vonultatta fel az ellenzéket, a szentírást, Shakespeare-t s a népek hangjait. A tizenhatodik századi demokratikus irodalom azonban épp ilyen viszonyban volt, ha nem ilyenebbel, az udvarok humanistáinak műveltségével s a német bibliafordító, az új német nyelv megteremtője s a lyoni szabadszájú népkönyv írója, bár vérmes emberek, mégsem nemzeti vérmérsékkel azok. Másik válasz: a franciák fölénye volt az, amit a németek nem tudtak elviselni, ahogy mi később a németeket. Erasmus latinul írt, Voltaire azonban franciául. S az ő potsdami tündöklése — és a sok-sok fiók Voltaire-é a fiók-potsdamokban — volt az, ami a német írók sérelmén át az egész nép lappangó nacionalizmusát versengésre szólította. De az olaszok fölénye a tizenötödik, tizenhatodik században ugyanakkora volt, s a németek nem bújtak az Alpok mögé, mint ahogy most a Rajna mögé; ha nem is váltak olasz ördögökké, mint Shakespeare kortársai, szorgalmasan keltek át a Brenneren. Mélyebb magyarázat: az újkor a tudományával s a belőle következő hasznossági elvvel az állampolgárok sokkal mélyebb átdolgozását követelte meg, mint a reformáció; ott csak az imát és a vitaförmedvényeket kellett a jobbágyok és asszonyok nyelvére áttenni, most azonban földrajzot, számtant, gazdasági ismereteket. Az újkori haladásnak feltétele volt, hogy az egy nyelvet beszélő népek egy felvilágosodott nemzetté váljanak. A tények azonban azt mutatják, hogy az új nacionalista írók nem enciklopédiákat akartak írni, nemzeti nyelven, hanem époszokat költöttek, fedeztek fel és hamisítottak (az új hasadó kultúrában), s tragédiákat és vígjátékokat szereztek, akkor, amikor egyelőre egy fásszín sem volt, amelyben nemzeti darabjaikat előadhatták volna. Még a mi Bessenyeinken — aki kétségkívül a felvilágosodás ügynökévé képződött Bécsben — is jól megfigyelhető a világosság terjesztése mellett a nemzeti önellátásnak ez a hősi gyermekálma: a nacionalista író benne már készen van; előtte senki sem hasonlított rá, utána mindnyájan.

S ahány „okot" mondhatnánk, az igazság cáfolás alkalmát mindben megkaphatjuk. De az élet dolgaiban — s a történelem: élet — az ok tán nem is olyan döntő, mint hitték. Az élet ok és okozat olyan áttekinthetetlen circulus vitiosusain s pretiosusain nő egy irányba, hogy azon az okot s a következményt már alig-alig lehet megkülönböztetni; az élet másrészt nem is mechanika, annyi apró hézag van benne a kiszámíthatatlan s véletlen számára, hogy az, amit a pragmatikus történetírás oknak érez, sokszor alig látszik másnak, mint egy logikai gyökérzetnek, amelyet az eredmény vet bekövetkezése pillanatában az előzményekre. „A németek, majd utóbb a többi kelet-európai nép számára is elviselhetetlenné kezdett válni, hogy mint ruhája, művészete is más népek nyelvét beszélje, s a tizennyolcadik század derekától egyre gigantikusabb s mondjuk ki, tragikusabb vállalkozásba lovallták bele magukat, hogy külön nemzeti műveltséget teremtsenek maguknak." A tény leírása jobban kielégítő, mint magyarázata.

*

A vállalkozásnak a gyökerén volt egy félreértés: a francia s az angol irodalom nem voltak nemzeti irodalmak — legalábbis nem úgy, ahogy a keleteurópaiak, a népek hangjait keresve, értették. A nagy európai irodalom folyt bennük, két ágra szakadva, egymással sokszoros kapcsolatban. Amikor „nemzetivé" lettek, csak észrevétlenül nyelvet változtattak anélkül, hogy nemzetükbe bezárkóztak volna.

A francia irodalmon jól meg lehet figyelni az európai műfajoknak ezt az elfranciásodását. Elsőül a költészet, majd a regény, az udvar s az asszonyok műfaja — szólalt meg franciául. Villehardouin óta már voltak emlékezések, történeti beszámolók, a 16. század óta ebből hatalmas emlékirat-irodalom magzott föl. A reformáció korától az egyházi irodalom lesz kétnyelvű, Kálvin Institucióját maga fordítja franciára, az egyházi szónoklat, mely természetesen nemzeti nyelven szól, műfajjá válik, az újabb szentek, Szalézi Ferenc, franciául

írnak. A 16. század végén a népi mulatság, a színjátszás ér föl Spanyolországban, Angliában, majd Franciaországban az irodalmiság küszöbére, és szorítja ki a vértelen humanista darabokat. Az esszé új műfaja a latin filozófia mellett a heverő-intim elmélkedés számára nyitja meg a nemzeti nyelvet. A döntő lépés tán az lesz, amikor az új természettudomány és bölcselet is köznyelven kezd beszélni. Galilei Discorsija, Descartes Discoursja még inkább, ezen a téren is döntő lépés. Bacon csak a tanulmányait írta angolul, a fő mű, az Instructio, Spinoza Etikája, Leibniz művei még latinul készülnek. Az új tudománnyal azonban egy könnyedebb, világibb, játékosabb tárgyalási modor jelenik meg, amelyre a nemzeti nyelv, pláne amióta a költészet is pallérozza, sokkal alkalmasabb. S minthogy a vulgáris térhódításával a latin tudás fokról fokra hanyatlik (ez az a kor, melyben az erdélyi magyar diákok Franciaországban s Angliában elsőrendű latinosokként keltenek feltűnést), s visszatéréshez nemcsak hogy kedve nincs, de lassan a lehetősége is megszűnik. A „nemzeti irodalmat" egy nyelvcsere s egy új, könnyebb szellem teremti meg, nem valami nemzeti felbuzdulás. A visszaeső olaszoknál, spanyoloknál az áttérés nem is teljes, csak a régi csonka szépirodalmak élnek tovább, a németek közül a tudósok tovább latinizálnak, az előkelők a franciára kapcsolnak rá, Franciaországban és Angliában az újkor szellemében azonban a régi európai laboratórium dolgozik tovább, csak az eredményeit közli angolul és franciául. Hatásuk épp ezért olyan egyetemes, akár egy fizikai vagy orvosi műhelyé. Az angol, francia irodalom természetes úton keletkezett s nemzeti színe alatt európai maradt; a keletibb irodalmakat csinálták, hogy legyenek s a nemzetek érvényesülési vágya, egy kis dac, sértődés, törtetés vegyült bele.

A német, majd az orosz irodalom nagy sikere azonban lehetetlenné tette, hogy ezt a különbséget észrevegyék, vagy ha észrevették, lényegesnek tartsák. Csakhogy ennek a sikernek mind a két helyen külön fontos feltételei voltak, amelyek a kelet-európai kisebb nemzeteknél hiányoztak, s a siker, ma kezdjük látni, korántsem volt olyan tökéletes, minden ellentmondást leverő, mint egy századon át hittük. A német mégiscsak régi kultúrnép volt, amely a vallásháborúk századaiban sem maradt annyira írók és tudomány nélkül (Dilthey kimutatta ezt), mint ahogy történetünk nagy körvonalaiból hinni lehetett. S ha a versengési vágy, a háttérbe szorult s érvényesülni igyekvő nép lihegése föl is hallik első nagy félszázada emelkedéséből, Herder, Kant, sőt Schiller és Goethe műveiből is; ezt őnáluk rendkívül széles nemzetközi érdeklődés egyensúlyozta, buzgalmukkal tartották számon a távoli kultúrák eredményeit is, s az általános problémáktól nemhogy nem akartak elszakadni, de alkatuk folytán szinte kórosan hajszolták őket. A német irodalom felemelkedését megelőző kor volt az, amely Európának Leibnizet s Angliának Haydnt adta: a német udvarok, egyetemek neveltjei s védencei voltaképp elég erős és sokáig tartó immunitással indultak neki annak a nemzeti fejlődésnek, amely jó ideig mint kissé klorofiltalan növekedés jelenik meg, a túl magasan keresett egyetemes felé. Az oroszoknak védettségüket arisztokráciájuk kitűnő francia nevelése adta meg. Az orosz irodalom induláskor ennek a kétnyelvű főnemességnek kísérlete, hogy az orosz dolgokról oroszul beszéljen s ennek a körnek (a tizenkilencedik század egyetlen arisztokráciája) az eleven, nem könyvkapcsolata ha e büszkeség s álfölény kibontakozását, Tatjána győzelmét Anyegin felett nem is tudja megakadályozni, a boltozat magasságát, az egyetemes távlatot a nagy klasszikus orosz irodalom fölött a század végéig fönn tudja tartani.

A kelet-európai népeknek az efféle biztosítéka sem volt meg, vagy csak igen tökéletlen mértékben s hiányzott a nagy ország, a nagy nép, a körülmények tágassága és szabadsága, mely egy ilyen kísérletnek méltóságot s teret biztosít. Kicsiny országokban, mely sokszor lakóhelyük volt csak, nem tulajdonuk, előbb közösség nélkül, majd, ami még rosszabb, pártfogolásra, fölbújtott álérdeklődés zsarnoki s kihagyó támogatásával a kisvárosi közelségben, a

lángolástól megmámorosodva és tényektől elcsüggedve próbálták, hol hősnek, hol bohócnak érezve magukat, a nagy nacionalista kísérletet végrehajtani. Ideje, hogy megnézzük, milyen eredménnyel.

*

Az írók és tudósok Európa legkülönbözőbb országaiban ebben a korban három dologra vállalkoztak. 1. Hogy nemzeti nyelven látják el a népet azzal, vagy annál jobb műveltséggel, amelyet eddig, ha megszerzett, latin és francia forrásokban szerzett meg. 2. Hogy a nemzetben lappangó kincseket felbányászszák s önmaguknak s a világnak kellő foglalatban felmutatják. 3. Hogy az elnyomott író, mint a régi próféták, egy politikailag fejletlen nép tájékozódásszerve lesz, s lépteit sugallja, irányítja.

Az első ígéret — egy nemzeti műveltség teremtése — többet jelentett most, mint amikor arról volt szó, hogy a fontos ismeretek nyelvtudatlan néphez is eljussanak s Isten, aki eddig héberül, görögül, deákul szólt, a fordító jóvoltából magyarul is megszólalhasson. Itt nemcsak fordításról volt szó — bár fordítói munkára is, milyen órjásira vállalkozott, aki azt ígérte, hogy a megállapodott hagyományt s a kor fejében kerengő új gondolatokat — nem a műveletlenekhez, hanem azokhoz, akik a „nemzeti műveltségre" bízzák magukat, eljuttassa. Még csak nem is abban a tágabb értelemben tettek ígéretet fordításra, amelyben eredeti művek, intézmények ürügyén egyik nemzet a másik vívmányait át szokta venni, többről volt szó: — az átvételnek egy olyanféle új „nemzeti" határhártyán át kellett történnie, mint amilyen a bél falában választja el — lebontva, s a maga receptje szerint rakva össze ami a külvilágból ebbe a milieu interieurbe készül. Ami fontos, mindent megkapni, a legjobban s a legtöbb ember javára: ezt ígérte a nemzeti műveltség felszívódása.

A fontosabb rész persze ugyanekkor itt volt önmagunkban. A népdal túlzó kultuszának — Pálócitól Bartókig — úgy hiszem a népszínműveknél volt egy fontosabb következménye: az író hite, hogy minden nemzet egy aranybánya, s ők kiaknázatlan kincsekben ülnek. Ahogy a paraszt népben a műdalnál különb népdalok s zeneileg is kiaknázható dallamok — úgy lappang az egész nemzet testében egy csomó „kőszénként" konzervált nyers energia, amelyre rá kell csak építeni a megfelelő szellemi kohót, s gyártmányaival az egész világ bámulatát kivívhatja. Nem az volt-e az európai kultúra ereje, hogy kihasználatlan vagy kipihent népek öntötték bele, mint valami pubertást csináló belső elválasztású mirigy, a maguk nemzeti hormonjaikat, amikor más kultúrák pangani kezdtek, itt mindig megvolt, megjött a „nemzetiből" a felfrissülés. Hogy egy nép homályban élt, nem akadálya annak, hogy egy nap éppen ő szolgáltassa azt a szerencsés minőségi ingert, amelyre a nyugati civilizációnak szüksége van. A németek, oroszok után nem volt-e csodálatos sikerük a norvégoknak, svédeknek, svájciaknak? Egy „kihasználatlan" kis nép úgy érezheti magát, mint a még fel nem fedezett költő; dacos, sértett boldogsággal becézi kincseit, amelyeknek értékét egyedül ő ismeri, a kortársi pályák csodálata mellett egy kis szorongással és szánalommal is néz a nagy „kifutott" kortársakra, akik egyben, lehetőségben mégiscsak szegényebbek nála.

S minthogy e nagy irodalmak, melyeknek most már igényeiben legalább ő is versenytársuk; nagy, kialakult nemzetek életjelei, megfordítva a sorrendet azon van, hogy a művelődési igényhez nemzetet csináljon, az álmos, politikailag elmaradt népet rávegye, hogy nemzetté legyen. Ezzel azonban velejár, hogy a politikai életbe folyton beleszóljon: előbb mint életre biztató szózatok írója, később, hol mint dühös próféta, aki barlangjából acsarog az államélet kishitű, vidékies, millióképp kötöttkezű sáfáraira, hol mint ajánló, aki az egész tehetetlen nemzeti élet számára készít modellokat. A hivatásos politikusokat tanít-

ványainak, vagy bitorló kontároknak tekinti, akinek az imbolygásába, ő, a próféta, tartja a nemzeti öntudatot és irányt.

Amit Petőfi a XIX. század költőiről írt, elsősorban e kis népek íróvezéreire érvényes; ők azok a lángoszlopok, vagy ők akarnak lenni, amely a pusztában kormányozza a vonulókat a Kánaán felé.

(1950)

Az újkori civilizáció műhelyei

1. AZ ÚJKOR HATÁRAI

Az 1492-es esztendő a dolgok tehetetlenségénél fogva ott maradt a középkor és újkor határán — a „középkor alkonyát" újabb történeti munkák Amerika felfedezésével zárják le. Amerika felfedezésének, a török előnyomulással együtt kétségkívül jelentős gazdasági következményei voltak, a Földközi-tengerre néző világ hanyatlásával fokról fokra az Atlanti óceán lett a „világ földközi tengerévé" — a partjain élő államok, spanyolok, hollandok, de elsősorban persze az angolszászok, az anyaországiak és az amerikaiak lesznek a világ nagy tengeri hatalmasságaivá, amilyenek a középkorban az olasz városállamok, az ókorban pedig Athén, Fönícia és Karthagó voltak. A nyugati civilizációnak ez a nagy súlypont-eltolódása azonban majd egy századdal Amerikai felfedezése után, II. Fülöp és Erzsébet korában kezd igazán érződni — s bármilyen nagyok is a következményei — Latin-Európa fokozatos visszaesése a germánnal szemben — korszakhatárt nem jelöl, s bajos volna két századot találni, amelyek közt a kapcsolat olyan szoros, mint amelyet épp az 1492-es esztendő választ el. Nemcsak az olasz cinquecento művészete áll olyasforma viszonyban a quatrocentóéval, mint virágbaborulás a termés beérésével — Európa története a 14. század elejétől messze be a 17. század közepéig éppen olyan nagy, sokfelé ágazó, de végeredményben mégis összefüggő vállalkozás története, mint a nagy középkoré — a cluny-i barátok reformprogramjától Bonifác pápa, vagy a ghibellin Dante haláláig.

Ennek a nagy átmeneti korszaknak Amerika fölfedezése, amely épp a közepére esik, ha nem is határa, de a jelképe lehet. Az európai emberiségnek ugyanaz a nagy Sturm und Drangja, amely a felfedezések során kalandvágyával, mohóságával s kíváncsiságával a világot kitágította — az élet minden területére jellemző. A természet s az érzéki világ felfedezése a festészetben, egy más gyökerű művelődés — az ókori — felfedezése s habzsolása az irodalomban, akarat, erény, s még inkább a bűn új területeinek feltárása a morálban, az egyéni ítélőkedv beszabadulása, majd a vallásos szenvedély új, sötétebb formáinak a tombolása a vallásos életben, a világot megfejtő áltudományok, alkímia, asztrológia virágzása, egy mohóbb, műveltebb, kíméletlenebb, s pompázóbb szellem jelentkezése a gazdaságban, a nemzeti jelleg erősebb, anarchikusabb, eburafakó előretörése a keresztény köztársaságon belül — mind annak a tobzódó és önző életerőnek a jele, amely Kolumbuszt Nyugat-Indiába vetette, s Magellánnal a földet megkerültette. Mintha a nagy középkor internátusában féken tartott lélek s a keresztény republika győzelmeiben s oltalmában megerősödött fiatal nemzetek most vetették volna bele magukat féktelen, s fokról fokra elkomorodó ifjúságukba. A nyugati civilizáció sohasem volt olyan gazdag

és nedvbő, sosem emlékeztetett úgy egy nagy tivornyára — Shakespeare színpada, kusza színeivel, parittyakőként betoppanó alakjaival, nyelvi burjánzásával kezdeti, reneszánsz ragyogásában, s a 18. század festőire emlékeztető elborulásában éppolyan betetőzése ennek a kornak, mint Dantéé volt a középkornak. Elég Rabelais, Montaigne, Leonardo, Michelangelo, Velasquez nevét felsorolni, s látjuk, hogy az európai művészet sosem volt nagyobb, mint ebben a korban. Viszont próbáljunk hasonló tudós neveket állítani melléjük: a természettudomány ebben a korban a mohóság és kíváncsiság volt még — a nyugodtabb, türelmesebb módszer, az hiányzik.

Az újkor igazán ott kezdődik, ahol ez a tékozlás meghiggad, a vallási türelmetlenség borzalmai a tolerancia bölcsőivé lesznek, a túlérett művészet komor vagy szenvedélyes formái nyomni kezdik a lelkeket — az ember csalódott a fausti álomban, hogy a világ titkát egy mohó rohamban, egy bűvös formulában kitépheti. Az újkor ott kezdődik, ahol az igazi természettudomány: a 18. század első felében — Galilei Discorsija, Descartes Discoursja körül. Az a jellegzetes szín, világítás — mondhatnám tónusbeli különbség, ami az 1600 körülitől elválasztja, a természettudomány és matematika kialakulásával függ össze —, amelynek a módszerei, s még inkább a hangulata, fegyelme, derűje, elemző kedve más területeken is utat találnak. A matematika összecsatolása a mozgásokkal, földi testekével és az égiekével — az a nagy szellemi esemény, amelytől évszázadokra nincs szabadulás. Ez űzi el Bosch és Luther démonjait, apasztja le Michelangelo titánjainak az izmait, s ez rostálja meg Rabelais szótárát, s oltja ki az inkvizíció máglyáit — ugyanakkor azonban ez visz bele épp a nyugati civilizáció legjobbjainak a szellemébe egy újfajta csillogást, egy világosabb alaptónust — a munkásai egyéni sorsától független derűt, amelyet az úgynevezett impresszionista festészet fog majd vásznaira is felkenni.

Az újkor lényegében a természettudomány kora. Nemcsak azért, mert ott kezdődött, ahol a természettudomány, nem is azért, mert a föld képét ebben a korban a természettudomány alakítja át, mégcsak nem is azért, mert módszerei más területek munkásait is inspirálják, hanem mert ez a kor éppúgy benne van mindenestől a természettudomány ölelésében, mint a középkor az evangéliumában, s végső fokon majd minden alkotása, tudva vagy tudatlanul a természettudomány sugalmazásának enged és ellene védekezik: a legnagyobbak egyszerre mindkettőt. A középkor, s az előbb leírt nagy Sturm und Drang kor közt koránt sincs olyan éles határ, mint amely a 17. századon át a természettudományba belekóstolt, s attól érintetlen maradt agyak közt húzódik. A pápaság és császárság bomlása, Cicero és Platon kiadása, vagy a perspektíva felfedezése korántsem volt olyan elválasztó lépés, mint hogy az emberi szellem a démonokban való gondolkodásról a törvényekben való gondolkodásra tért át. Semmin sem látni ezt olyan jól, mint a protestantizmus történetén. A protestantizmusban a 16. században valóban sok forradalmi elem volt — az ész jogát növelte a tekintélyével szemben, a nemzetek önállóságának kedvezett századokkal a nacionalizmus kibontakozása előtt, főként a kálvinizmus demokratikus államformák úttörője volt —, s olyan népek természetének felelt meg, amelyek az új idők alakítóivá váltak. S mégsem lett belőle az újkor vallása — sőt, a katolicizmusnál sok tekintetben anakronisztikusabb, mert olyan korban keletkezett, amelyben a nagy gondolkozási fordulat nem ment még végbe: a vallásos érzéseket ő is csak gondolkozásunk árán tudja kielégíteni.

2. VÍVMÁNYOK ÉS ARISZTOKRATIZMUS

Annak, hogy az újkor a természettudományok öleléséből fakadt, van egy meglepő, s rendkívül fontos következménye: az újkori szellem arisztokratikus jellegű. Ez a tétel paradoxonként hathat. A könyv elterjedésének, a kötelező

iskoláztatásnak, az emberi különbségek fokozatos nivellálódásának a kora lenne arisztokratikus szellemű? Pedig könnyű belátni, hogy így van. Az újkori civilizáció — éppúgy, mint a római birodalomé —, aránylag kis emberréteg, néhány szellemi laboratórium alkotása, s fénye nemigen terjedt mélyebbre az emberi rétegben, mint Marcus Aurélius magányos és felelős szelleme a római birodalom néptömegeinek az életében.

A keresztény művelődés indulásától hanyatlásáig demokratikus volt. Egy népvallásból nőtt ki, s akármilyen különbség volt Szent Ágoston és valamelyik híve közt műveltségben, Jézus és a szentek képe, a világ építménye nagyjából egyformán élt bennük — életük célját, az üdvösséget nagyjából hasonló utakon keresték. S a keresztény kultúrának ez a demokratikus jellege legmagasabb virágzásában is megmaradt: a székesegyházaiban a paraszt éppúgy megtalálta a maga olvasmányát, mint a főnemes, a szőrszálhasogató teológus a plébániai özvegyasszony hitét igazolta, Dantét Firenzében utcai szószékeken magyarázták. A középkori műveltségnek ez a demokratikus jellege a humanizmus tüntető arisztokratizmusa ellenére nem szűnt meg a következő korszakban sem. A nép egy része legalább osztozott a kor hőseinek az érzésében — Shakespeare és Lope de Vega drámáinál számunkra szinte csodálatosabbak a matrózok és picarok, akik hallgatták, s megmámorosodtak tőle. A reformáció és katolikus visszahatás azzal, hogy a vallási vitát és gyűlöletet leviszi a nép legmélyebb rétegéig, inkább betetőzi, minthogy megszüntetné a nyugati művelődés demokratikus egységét. Az újkori természettudomány azonban Galilei idejétől a modern atomfizikáig mindig néhány, a kor előtt járó szellemi laboratórium ügye maradt, amelyeknek a gyakorlati eredményeit a nép a technika vívmányai formájában megkapta ugyan — de hogy valójában mi történik bennük, milyen a szellemük, ezt még a művelteknek az a része sem igen tudta s tudja, amely tevékenységük iránt érdeklődött, sőt egész hamis, félrevezető „homais" képet alkotott róla. S nemcsak a szorosan vett természettudomány laboratóriumai maradtak meg ebben az elszigeteltségben, hanem mindazok a laboratóriumok, amelyekben az újkori művelődésnek épp a legjellegzetesebb vívmányai készültek el.

A mechanika és optika megszületése után az első terület, amelyre az új szellem behatolt, a filozófia volt. Nagyon is természetes, hogy a 17. század filozófusai közt olyan elsőrangú tudósokra akadunk, mint Descartes, Pascal és Leibniz — s a hagyományos módszer olyan eltévelyedésig menő megszállottjára, mint Spinoza; hisz a mechanika első csecsemői mozdulataival rögtön az addigi hit torkához nyúlt, s a nagy metafizikai rendszercsinálókra várt a hálátlan feladat, hogy a tudományos módszer és sugalmazás, és a fenyegetettnek érzett nagy emberi érdekek közt az összhangot biztosítsa. A filozófia feladata Kantig — sőt ha filozófusnak számítjuk, Tolsztojig — ez maradt. Minthogy az eső test helyzetét bármelyik pillanatban kiszámíthatom — s a világban nyilván sohasem történik más, minthogy az anyagi részek a helyüket változtatják —, a mechanika azt sugalmazta, hogy a világ egy valaha megindult gép, amelynek a következő helyzete az előző által meg van határozva. Ez azonban nyilvánvalóan nem lehet igaz: hol volna a helye akkor annak a sokfajta törekvésnek, amely az emberszívekben a kultúrát létrehozza, s nem is szabad igaznak lennie, mert hova lesz akkor a felelősség, a számadás s számonkérés lehetősége, amely az állami és erkölcsi élet alapja volt. A természettudomány, akármilyen pompás háló is, hogy a világból a valóságot kifogjuk, résein, legalább ahogy a mechanika csomózta, valaminek ki kell folynia — s a 17. század nagy rendszereinek (a Hobbesét kivéve, amely ezt a valamit tagadja) az az érdemük, hogy éppúgy mint a Szokratész előtti görög filozófusok a világ fölépítésének a típusait —, a tudománnyal megfogható és meg nem fogható valóság metafizikai összefoglalására rögtönzik meg a típusokat.

A metafizikai kérdések jelentőségét azonban mindig csak igen kevés számú ember látja be. Az, hogy a világ dualisztikus szerkezetű-e, mint Descartes hitte,

vagy monista, mint Spinoza, vagy monádokból áll-e, mint Leibniz képzelte — az emberek órjási többségét sosem tudja úgy érdekelni, mint az, hogy Jézus sírja valóban üres volt-e, s a megtört halál mivel kecsegtet minket halálunk után. A filozófiának, amikor ancilla teológiából önálló kalandorrá lép elő, az a veszélye lesz, hogy elszakad az emberek mély meggyőződésétől, s eredményeit nem tudja azoknak átadni, akiknek a nevében a kérdéseket föltette. A filozófia legföllebb csak az elit vallása lehet — s ott is inkább pótszere; — elválasztja, s nem egyesíti a műveltet s műveletleneket, a szellem államformáját arisztokratikussá teszi: fönn a filozófus vezetők, lenn a vad, elfajuló népi vallás hiedelmeiben élő, kormányzott tömeg. Az újkori művelődés a 17. század filozófusaival éppúgy, mint a hellenisztikus, filozofikussá és arisztokratikussá válik. Azt, hogy a világ mi is, s mi mért élünk benne, a legjobb koponyák csak a magukhoz hasonlók számára próbálják tisztázni, míg az emberek nagy része a hagyományos hit egyre bágyadtabb s időszerűtlenebb formájában él tovább. Az elszakadás természetesen nem teljes és rögtöni, hisz ami elitet formál, közvetve leér a néphez is — ha máson nem, a szellemi vezető réteg szokásain át. Kant Jénát neveli, Schiller köre egy réteg érzésvilágát —, az a réteg megint parasztokkal s iparosokkal érintkezik: ez az a több lépcsős a szökőkút, amely az arisztokratikus jellegű társadalmakban a vívmányokat a népbe vezeti, s a műveltség látható egységét a hatásos láthatatlannal helyettesíti. Mindaddig, amíg az elitnek nyilvánvaló tekintélye van!

A 17. század filozófusai a filozófia kényes, elszigetelődésre hajlamos természetét a filozófia világiassá, karcsúbbá és irodalmibbá tételével ellensúlyozták. Descartes Discoursjának a tartalmánál fontosabb a külalakja, egy filozófus módszer egy szellemi élettörténetben, méghozzá igen rövid élettörténetben előadva. Pascal gondolataiban vagy Leibniz leveleiben a skolasztika pedáns bonyolultságával szemben ugyanez a világfias, karcsúbb és csillogóbb szellem jelenik meg, amelynek azonban éppen az eleganciáját megint csak egy kis réteg méltányolja, ahol a tanultsághoz még valami egyéb is járul; Kant még imponál, ahol Hume már frivolnak látszik. A filozófiának ez az elegáns világfiassága szintén a természettudomány sugalma. Hisz az első modern tudósainkat még nem nyomasztotta a tudomány tömege (azt a tudományt, ami ilyesmire emlékeztetett, megvetették); nem gondoltak a tudomány gyakorlati következményeire sem, hisz azok igen szerények voltak, egy látcső vagy barométer megszerkesztésén alig terjedtek túl; hiányzott belőlük Arisztotelész súlyossága, a 19. század tudósainak a pátosza, sőt Faust sarlatán láza is apadóban volt. A természettudomány éppen ott kezdődik, ahol egyszerű, elszigetelt kérdéseket tudnak a természetnek feltenni, s egyszerű eszközökkel játékszerű kísérletekben kapják meg rá a feleletet. Galilei plátoni párbeszédeket ír a tudomány kérdéseiről; annak, ami az új tudomány műhelyében folyik, ez a játékos forma jobban megfelel, mint a középkori disszertáció, amelyben Kopernikus számol be elméletéről. A fizika és a matematika, majd a velük összefüggő filozófia az előkelő társaságnak is a mulatságává válnak; — ahogy a 16. század vallásos irodalma demokratikus hajlamánál fogva a néphez igyekezett alkalmazkodni, a tudomány és bölcselet olyan nyelven igyekszik beszélni, amelyet az előkelő emberek is érthetőnek és pallérozottnak találnak. Az új, világias tudomány és a főúri, udvari élet közt így jön létre — Franciaországban persze — az a vérkeringés-kapcsolat, amely a régi barokk formákba a raison szabályozó, átvilágító, elemző hajlandóságát viszi s Versailles fáit Descartes koordinátái szerint nyírja meg.

Annak, amit Voltaire könyve óta „siècle de Louis XIV"-nek neveznek, épp ez a történeti jelentősége. Az újkori szellem most válik, nemcsak az irodalmi műfajok átalakulásában, de egy emberréteg — az udvarhoz igazodó elitéletében érezhetővé. XIV. Lajos — a nantesi ediktum kibocsátója s a barokk uralkodó kultúra betetőzője — körül az újkor legnagyobb méretű és legeredményesebb laboratóriuma létesül. Ami nem sikerült Spinozának — az emberi

szenvedélyeket, az élet komplex jelenségét more geometrico tárgyalni —, a dráma indulatától a közgazdaság jelenségéig itt remekművek százain kívül az állam, hadviselés, gazdasági élet új felfogásában és szervezésében valósul meg. A korszak legjellemzőbb irodalmi alkotása a francia alekszandrin, ahogy az Racine vagy Molière munkáiban kicsiszolódik, a költői elemzés tökéletesebb eszköze. Ha Shakespeare blank verseivel a szívbe csapott kard nyomán a kiszökő vérnek nyit közvetlen utat, az alekszandrin a bonckés pontosságával mozog, jegyzőkönyvet vesz fel róla, amit a szív két felében talál. Hogy a tudományos szellem egy század alatt milyen változást vitt véghez az irodalomban, épp Shakespeare és Racine drámái mutatják legjobban. Nem hiszem, hogy Racine érzései gyengébbek lettek volna Shakespeare-énál, csak a költő kezeli másképpen őket; ha Shakespeare mindig a színészre gondolt, hogy hatásosan szavalhasson, Racine az újfajta közönségre, amely belekóstolt az újkor kétélű gyönyörébe: hogy amit érez, tanulmány, elemzés tárgyának tekintse. XIV. Lajos korának új, műfajokon átvonuló vívmánya voltaképp az elemzés — az, ami a regényt megvetett ponyvaműfajból századok során az irodalom legkomplexebb műfajává emeli majd, s éppoly jellemző Caractèresjeire, Saint Simon arcképcsarnokára, Sévigné leveleire, mint a Boileau-val jelentkező irodalmi kritikára; még Lafontaine állatai is elemzik magukat. Amikor a torz elemzi magát, számol be róla, hogy mit miért tesz, ez kétszeres elemzés: az előretolt áldozaté, s a háttérben álló íróé. Az újkori irónia Molière-t a legnagyobb vígjátékíróvá, a társadalom félelmes ostorává teszi, amint ez szabja meg, Tolsztojt kivéve, az összes nagy orosz író, Gogol, Dosztojevszkij, Szaltikov Scsedrin írói modorát is. A XIV. Lajos korabeli irodalmat látszólagos igénytelensége, mesterkéltsége miatt, a féltékenység — durvább nemzeteké és alsóbb osztályoké — gyakran választotta céltáblájául; valójában azok az eljárások, amelyekkel az újkori író az emberábrázolásban él, itt dolgozódnak ki, s ha nem is „monumentálisak", rajtuk van az a sajátságos újkori fény, amely ott jelenik meg, ahol a szellem előkelősége s a ráció világossága találkoznak.

A következő nagy laboratórium, ahol az újkori vívmányok készültek, a 18. századi Anglia. A vértelen forradalom után Anglia voltaképp arisztokratikus köztársaság volt, olyan elit kormányozta, amely (ritka szép perc a történelemben) a nép tiszteletét is megszerezte, nemcsak a hatalom, hanem az erény elismerésén alapult. Ez az arisztokrácia nem udvari arisztokrácia volt, mint a francia, nemcsak jó hadvezérek s szépen élő herék serege, maguk csinálták egy nagy tengeri nép életét, amely Indiától Észak-Amerikáig, a földműveléstől London bankjáig és dokkjáig a föld és élet számtalan területén volt érdekelve. Macaulay esszéi néhány évtizeddel később különösen szuggesztíven állítják elénk ezt a kort, amely Clive pörét és Pitt szónoklatait hallotta, s amelyben az az angol politikustípus születik meg, amelynek a sorsa a gyarmatok gazdasági ismeretétől függ, s amely szabad óráiban a görög klasszikusokat olvassa. Képzeletünkben úgy áll ez a kor, mint a parlamentarizmus, az ipari forradalom, az angol közgazdaságtan virágzásának a kora. Itt volna a bölcsője mindannak, amiből a század füstös, nyomorgó, haszonhajszoló Európája lett, de ha a század legjobb szellemeit, Locke-t, Hume-ot, Gibbont, vagy akár Adam Smithet olvassuk, a munkájukon elömlő sajátságos aranykori fény az, ami megkap, s épp a gyakorlati kérdésekről szóló könyveken érezzük, hogy ez a kor azért lehetett olyan gyakorlativá, mert a gyakorlati kérdéseket is az előkelő szemlélet ragyogásába emelte, amire a franciák nem voltak képesek. Itt, a Royal Society hazájában a gőzgépnek nemcsak felfedezői támadtak, de a méltósága is biztosítva volt, amire megindult. Ennek az angol fénykornak a jellemző irodalmi műfaja az esszé — a legtágabb értelemben véve ezt a szót, úgyhogy a leíró történetírás, sőt akár a gazdasági munkák is beletartoznak, amíg egy bizonyos irodalmi szintet, az adatok közlésében bizonyos diszkréciót megőriznek. Az egyetlen műfaj, ami versenytársa lehetne, a regény, maga is erősen esszészerű; a regény

emelkedésében a ponyvától a tizenkilencedik századi regény felé épp ez az esszékkel megtűzdelt angol regény a közbülső foka. Az elemző kedv, amely XIV. Lajos korában elsősorban mégis csak az emberi lelket kutatta, itt fordul igazán a lét, a társadalom, a gazdasági élet szerkezete felé. Hogy ezeknek az írásoknak milyen következménye volt a kontinensen, arról fölösleges beszélni: Locke Rousseau apja, a francia felvilágosodás Anglia félreértése, Hume Kant inspirátora, az angol közgazdászok Marx tanítói; de ami ezt az esszéirodalmat magasan következményei fölött, valóban splendid isolationban tartja, az éppen szellemük szerény méltósága, gyakorlatias sub specie aeternitas lebegése — s hogy szaporítsuk az ellentéteket, absztrakt érzékletessége. A tobzódás a konkrétumokban természetesen színessé teheti a prózát, bizonyos fokig még a chateaubriandi rétori színesség is, de csak a legjobb angol esszéknek van meg az a sajátsága (Hume-tól Wilderig), hogy állandóan absztrakt szavakat olvas az ember, s a betűk mégis egy érzékletes fényben úsznak, mintha Platonnak mégis igaza volna, hogy a fogalmak a sugárzóbbak.

Ennek a sajátságos újkori fényességnek egy másik nagy ünnepe a 18. század végi bécsi zene. A zenében az újkor úttörése aránylag későn következett be. A Monteverdi körüli s utáni Olaszország féktelen zenei életével még minden tekintetben az újkor előtti állapotban van. Minden térről visszanyomott életereje szorul a zenébe. S a francia kezdetektől eltekintve így van ez egész Európában. Ahogy a festészetben az átmeneti kor legragyogóbb alkotásai ott keletkeznek Descartes közvetlen szomszédjában — az 1790-es években csúcspontot érő barokk zene tulajdonképpen még az újkori szellemtől érintetlen maradt (s ez volt a túlnyomóan nagyobb rész). Az újkori szellem érvényesülését a zenében megint valami karcsúsodás és fényesedés jelzi: a szerkezet világosodása, a melódia erősebb érvényesülése, a komoly dolgok játékossága, az, ami a manheimi iskolával, Gluckkal kezdődik, s Mozartban, majd a romantikus pátosszal keveredő Beethovenben éri el csúcspontját. Nem véletlen, hogy ennek a kornak a nagy zenészei, ha nem is voltak bécsiek, Béccsel kerültek kapcsolatba. Bécs nemcsak hogy a legnagyobb városa volt a németeknek, s egy soknyelvű monarchia székhelye, nemcsak ő volt a legjobban nyitva dél felé, amely a német kedélynek és ízlésnek mindig szükséges orvossága volt, de a felvilágosodás iskoláján is átesett: II. József városa volt, a van Swietenek s azok a szabadkőművesek éltek itt, akikről a Varázsfuvola témája szól. Az az árnyék, amely a francia forradalom félelmével ráborult erre a városra is, elég lesz arra, hogy a zenében a romantikus kedély átcsapását előkészítse, de nem arra, hogy Bécs zenei életét megállítsa. Hogy milyen nagy laboratóriuma volt az újkornak ez a Bécs, a legjobban Grillparzer költészete bizonyítja, aki tán minden német költő közül kései, de legközelebbi rokona az újkor mennyországát adó német muzsikának.

Hogy az újkori civilizáció vívmányai mennyire elit laboratóriumokból kerültek ide, a legjobb példa a francia forradalom: miközben a forradalomban feltört népi erő dagálya Moszkváig tört, Franciaországnak két nagyobb formátumú írója volt; Chateaubriand és Mme de Stäel, s mindkettő a megsemmisített elit híve, s a forradalom és Napóleon ellenzéke. Európa más részeiben az arisztokráciát nem irtották ki, ő maga szorította ki magát; a rémület, amelyet a guillotine keltett, nagyobb pusztítást tett benne magánál a guillotinnál. Az a hit, hogy a forradalmat a filozófusok okozták, bizalmatlanná tette a főnemességet a könyvvel, legalábbis az irodalommal szemben; ez a bizalmatlanság pedig fokról fokra Angliában, Olaszországban, Németországban elitből katonai és adminisztratív hivatalnokokká, parkjaikba húzódó földesurakká tette őket. A 19. században életképes arisztokráciája csak két országnak volt: Angliának, amely nem tűrte meg soká maga fölött a szentszövetségi kor hangulatát, s ahol a született arisztokrácia a szellemivel frissítette fel magát — a Viktória kor ezért különbözik annyira a párhuzamos európai történettől —, s Oroszországban, ahol a Nagy Péter, Katalin és Sándor cár iskoláját kijárt udvari főnemes-

ség még a század közepén túl is virágjában állt, amit nemcsak az orosz irodalom művei bizonyítanak, elsősorban a Karenin Anna, hanem maga az orosz irodalom is, amely épp abban különbözik más európai irodalmaktól, hogy ennek az erős nemesi műveltségnek a szintjén állítja föl laboratóriumát.

A polgárság, amíg ízlésével az arisztokráciához igazodott, szélesebbé tette a műveltek rétegét, s a művészet és tudomány munkásainak jó részét is ő szolgáltatta. Mihelyt azonban magára marad, neki kellene műpártolóvá lennie, bizalmatlanná válik, vagy rosszabb ízlését engedi szabadjára. A nagy ipari vállalkozások a figyelmét is lekötik, sorait megbontják, az egzisztenciák törnek föl benne, s egyre kétesebb módokon. Balzac újdonsága, hogy ezt az elitemésztő kavarodást teszi meg a rémregények konjunktúra idején — rémregénytémának. A polgárnak az alkotó ember már nem élettársa, még tudósi találmányaiban is inkább a szabadalom érdekli, amelyet kiaknázhat, mint a szellem, amely létrehozta. Az a kedves „szalon", amely a 18. század művészetét olyan nyájassá, társassá tette, eltűnik a köpenyébe burkolózó, magányos művész körül, akik közt már egyre nagyobb számban tűnnek fel a Keats, Shelley, Hölderlin, Leopardi típusú, korán tönkrement lángelmék. A művésznek politikai mozgalmakban, viharos pártszínezetű irodalmakban kell részvétet s közönséget verbuválni, az írók most lépnek az apostolság tetszetős, de veszélyes útjára. Legjelentősebb vívmányaikat a kapitalizmus útjára lépő Franciaország szellemeinek köszönhetik, akik természetük vagy viszonyaik folytán, a játékukba merülten a részvétlenséggel ugyanakkora közönyt s megvetést tudnak szembeszegezni — Stendhal és Baudelaire a két legbeszédesebb példa erre.

A 19. század középső harmadában, 1830-tól 1860-ig kétségkívül a francia irodalom az újkori művelődés leglázasabb és legeredményesebb műhelye. Az újkor elemző szelleme most teremti meg végképp a maga legkomplexebb műfaját, a regényt; most kísérletezi ki azt a ragyogóbb s igazabb lírát, amely az ellenpontozó lehetőségei, s az új regény elemző bőbeszédűsége nélkül tud csodálatos szűkszavúsággal és azzal a bizonyos újkori fénnyel beszélni, nem is az emberi, hanem az elit lélek bonyolultságáról. De akik ezt megcsinálják, nem a szem előtt levő vezérek, Victor Hugók, Lamartine-ok, Musset-k, Napóleon korának történetírói, akik a francia romantikáról képet alkotnak, hanem a csendes ellenzék, majd a kritikusok: a Mérimée-k, Saint Beuve-ök, Gautier-k —, jobb óráiban Balzac, a Bovaryné Flaubert-je —, de mindenekelőtt a két nagy írógéniusz, akiket már említettünk. Milyen megszégyenítő olvasmány minden félreismertsége miatt panaszkodó írónak ennek a két írónak az élettörténete. A balkáni államok méltatlanul kezelt írói mennyivel több visszhangot találtak, mint ezek ketten, akik Európa vezető országában, a jobbak közt ismerten éltek, s az újkori irodalomnak talán a csúcspontját jelentik. De ezt csak azért győzhették, mert megvolt bennük az igazi arisztokratizmus, amely egy értést nem kínáló környezetben, a műkedvelő, különc, sőt dandy pózában tudja fölényes és merész atelierjét elkendőzni. Flaubert programosabb gőgjének ez már kevésbé sikerül, amint az eredménye sem olyan szintű: nála egy kis tudákosságszín keveredik az újkori csillogásba.

A század második felére ez a művészréteg, amely művészetét algebraként akarta űzni, műveiben örök képleteket állítani föl, s nem a múló, heveny problémák fölszámolásával kötni le az érdeklődést, számolt helyzetével: tudta, hogy jóformán csak művésztársai, s az értők egész kis rétege számára dolgozik; sőt, túlozta is elszigeteltségét, a L'art pour l'art épp ennek a büszkeségnek volt a jelszava. Az irodalomból eléggé ismertek azok a szigetek, amelyek egy Mallarmé, Stefan George körül keletkeztek: a 20. századi irodalomnak itt nőttek fel az előfutárai. A legnagyobb eredményt ez a hősi szellem mégis a festészetben érte el. A festészet az utolsó, amelyet az újkori szellem döntő módon átalakított: a 17. században lezárult festészet módszerei annyira véglegesnek látszottak, talán mert itt volt a legnehezebb a megrendelő igényétől elszakadni. A francia impresszionisták a közönségre való tekintet nélkül állítottak föl egy

műhelyt, ez magyarázza meg első kiállításaik körül a ma már érthetetlen botrányt, de ez — páratlan sikerüket is. Nagy kár, hogy Manet Impression című képéről, mint gúnyszó a név az egész irányra ráragadt, s a művészettörténet is szentesítette, ezzel az impresszionista festészet is besodródott az olyanféle művészeti divatok közé, amelyek expresszionizmus, kubizmus stb. néven próbálták megismételni az impresszionizmus egyszeri diadalát, s amelyek voltaképp a nagy impresszionista festők, Van Gogh, Manet, Cézanne egy-egy sajátságának a túlzásai voltak. Míg azok egy része divathős, ezek a reneszánsz nagy mestereivel szembeállítható mesterek, akik ha halványabbak, úgy halványabbak náluk, ahogy Racine Shakespeare-nél vagy Stendhal Bocacciónál. Az átmeneti kor képeitől az impresszionista képek első látásra rögtön két dologban különböznek: sokkal világosabbak, fényesebbek, azoknak a terét a perspektíva szerkeszti, s az alakok, mint valami ábrázoló geometriai szerkesztmények, vannak a kép terébe beállítva, itt ezeknél közvetlenül a retinához szólnak, a látás fiziológiai fölfedezésével s kihasználásával igyekeznek a látomást az agykéregben fölkelteni; másrészt azok nagyobb szerepet szánnak az embernek, ezek a természetnek. Ezek azonban épp a jellegzetes újkori sajátságok — az impresszionisták képein az a fény csillan meg, amelyet az angol esszékből vagy Mozart trilláiból már ismerünk: ábrázolás helyett a látás, s a látással kapcsolatos érzések eredményeit adni, ez ugyanaz, amit az érzelmekkel Racine vagy Stendhal csináltak, az ember életét is a kozmosz egy képleteként nézni, ez az, amire a természettudomány tanít.

A huszadik század két területen hozott jellegzetes újkori vívmányokat: egyik a természettudomány, a másik a homo ludens irodalom. Az újkori művelődés sorsa sok tekintetben a természettudománytól függ, nemcsak hogy az a kor mítosza, egy összefüggő kép a világból, de rengeteg hiedelem és módszerbeli sugárzás indul ki belőle, amely alól más területek munkása néha, vagy csak daccal vonhatja ki magát. A természettudomány merevedése az egész civilizáció merevedését vonná maga után, ezt hárította el a természettudomány újabb alakulása. A természettudomány a mechanika s az optika felől indult meg, s a később kifejlődő tudományágak már egy mechanikai látásmóddal regisztrálták az eredményeiket: az elektrodinamika egész szótára, áram, ellenállás, feszültség például mechanikai színezetű. A sugárzásokat előbb hullámokkal magyarázták, a hő mozgás energiája lesz. Az energia megmaradásának a tételével, s az elektromágnes fényelmélettel a klasszikus fizika épülete lezárult. A világ atomokból és hullámokból áll; s a világ éterrel telik meg, hogy a hullámok mechanikus módon hullámozhassanak. Mítosznak igen kerek, de a világosság veszélye megvan benne. A világ mechanikus elképzelése ellen már a biológiai gondolkodás előretörése is tiltakozást jelentett be: Bergson egy vitatott művében épp ezt próbálta meg: az életet a mechanika, s a mechanikus értelmű kategóriák alól kivonni. Az új fizika sokkal többet tett: magában a mechanikában, a térről, időről, anyagról alkotott fogalmainkban leleplezte a provincializmust, s olyan általános fogalmakat próbált teremteni, amelyek az igen kicsiny, s az igen nagy világában is érvényesek maradnak. A természettudomány a mindent tudni akaró fausti szellemmel szemben egy játékosabb, szerényebb és elmésebb magatartásból született, amely a világ megfejtése helyett beérte azzal, hogy ügyes részletkérdéseket adjon föl neki, előre gyanítva, hogy mindig csak az ismeretlen nagy tenger partján fog játszani. Épp ennek a szerény fölényességnek köszönhette, hogy az egészről is annyit tudott meg. Az új természettudomány, miközben a mindenséget építette, ezt a szerényebb, és igazabb kíváncsi szellemet regenerálta. A tudás eszközeinél fogva korlátolt, a vizsgáló szerv vagy műszer elválaszthatatlan magától az eredménytől; maga a tudományos módszer is egy út, amely sok mindent föltár, de sok mindennek a meglátását lehetetlenné teszi. A tudósnak kutatnia kell, de a kutatás sikere attól függ, milyen kilátású utat választ, milyen hajlékony, óvatos, képzeletgazdag a módszere.

Az, amit Huizinga könyve után a homo ludens irodalomnak neveztünk, egy rokon magatartásának a gyümölcse. Mint formalizmust bélyegzik meg: helyesebb volna metodizmusnak nevezni. Ahogy a tudományban az eredmény a módszertől függ, s egy magasabb szempont néha megfigyelések ezreit takaríthatja meg, az igazságok kihántásának és előadásának is vannak látszólag könnyedebb, valójában azonban magasabb rendű módjai. Pirandello drámái, Gide regényei, Valéry tanulmányai, Ortega s Wilde művei jó példák erre a módszeres megtakarításra. Az irodalom a 19. század folyamán egyre mohóbban vetette magát a tartalomra: kezdett a leíró tudományokhoz hasonlítani, amelyek leltárt készítettek a világról — s az ezzel járó lomposságot apostoli elszegődéssel pótolták, a leltár köteteiről prédikáltak. A homo ludens irodalom anyagban takarékosabb, de magasabb érvényű műveket akar — ahol a lomha anyag nem födi el a szellem mozgását, s a gyakorlati hév a művészi éberség csillogását. Hasonló jelenségek persze gyakran jelentkeznek kimerült, alexandrin kultúrákban is — s némi alexandrizmust ettől az irodalomtól nem lehet elvitatni. De hol esik, milyen korban és irányban ilyen kis számú íróra és alkotásra ennyi remekmű? Hol van az írásnak ennyire algebrai, játékos szín alatt ilyen nagy dolgokról szóló jellege? Ha az új természettudomány az újkori tudomány eredeti magatartásának a regenerálása, a homo ludens irodalom szándékosan igyekszik az újkor eredeti magatartásába visszatérni.

(1950)

Tudománytörténeti munkák

A tudomány történetéhez, mint életem sok más öröméhez, engem a tanári gyakorlat vezetett. Vásárhelyi tanárságom alatt kezdődött: tanár híján mindjárt az első évben rámbízták a „filozófiai propedeutika tantárgy" oktatását. Ez a tárgy azóta kiveszett a középiskolai tananyagból. Én negyven esztendeje tanultam, s nem sok örömöm telt benne. Nem is tudom, miféle elgondolás tűzte oda a középiskolai oktatás végére? Tán az, hogy az igazi filozófiára egy tizennyolc éves ifjú éretlen még, de egy lelketlen lélektan s a szillogizmusokkal vívó logika előkészítheti a magasabb stúdiumokra. Én a logikáért nem lelkesedem: a gondolkozásnak csak a grammatikáját láttam benne, amelyhez inkább alkalmazkodnunk kell, ha gondolatainkat másokkal is el akarjuk fogadtatni, azt azonban nem hittem, hogy következtetéseivel valóban új eredményekhez lehessen jutni. A képzelet, emlékezet stb. definiálgató filozófiai lélektant, mint az orvosi lélektan ismerője, sőt alkalmazója, mélységesen megvetettem. Hogy a kitűnő osztály s a magam számára is mulatságosabbá tegyem az órákat: az az ötletem jött, hogy a logikát születése pillanatában mutatom be, s törvényeit a Phaidon vagy az Állam bizonyításaiból vezetem le. Platón olvasása közben mindig gyönyörködtetett az új hit, amely akkoriban oly szőrszálhasogatóan s mégis az új vívmányok fényében ragyogó tornákba vitte a gondolkozókat: azt gondoltam, ezt a fényt adom át a tanítványaimnak, akikben mint fiatalemberekben, sokkal nagyobb is a hajlam s a bizalom az efféle okoskodások iránt. S a fogás valóban bevált, inkább Platón, mint a logika jóvoltából, úgyhogy a

második félévben a lélektant meg Szent Ágoston vallomásaiból kezdtem tanítani, az indítóok itt Babits egy régi, belémrögzött mondata volt: hogy míg az ókor kultúrája inkább költői, logikus, a kereszténységé inkább lélektani.

A második évben már engedélyem is volt rá, hogy a hagyományos filozófiatanítással szakítsak s propedeutikaként filozófiatörténetet adtam elő, helyesebben: a metafizika, logika, majd etika megszületését előbb az ókorban, aztán újjászületését (a logika helyébe az ismeretelméletet s dialektikát véve) az újkorban. A Phaidonból oktatott propedeutikának azonban volt egy fontosabb következménye is: egyre nagyobb kedvem s bátorságom támadt a történelmet a rámbízott természettudományi tárgyakba is bevinni. Az első évben az egészségtan tanítását bízták rám, a következő évben, hogy a biológiai tárgyat magasabb szinten taníthassam, hozzávettem a vegytant is, s a kettőből alakult új tárgy (az angolok sciencenek nevezik, s a sors végzése, hogy lányom épp ezt tanítja) első fele a vegytané lett, a második fele a biológiáé s az orvostudományé. A vegytant is igyekeztem magasabb szinten tanítani, mint az egyetemi oktatásban szokás: az általános vegytan tanításával kezdtem, mielőtt a szervetlen vagy szerves vegytanra áttértem volna, hogy a kevésbé ruganyos agyakba nehezen belebeszélhető egyenletfelállítás ott ne okozzon nehézséget. Ez azonban megint elég száraz fejezet, az Avogadro-törvény úgy hiszem a legtöbb középiskolát végzett embernek csak mint holmi lelkiismereti nyomás marad meg az emlékezetében. Itt próbáltam meg én a logikán okulva a Lavoisier-től Mendelejevig vivő rövidre vont vegytantörténet elmondásával könnyíteni meg a fejezetet: a fogalmaiért küzdő vegytan tisztázását ismételve meg a hallgatók fejében. A második félévi anyagban (melyet a fővárosi polgárikban, mi iskolaorvosok, elég magas szinten tanítottunk) megint számtalan alkalom volt a tudománytörténeti emlékek megelevenítésére. Kruif könyveiből már a polgáriban is gyakran olvastam föl, Semmelweisszel, a bacilusvadászokkal kapcsolatba hozva rövidebb részleteket; Szentgyörgyiék nemrég megjelent gyűjteményes könyve (Az élet tudománya) a fejlődéstan, genetika ilyenféle tanítására adott modern alapot. A harmadik évre az egész tárgy anyagát történetien rendeztem. Az általános vegytant pótló vegytantörténetben már a szervetlen anyag egy része is megjelent, a periódusos rendszer ismertetése, majd egy kis elemi analízisgyakorlat hozta a továbbit, a szerves vegytan is elő volt készítve már, a gyártásokat egy technológiatörténetbe emeltem ki s adtam összefüggő értelmet neki. A biológiai rész úgy volt még történetibb, hogy a fiziológia egyes fejezeteit a fizika és kémia állapotából vezettem le. A mechanika korában megértették az izom és szív működését, az oxidációt, a légzést, a szerves vegytan kezdetein az emésztést, a fizikai kémia fejlődésével a vizeletelválasztást, a biokémiával az intermedies anyagcserét, az idegműködések titkát. A szövettan így függött a mikroszkóp, majd a lencsék s az anilinfestékek fölfedezésétől. A darwinizmus részjelensége a 19. század elejei fölfedezéseknek. A kórtan és a gyógyítás, hygiene; a legerősebb alapot kívánó, legkésőbbi része a természettudománynak. A negyedik évben azzal bővítettem ki, illetőleg kerekítettem le ezt a tananyagot, hogy egy fizikai bevezetőt szerkesztettem elé, ez is történelem volt persze: a klasszikus fizika története Galileitől Hertzig, annyi, amennyi ebből a vegytan és a biológia tanításához szükséges.

Ha ezt az évet végigtaníthatom, úgy hiszem ez lett volna az első eset, hogy az egész természetismeretet valaki egy évfolyamban, mint a természettudomány történetét adta volna elő. A pedagógusérzék megnyugtatására annyit még el kell mondanom erről a módszerről, hogy „történeti" itt csak sorrend, az új és új tudományágak megjelenésében követtük nagyjából az időt, a kibontakozásuk feltételét, első problémáit iparkodtam történetien megfogni, magában a fejlődés követésében messze előrenyomultunk, s az ismeretet ma is érvényes alakjában rögzítettük. A klasszikus fizikát például lezáródásig, hogy pontos dátumot mondjak, 1887-ig követtük, amikor az energia megmaradásának elve, s az elektromágneses fényelmélet egy percre a befejezettség látszatát adják neki.

Aztán visszamentünk egy századot: a vegytan kibontakozását, a fizikává válását figyeltük meg, egész a periódusos rendszer magyarázatáig a Bohr-féle atomelméletben. A vegyi technológia során egy pillantást vetettünk a forradalom előtti vegyi iparokra, s aztán indultunk el a vegyi iparoktól, mint a kénsavgyártás, gázgyártás stb. a műanyagok felé. A fiziológia meg már éppen Herveytől kezdte nagy keresztöltését. Nem kuszáltuk össze tehát a történeti szempontot az egyes tudományágak anyagát, csak tisztáztuk történeti helyüket, hogy nő az „egzakt" tudomány az addig ismeretlenebb halmazba, mi a régibb és újabb képződmény, s egyik hogyan lesz a másik feltétele. A problémák burjánzása: ez az, amit a történeti háttérrel éreztetni akartam s ez adott, ha adott, a ma érvényes ismeretnek is valami történeti szerkezetet.

*

Hanem a segédeszközök! Nem a kísérleti anyagra gondolok. Az öreg református kollégiumban a vegytanban kitűnő szaktanárok követték egymást, akik közül az egyiknek a megérdemelten kijáró egyetemi intézetet pótolta a szertár. Anyagok, kísérleti eszköz nem annyi volt, mint amennyit egy középiskolai tárgy, hanem amennyit a tudóskodó tanár megkívánt. Én, mint orvostanhallgató jártam kémiagyakorlatokra, de itt olyan kísérleteket volt módom megcsinálni, amilyeneket a professzor óráin sem láttam. Nemcsak titráltunk, s a jodometria elvét mutattuk be, de a szerves anyagok analíziséből is adtam ízelítőt, sőt emlékszem, D-vitamint is mutattunk ki — ma már magam sem tudom, hogyan.

A nehézség a könyvekben volt. Az „ismereteket" megtaláltam az összehordott egyetemi könyvekben, a kollégiumi könyvtár szakkönyveiben, de komoly tudománytörténeti munkák, amelyekből előadásom vázát kellett volna vennem, nem álltak rendelkezésemre, csak ismeretterjesztő könyvek. A technológiát például, amely számomra új tárgy volt, egy kitűnő német munkából tanulgattam, a vegyi iparok történetét viszont Sztrókay Kálmán (különben jól bevált) „népszerűsítő munkájából" hámoztam ki. A fizikából aránylag jó ilyen könyveket hordott össze a város, részben maguk a tanítványaim. Zemplén Jolán fizikatörténete, Mikola a Fizika gondolatvilága, Eddington könyve stb. Ezekre volt azonban a legkisebb szükségem. A biológia történetéről Raoul Francée-nak jelent meg jó áttekintése, akkoriban volt friss könyv a Szentgyörgyi-iskola kiadványa: Az élet titka, melyben fejlődéstanhoz, genetikához kaptam hasznos adatokat, az orvosi felfedezésekre ott voltak Kruifnak már a polgári iskolában megismert könyvei, egy-két óra előtt a magam 34-ben írt orvostörténeti tanulmányomból is tanulgattam, a legnagyobb hiány vegytantörténetben volt, itt szinte kizárólag a tankönyvekben elszórt anyag s Sztrókay mester vált a tanítómmá. Arra persze elég volt ez a kis könyvtár is, hogy az egyes ágak eredését a növő tudomány fáján megtaláljam, s a döntő kísérletekről, problémákról beszámoljak, azt meg nem tartottam olyan nagy hibának, ha a geológiai áttekintésemet a lexikonból vagy a Műveltség könyvtárának a tízes években megjelent köteteiből szedtem, s a martinkemencéket ugyanezen sorozat idejét múlta képein illusztráltam. De mit adtam volna akkor érte, ha igazi, megfelelő színvonalú művekhez jutok, olyanokhoz, mint az a nagy amerikai orvostörténetmunka, amelyre annak idején Orvostörténet és szellemtudomány című írásomban támaszkodtam.

Később, amikor a Galileit írtam, találkoztam már komolyabb tudománytörténeti munkákkal is. Akkor már Budapesten éltem, s nem kellett a kollégiumi könyvtárra s a városi értelmiség magánkönyvtáraira szorítkoznom. Akkoriban egyszer közel is álltam már hozzá, hogy vásárhelyi scienceóráimat mégiscsak leírjam, az egyik kiadóban meg is volt a jószándék, hogy fordítás helyett egy-két éven át azt csináltassa velem, de felsőbb kéz ezt a játékomat is elvette tőlem, úgyhogy a „tudománytörténeti" egy sóvárgott tárgy maradt

csak; arra jó, hogy a Szörnyeteg-ben történeti szemináriumban nem olvasott művekkel töltse meg az egyik polcot. Itt, a sajkódi magányban, a befagyott Balaton fölötti házban, amikor másnak már aligha használhatok vele, jutottam végre hozzá, hogy ebbe a szép szakmába beledolgozzam magam. Úgy vagyok ezzel, mint regényem hőse, Égető Lőrinc, aki öregkorában olvassa el Macaulayt s a többi nagy angolt, miután egy életen át hivatkozott rájuk, igazodott és igazított hozzájuk mint élete mintáihoz. Jótékony könyvtárosok összeszedték nekem, ami a világ ilyenféle termésből a katalógusaikba vetődik s a könyvek dátumából azt látom, hogy odakinn is most kezd fölvirágozni az érdeklődés; a régibb kultúrhistóriai munkák után most tűnnek fel olyan tudománytörténeti művek, amelyek már a komolyabb történeti igényt is kielégítik, s nem egészen analfabétákat akarnak felvilágosítani.

Három könyvről szeretnék itt most beszámolni, melyek a leküldött munkák közül a legjobban kedvemre voltak: a három könyv típus is egyben, hogy lehet ennek az órjási anyagnak nekivágni. A három könyv közül a legnagyobbat markoló Joachim Störig: Kleine Weltgeschichte der Wissenschaften című, közel nyolcszáz nagyoldalas könyve. Ez, mint a címe is mutatja, az egész tudománytörténetet akarja két könyvfedél közé fogni, nemcsak a természettudomány történetét, hanem a szellemtudományokét is: jog, történetírás, társadalmi tudományok, filológia, lélektan történetét, épp csak a filozófiát hagyta ki, amennyire lehetséges volt. Eleinte bizalmatlanul forgattam ezt a szerzőtől polihisztorságot követelő vállalkozást. A felosztását is elég gépiesnek éreztem: Egy-egy kultúrkor, később Bacontól egy-egy század, s mindenikben elől a matematika, csillagászat és így tovább a jogtudományig, az újabban támadt szellemtudomány farkul nőtt az újabb századokban. De minél tovább olvasom, annál jobban meggyőződöm, hogy e könyv írója az, amit az 1800-as évek német szellemeiről mondott: igazi jó értelemben vett Gelehrte, aki nemcsak azoknak a történeti és szakismereteknek van a birtokában, amelyek egy ilyenféle vállalkozáshoz kellenek, de aránylag kis helyen igen jól vázol fel életpályákat, s az, hogy német, inkább csak a könyv arányeltolódásain érzik (például a német történeti iskola mellett a nyugati nagyon összezsugorodik), megvan benne az az érzék, amit e történeti iskola általában a németség nagy erényének tart: a beleérzés, a tudóshoz illő méltányosság. A másik könyv Mason History of Science-e, kisebb terjedelmű, de igazi angol ökonómiával megírt munka; vannak fejezetei, például a relativitásról szóló, ahol az ember bámulja, hogy tudott minden lényegest ilyen kis helyen (5-6 oldal az egész) elmondani. Csak a természettudományok történetéről szól, s már ez is sokkal homogénebbé teszi, de a beosztásában is jóval elegánsabb, nem századokban, tudományokban halad, egy-egy fejezete az egész tudománytörténet egy-egy lépcsője (evolúció, kvantummechanika stb.), amely ha egy-egy szakterületről jelentkezik is, az egészen végigszalad. Két irányban megy tovább, mint Störig. Störig a tudománytörténetet a görögöknél kezdi, előttük tudomány nem volt, csak feltételezés, s ezt egy rövid fejezetben foglalja össze. Mason részletesebben ír az indiai, kínai, közel-keleti civilizációk tudományáról. A jelen felé haladtában Störig a legizgatóbb ponton áll meg: a huszadik század küszöbén, itt, tán túlozva, olyan bemetszést lát, amely mélyebb tán a Bacon körülinél; Mason négy-öt fejezetben igen könnyedén túllép ezen az árkon, s elmondja, ami e század első felében a fizikában történt. A legkiválóbbnak a három közül Wolf könyvét tartom, mely terjedelemre a kettő közt van. Ez elhagyja a régibb tudományokat, ott kezdi, ahol a tudománytörténet igazán izgatóvá válik, könyve a 16. és 17. századról szól, de kilenctized részében az utóbbiról, ez a század, melyet az újkor, de tán az egész emberiség történetében is a legnagyobbnak, legsorsdöntőbbnek tartok, s épp ezért, amiről e könyv szól: a tudomány kialakuló módszere s megszilárduló szervezete most válik minden szellemi tevékenység öntudatos vagy öntudatlan modelljévé, s a társadalmi szervezkedésnek is feltételévé s előképévé. Minthogy a tudománytörténet nagy eseménye e korban a

mechanika megszületése, az égi s földi mechanika összekapcsolása, a lencse feladta fénytani problémák, s az ezekből eredő biológiai felfedezések: Wolfnak elég tere van, hogy egy lépést nyugodtan, fölnagyítva hozzon elénk: itt érti meg az ember például igazán, milyen erőfeszítés van egy-egy olyan lépés között, mint amikor Kepler az ideális körpálya helyébe az iskolás fiúk által is megszokott ellipsziseit merte vagy volt kénytelen rakni. Wolf könyvének megvan már a 18. századi folytatása. Így menni végig, s így jutni el a 20. század derekáig, nemcsak tudománytörténet volna, de egész tudásunk történeti újratanulása.

*

Hej, ha ezek a könyvek Vásárhelyen vannak a kezemben, gondoltam számtalanszor, e könyvek s más hasonlók forgatása közben. Ha ezt Newtonnal vagy Darwinnal kapcsolatban akkor elmondhatom. Az óráim bizonyára még színesebbek lettek volna, azon azonban, ami ott mint írói feladat kialakult bennem, gazdagabb s hitelesebb értesültség, ahogy utána gondolok, aligha változtatott volna.

Ezt a könyvek olvasása közben akkor láttam, ha a halk kifogásokat, melyek e kivételes élvezetet okozó könyvek olvasása közben jelentkeznek, összeállítom. Störig könyvében persze imponáló, hogy a természettudományokat és szellemtudományokat egy fedél alatt, megbízhatóan tudja előadni úgy, hogy ha a Newtonról szóló részt olvasom, azt hiszem természettudományi műveltségű ember beszél, ha a Hegelről s a német történeti iskoláról szólót, hogy egy Dilthey tanítvány. De ez a gazdagság a könyvet mégis felemássá teszi, nehéz hol Aristarchosról beszélni egy fejezetben, hol Tacitusról. Az újkori fejezetekben már több ok van az egy fedél alá hozásra: ha a tizenhetedik század fölé az egyetemes matematika, a tizenkilencedik fölé az evolúció címet írja, az bizonyos fokig ráillik e korok szellemtudományára is; itt az egymás mellé állítás zavar, hisz hatásról, védekezésről s ellentámadásról van szó s ebbe nemcsak a szellemtudományok vehetők bele, hanem az egész irodalom és zene, s elsősorban a filozófia.

Mason könyvét olvasva azt éreztem, ez is olyan, mint majd minden vegytan-, fizika- vagy matematikatörténet, amelyet olvastam, hogy csak a derekán válik izgatóvá, eddig legföljebb érdekes. Störig az egyiptomi, hindu, babiloni, kínai tudományt, mint mondtuk már, egy rövid, Tudomány előzményei című fejezetben vetette a voltaképpeni tudománytörténet elé. De majdnem egészen annyi joggal az egész görög, hellenisztikus, arab és középkori, sőt reneszánsz természettudományt is így lehetne az újkori elé vetni, egy talán bővebb bevezetőben. Mert ahogy a görög tudomány egy lényeges vonásban, az absztrakció nagyobb fokában különbözött az előző civilizációktól, az újkori tudománynak is van egy ilyen, egészen új kezdést jelentő vonása: az egész egy szűk területről, a fizika egy ágából indul el, ott dolgozza ki módszerét, amellyel azután az addig szerzett ismereteket is újraszervezi, s az újak elvesztését, szétthullását — mint a múltban annyiszor megtörtént — lehetetlenné teszi. Kezdetben csak ismeretek voltak, aztán már voltak tudományok is, de a tudomány, mint egy magát őrző, a kutatókon át tovább fejlődő organizmus Kepler, Galilei és Descartes korában jelenik meg, s határozza meg ezentúl oly végzetesen az emberi nem életét.

Ha rajtam állna, én is ott vágnék neki a tudomány történetének, ahol Wolf, s körülbelül úgy is — a 16. században inkább az érdeklődés erre fordulását írnám meg, az Instauráció magas vágyát, a tizenhetedik században a tudomány megszületését —, s így tovább, a lányom tanulmányozta mezonokig. Az olyan könyvnél azonban, mint a Wolfé, más kérdések jelentkeznek. Kinek írja a könyvét a tudománytörténész? Azt hiszem, itt van az egész tudománytörténetírás Achilles-sarka. A szakembernek lehet szaktudomány-történetet írni; mate-

matikatörténetet, aminek valami értéke van, nem is igen lehet másmilyet. Ugyanez vonatkozik például az elméleti fizika, a modern biokémia történetére is. Megelőző szakismeretek nélkül még egy igazán alaposabb vegytan-, sebészet-, biokémiatörténetet is bajos lenne követni. Egy ilyen szaktudomány-történetből azonban a legfontosabb hiányzik, ami a szakembert is legjobban érdekelheti: tudományának az elhelyezkedése az egész tudomány történetében, az ösztönzések, melyek létrehozzák, a serkentések, melyek belőle indultak ki. Az, hogy egy szakemberben tudománytörténeti érdeklődés támad, annak a jele, hogy művelt ember is, aki a múlt egész folyamatán belül akarja megérteni a maga hivatás adta helyét is. Érthető tehát, hogy a tudománytörténetek — még a Wolf-féle is — ehhez a művelt olvasóhoz fordulnak, aki egy-egy ágban tán képzett, de a tudomány egészében műveletlen, s nem a szakbarbárhoz, aki Wolf könyvét lapozva legföljebb nevet, hogy milyen körülményesen jutott el ez a Newton az integráláshoz, mely neki a kisujjában van.

A művelt olvasó számára írt tudománytörténetnek azonban van egy nagy hibája: a lényegest igen sok esetben csak körülírni tudják. A természettudomány mégiscsak ott kezdődik, ahol a mozgások pályáját az idő függvényeként kezdik leírni: ha az írónak eleve le kell mondani arról, hogy egyenleteket, vagy épp differenciál-integráljeleket írjon fel, akkor a semmitmondó körülírások végtelenébe merül, amire Störig matematika című fejezetéből, főleg ahogy a jelenhez közeledünk, rengeteg példát lehetne felhozni. Mit mondhat az a relativitásról, aki a Lorentz-transzformáció képletét sem meri fölírni. (Mason meri, s mindjárt érthetőbb is a fejezet.) De mindez csak a legfeltűnőbb ott, ahol a matematikáról van szó; épp ilyen körülírásokhoz kell folyamodni, hogy az áramlásnál a Hertz-egyenletekről szó se essék; a vegytanból is legföljebb a benzolgyűrűk felírásáig jutunk, a legjobban még a fejlődéstan, orvostudomány jár: minél megalapozatlanabb valami, annál könnyebb beszélni róla. A tudománytörténet, ha a megfelelő előismereteket föl nem tételezheti, vagy maga közben meg nem tanítja, végül életrajzok és az anekdoták egymást elnyomó szabályaira szakad, jó ha néhány nagy gondolat, mint evolúció az olvasó fejében megmarad. S itt jön, amit már magamon tapasztalok. Akármilyen érdeklődéssel olvas az ember egy tudománytörténeti munkát, aránylag bosszantóan kevés, ami a fejében utána igazán megmarad. Ismeretet annak, aki az ismeret birtokában van, nem ad; annak, akinek nincs, még kevésbé; az ilyen anekdotikus részleteket is az ember többé-kevésbé hallotta már, örül, hogy az agy kacatjai közt helyére teszik, sajnálja, hogy nem tizenhat éves: akkor az ilyen sokkal mélyebb nyomot hagy az ember elméjében.

Mi adódik össze ezekből az ellentmondásokból egy pedagógus fejében? Először is, a tudománytörténetet nem érdemes olvasni: tanulni kell... Én, mint öreg diák, például azt tűztem ki, hogy azt, ami Störig könyvben van — ez áll a Lehrbuchhoz legközelebb —, tudjam is. Minthogy könyvtári könyv, naponta egy-két órát kivonatolom s kikérdezem magam a jegyzetekből. Így persze sok olyat kiírok, ami kicsit másképp rég ott van a fejemben, de legalább lesz egy szakma, amelynek a „tárgyi részét" nagyjából legalább tudom, mint valaki az élettant vagy a belgyógyászatot. Persze, ha már csak tanulni érdemes a tudománytörténetet, akkor annak egészen másféle könyv kellene, mint a Störigé. Olyan, amely a történettel együtt a felfedezettet is megtanítja, legalább annyira, amennyire az jelentőségük átértéséhez szükséges. S itt dobja fel emlékezetem azt a természetismeret-könyvet, amelyet vásárhelyi óráim alapján már akkoriban meg akartam írni, s évek múlva is annyira nyomta a lelkemet, hogy egy kiadót sikerült is megíratására rábeszélnem, s amit fordítás helyett még sem csinálhattam.

Ez a könyv az újkori természettudomány történetéről szólna, de úgy, hogy keletkezésük helyén mindjárt az egyes tudományágak anyagát meg is tanítaná: történet és természetismeret egyszerre. Az újkori természettudomány lehetővé teszi ezt a tárgyalásmódot, mert maga is alulról, a mechanika felől nő fel a

lélektan felé, mindig új területekre vive be módszerét. De hisz már elmondtam felépítését. Így csak egyet teszek hozzá, hogy a tervem szerint ez a természetismereti könyv két másik könyvvel lett volna szoros kapcsolatban: egy világtörténettel, melynek szinte kinagyított darabja, aztán egy matematikakönyvvel, amely szintén történetileg mondaná el, hogy alakul és mit jelent a matematika az emberi szellem történetében, s amely részben előzménye volna a természetismereti könyvnek, a 17—18. századi függvénytani fejezetei párhuzamosan futnának vele, a vége fele pedig a fizika problémáit is átvenné. Olyanféle viszonyban volnának, mint a Nyelvekről szóló negyedik könyv a Történeti tárgyhoz csatolt olvasókönyvvel. S ha nem is az egész természettudomány tankönyve lenne, de mindazé, ami történet- és világnézet-formáló benne.

*

A vásárhelyi vegytan- és biológiaórákból a vége felé egy másik könyv terve is kezdett kihajtani, nemcsak azé a természetismereti tárgyé, s ezt is a tudománytörténettel való foglalkozásnak köszönhetem. Ha a természet- és a szellemtudományok történetének egybefogása Störig könyvét kissé lexikonszerűvé teszi is: egy olyan munka, amely arról szólna, hogy a természettudomány hatásával és visszahatásával hogy befolyásolta szellem és élet más területeit, egész civilizációnkról is mondana valamit. E könyv, persze, csak ott kezdődhetne, ahol Wolf könyve is: az új fizika születése előtt. Azelőtt a tudomány nem jutott ilyen jelentőséghez. Szerényen az élet margóján dolgozott: annak, hogy a művészetre, történetírásra hatása lett volna, nem sok jelét látjuk; a technikának megvoltak a maga szakismeretei, ezeknek azonban igen kevés közük volt a tudományhoz. A görögöknél a tudomány az alexandriai kor elején virult ki, amikor a görögség nagy szellemi virágzása már lefolyt; a tudomány már Aristotelésnél is e gyors, egyik területről a másikra csapó alkotó kedv utolsó formáját jelentette. Az iszlámban az ősi költői kedv s az új világirodalom táplálta tudományos érdeklődés egymás mellett voltak: Omar Khajjám egyszerre volt költő s matematikus; a tudományuk azonban enciklopédikusabb volt, semhogy az életet s szellemet olyan mérvben alakíthatta volna, mint az újkori. Dante Comédiájába mint annyi minden, a filozófia is beleépült, a természettudományi ismeret azonban csak a csillagászattal van képviselve benne. Az újkori természettudomány viszont jóformán első lépéseit tette meg, s már az egész szellemi életen kiüt a hatása.

E hatás jellegét tekintve az újkort három részre lehetne felosztani: az első Galileitől, Descartes-től a 18. század hatvanas-hetvenes éveig terjed. Ami ebben a korban az embereket megbűvöli: az új, eddig nem ismert tisztaságú (mondhatnám sterilitású), egész másfajta ismereteket ígérő módszer, nem épp az, amelyről Descartes írt, hanem amely a tudomány új felfedezéseit hozta: az elemi jelenségek szigetelése, gondosabb vizsgálata, belső rögzítése, az elemzés útján nyerhető törvények új birodalma. A hatás a legközvetlenebb a filozófiában, nemcsak azért, mert a filozófusok vagy természettudósok is vagy olyan emberek, akik a természettudomány iránt érdeklődnek, fordítva lehetne mondani: azért tudták a kor nagy problémáit filozófiailag rögzíteni, mert ismerték a serkentést s a fenyegetést, amely az új módszerben rejlik. A serkentés: a szabatosság volt, a more geometrico gondolkozás, melyet Spinoza még az etikában is áhított; a fenyegetés: a determinizmus; hogyan mentsük meg a lélek függetlenségének, felelősségének a hitét az olyan világban, amelyet a mechanika bonyolult géppé szeretne tenni. De érdekes megfigyelni, mint talál utat az új módszer egy olyan barokk udvarba is, mint a XIV. Lajosé, melyben még a pompavágy, a dicsőségvágy, felekezeti türelmetlenség uralkodik: a descartes-i koordináták a versailles-i kertben a jelképei ennek... Az egész francia irodalom a szabatosság ígéretét árasztja, kedvenc eljárása, az elemzés, a portré-

ban remekel. A XIV. Lajos nagy miniszterei, akinek első sikereit köszönheti, nemcsak támogatói voltak a tudománynak, de érzik rajtuk, hogy az életet is tudós módon kezdik kézbe venni. Az újkori tudomány legeredményesebb műhelye, a Royal Society s azok közt az emberek közt, akik 1688-i forradalom eszmevilágát s új embertípusát kialakítják, nemcsak szoros kapcsolat van, mint Locke esetében: párhuzamosság is... Az új szellem a whigek kereskedelmi érdeklődésével párosulva új szellemi tudományágat hív létre, melyben a számok is szerepet kapnak, mint a statisztika, meteorológia, közgazdaságtan, s a kételkedő tudományos szellem létrehozza önmaga filozófiai korlátait, az ismeretelméletet.

A második korszak kezdetét egy nagy visszahatás jelzi. Az új mechanikai módszer az élet más területeire átcsapva a felvilágosodás világnézetében első példáját adja annak a szimplifikációnak, amelyet Burckhardt egy századdal később olyan rettenetesnek érez: a gondolkozásból bizonyos elemek kiesnek, ami a jogosnál biztosabbá, optimistábbá, a képet a valóságosnál egyszerűbbé s lelketlenebbé is teszi. Mi maradt ki ebből a friss mechanikai műveltségből? Herder szerint az idő, a történeti változatok hatalmas bősége, melyet ez hajlandó volt summásan, babonaként elintézni; — a költők szerint az élet bősége, a görögségben, német középkorban kikristályosodó vagy tomboló erők. A kihagyott, számba nem vett idő az, amivel a történeti iskola s a hegeli filozófia a természettudomány fölé igyekszik kerülni. Azonban épp az ellentmondás is a függés bizonyítéka. Kant, aki élete első felében természettudós is volt, a metafizikát a természettudományok mintájára akarja megcsinálni, s mindazok a kísérletek, Vicótól egészen Diltheyig, amelyek a történettudománynak alapot akarnak adni, Grundlegungjaikban épp azzal bizonyítják függésüket a természettudománytól, hogy valamiből, ami inkább tudás, mint tudomány, minden áron tudományt akarnak csinálni. Macaulaynak nem volt olyan fontos, hogy milyen alapon ír történelmet, mint Rankenek, Dryennek.

A művészetben ez a romantikus ellenmondás még termékenyebb volt, mint a tudományokban: a próza alól felbugyogott a líra, a jelenbe beleszólt a görögség, gótika, nép. De ami igazán megerősödött közben, az a természettudomány sugallmazta nagy műfaj, a regény, mely Stendhalban először a fölülkerült tudós módszerével fordult az önmagából is ismert romantikus zűrzavar fölé.

A természettudomány pedig közben tovább építette, s az energiamegmaradás elvével s az elektromágneses fényelmélettel betetőzte fizikai rendszerét — nemcsak az iparral szövetkezett mindenütt, hanem súlypontját a biológiára tette át s ő maga iktatta be érdeklődéskörébe az időt a származástanban, embriológiában, hogy az a fejlődés gondolatában tán még nagyobb erővel csapjon végig a filozófián, szellemtudományon, s az egész emberi gondolkozáson, mint a Voltaire korában a mechanikából áradó varázs.

A harmadik szakasz a múlt század utolsó évtizedeibe nyúlik vissza, s megint az újabb, még rettenetesebb szimplifikátorok ellen folyik, akik a fejlődés csúcsairól néznek szét minden korlátoltságukban s egyre jobban birtokukba veszik az életet. Az új művészet Baudelaire óta egy nagy lázadás a múlt század második felében kialakult biztonság ellen, a történettudomány s filozófia válságtudományt fejlesztett ki, a halottnak hitt vallásos érzés nagy szellemekben követeli jogát, a lélektan a megőrzött s lázongó évezredekről beszél. Az embernek, bár egyre közelebb jön, nem kell ez a világ, amely a múlt század hatvanas éveinek a világképéből szinte szillogizmusszerűen következik. Az egész nagy nyugati műveltség egy nagy tüntetés. A természettudomány azonban ebben a lázadásban is megőrzi fölényét. Legősibb, legmegalapozottabbnak hitt részén, a fizikában maga kezdi a newtoni alapokat felszaggatni, s bár nyugalmat adni nem tud többé, ő hozza most is a legbiztosabb eszközökkel a legnagyobb eredményeket. Míg a lázadás művészi-szellemtudományi része fölött ott a kérdőjel: nem egy civilizáció halálát látjuk-e, az új természettudomány eszközei s ered-

ményei bizonnyal tovább vándorolnak abba az új otthonba is, amelyet a német romantikusok vándorló Weltgeistje épp korunkban épít majd magának.

*

A kép így állt előttem: a 17. század elején a Nyugat népei is túl voltak szellemük nagy virágkorán, erejük fölét gyilkos vallásháborúkban tobzódták el, megértek rá, mint a görögök az alexandriai korban, hogy a legjobbak a tudomány szerényebb, határozottabb feladatainak adják magukat. De vagy a reneszánsz szellem maradványai voltak frissebbek, a szabad népek közti munkamegosztás egészségesebb, vagy jobb helyen, szerencsésebb módszerrel láttak hozzá az építkezéshez: a tudomány alig néhány évtized alatt olyan alapokat kapott, olyan eredményeket ért el, hogy az építkezést most már nem lehetett sem abbahagyni, sem eltiltani, s a nagy siker, mely Galilei és Newton közt új falakat s tetőgerendákat adott a világnak: mozgásba hozta a szellemet, s lassan a gyakorlatot, amely most új, nem próbált irányba vágva, abba az oxigéndús levegőbe került, amit a föltáró ismeretlen teremt az öreg körül. Így lett a természettudomány a férfikorán túljutott fausti civilizáció (a vég mutatja meg: isten- vagy ördögadta) elixírje.

Ma már nem vagyok olyan biztos, hogy ez a kép helyes-e, s nem túlozza-e abban, ami történt s történik velünk, a természettudomány szerepét. Az kétségtelen, hogy az új fizika előtt ott jár az a csalódás, belefásulás is, amely a vallásvitáktól a skolasztika s asztrológia féle áltudományoktól lassan elfordítja az érdeklődést. De ott van az igazi eredményeket adó tudás után való szenvedélyes vágy is, amely Bacon tollára csordul ki az ő Instauráció magnájában. Filozófiával foglalkozó emberek többször lehurrogtak, amikor megmondtam, hogy én Bacont a világ egyik legnagyobb gondolkozójának tartom: azt, amit a gondolkozás csapdáiról (idolumairól) mondott, mint a logikát pótló, valódi gondolkodásra nevelés első csíráit mindig felolvastattam a tanítványaimmal — az pedig, hogy az új természettudományból szinte még azt sem ismerve, ami megvolt már, annak olyan hatalmas programot adott, mely még a Royal Society gyakorló tudósait is lelkesítette: arra vall, hogy még fokozottabb mértékben volt meg benne az, ami az újkor nagy gondolkozóira: Descartes-ra, Locke-ra, Leibnizre, Kantra, Hegelre, Marxra egyaránt jellemző, hogy egy új, lappangó szellemi szituációt, melyben nemzedékek fognak vívódni, előre kimondott. Az Instaurációnak így utólag azt a címet is adhatnák: a Tudomány Megidézése.

Az új tudományt azonban nemcsak ilyen programok idézték, a levegőben volt a problémák olyanféle kezelése, mint amilyenre Galilei példát adott. Ebből a szempontból szinte jelképes a tény, hogy Galileinek az apja nemcsak zenekedvelő ember, de zeneelmélet-író is volt. Ha az ember a természettudomány ormáról, amelyet Newton nevével jelölhetünk, arra a másik oromra néz, amelyet szintén a 17. század végére, a két Corelli, majd Händel, Bach elért, a két teljesítmény közt sok párhuzamosságot találunk: mindegyik feltétele a mesteremberi zsenialitás, amely ott új műszereket, itt új hangszereket állított elő s mindegyik nagy teoretikus kísérletezők munkáját summázta, anélkül, hogy az új zenét annyira is a természettudomány függvényének tekinthetnénk, mint az új filozófiát, közgazdaságtant, irodalmat. Sőt, a zenében, mely olasz s német földön virult fel, sokkal tovább s frissebben élt a barokk, amit az új természettudományos szellem már kikezdett, ugyanakkor azonban benne is folyik az a problémakezelés, amely — gondoljunk csak a durmoll hangsorok kialakulására — a természettudomány nagy eredményeit adja. Ugyanezt mondhatnánk a Regiomontanus kora óta állandóan fokozódó matematikai erjedésre, amely mintha csak az eszközöket akarta volna a tudománynak időre szolgáltatni. Vagyis nemcsak az érdeklődés arra fordulása idézte meg a tudományt, de az agyak legkülönfélébb területen folyó átállítása is.

E fordulatnak egyik jele az ipar növő becsülete is. A reneszánsz pompájával az iparok egész sorát emelte a művészet rangjára; a háború, hajózás, kohászat új feladatokkal nagyobb problémák felé terelte annak a kornak az alapiparait. De az ipar becsülete akkorát nő, hogy lassan a könyvíró emberek érdeklődése is feléje fordul. Amikorra Vasari megírja könyvét a festőmesterségről, már elkészült Agricola könyve is a csehországi bányászatról és kohászatról. Galilei az Aranymérleg s a Discorsi példáinak nagy részét a velencei arzenálból, a ballisztikából veszi. A lencsecsiszolók adják az életét meghatározó műszer, a teleszkóp ötletét is. Kezdetben a hajósoknak akar a földrajzi hosszúság meghatározására műszert szerkeszteni. A Royal Society mögött is ott látjuk a whig-London ébredő érdeklődését. Később, az ipari forradalom korában — pedig akkor már másfél száz éves —, egészen meglepő, a tudomány szerepe mennyire másodlagos. A szövőipar gépeit, melyek a forradalmat elindították, a szükséglet s néhány munkás adta a szövőiparnak; a gőzgép is a bányák igénye, s egy mechanikus szívóssága tette tudományos játékból életformáló valósággá. A vegyi tudomány eredményeit csak az 1800-as évektől kezdi az ipar, ahol szükség van rá, komolyan felhasználni. Ettől fogva lesz szorosabb a kapcsolat ipar s tudomány közt s lehet vitatkozni, hogy az ipar (s az új nagyipar: a háború) szükségletei serkentik-e jobban a tudományt, vagy a tudomány felfedezései szuttyongatják-e az ipart. A helyzet továbbra is az, hogy a tudomány alkotásai játékszerek maradnak, ha a technika nem realizálná őket, aminthogy a dinamó vagy atomreaktorok esetében látjuk: a találmányoknak be kell várni, amíg az ipar hozzánő, technikusaival magához rántja.

De az érdeklődés fordulásai s az ipar diktandója mögött van még egy nagyobb Árnyék is, amely ezeket is hajtja. Macchiavelli, aki az új tudományos gondolkodásnak egyik merész előfutára: Itália megszervezéséhez dolgozta ki politikai fizikáját. Ami Borgia Caesarnak nem sikerült: sikerült Richelieu-nek. Ugyanaz a kor, amely az ipari tudományt létrehozta, a nagy szervezések kora. Különösen feltűnő ez Cromwellnél, akit „ideológiája" messze vetett a természettudomány szellemétől, de addig példátlan tudósa volt a szervezésnek: nemcsak a hadsereget, Skóciát, Angliát, Írországot fogta egy szervezetbe, de az angol világirodalom is alatta kezd organikussá válni, s ha tovább él, ki tudja, nem szervezi-e meg az egész protestáns világot is. Nagy Péternél vagy Hohenzollereknél egész világosan látjuk, mint függ össze a szervezés láza az iparpártolással s azontúl a tudomány iránti jóindulattal. A reakció persze reverzibilis, s egyre hevesebben folyik mindkét irányban: a birodalmak szervezéséhez ipar kell, az iparhoz tudomány, a tudomány viszont félelmes sugallatokat ad az iparnak, s az soha nem hallott eszközöket ad a szervezésnek az emberek összefogására. Így állhat elő a tudománytörténet nagy paradoxona, hogy a természettudomány, mely önmagában oly szép, mint egy hatalmas imádság, az emberség leigázásának válhat eszközévé.

(1958)

GREZSA FERENC

Németh László, a vásárhelyi filozófiatanár

1

A Németh László-i gondolatrendszer hagyományos központja az etika. A vásárhelyi korszak új centrumot képez: a filozófiáét. „Azt, hogy én valami gondolkodóféle is lehetek, akkor vettem észre, amikor Vásárhelyt a filozófia tanítását reám bízták" — emlékezik az író a *Megmentett gondolatok*ban. Korábban lenézte e tudományszakot: „vallásnak erőtlen, tudománynak fölösleges". Idegenkedett absztrakciós elvontságától. Tanulmányozásához Will Durant bestseller könyve ébreszt benne kedvet, nem annyira gondolatmenete mélységével vagy elfogulatlanságával, hanem inkább módszerével: a filozófiák történetét összekapcsolja a filozófusokéval, a gondolkodás autonómiáját sors és fogalmi válasz kölcsönhatásaként tárgyalja. A békési élmény, melynek a *Bölcselők a Holt-Körös partján* dialógusa az eredménye — Vásárhelyen épül tovább.

A filozófia eleinte sorsmetaforákkal kínálja. Az első tanévben számára még nem rendszeres történeti stúdium, hanem néhány mű — Szokrátesz Védőbeszéde, Szent Ágoston Vallomásai — kommentáló olvasása. „A filozófia épp legbelső mozzanatában, az ember beillesztésében a világba, mindig gyakorlat marad" — állapítja meg. Ebben rejlik önállósága, létjogosultsága a vallással szemben. A vallások, habár ők is „az egésszel öblítik át a részleteket" mint a filozófiák, s szerkezetük is megfelel egymásnak (a *mítosz* a *metafizikának*, a *parancsolatok az etikának*, a *hitszabályok* a logikának), legföljebb egyetlen filozófust bírnak el, a vallásalapítót. A vallás mozgatója a tekintélyelv, a filozófiáé viszont az igazságkeresés. Aki előre tudja a végeredményt, az nem filozófus, hanem teológus; fölmenti a felelősség alól a mester, a példa. A filozófia Németh László számára nem vallás, de valláspótlék: a hit funkcióját benne az értelem vállalja magára, midőn ember és világ viszonyát szabályozza. Ugyane személyhez kötöttség a filozófiát a meglevő párhuzamok ellenére a tudományoktól is elhatárolja: a filozófiában minden mindig újrakezdődik, a tudományban viszont eredmény rakódik eredményre. A filozófia olyasféle „üdvösségügy", mint az irodalom, csakhogy a filozófusnak a törvény, az írónak a törvény gyökérzete, az élmény a fontosabb. A filozófus „az életből új szervet, novum organumot készít a világ fölmérésére és kimondására". Sugalmazója — akár a drámának — nem a szélcsend, hanem a történelem mozdulása: a kor szellemi értékrendjének megingása, az elhatalmasodó kétely, az eszmék újrafogalmazásának szükségessége. Az „önüdvözülés" parancsán túl a társadalom igénybejelentése.

A filozófia fogalmának eme egyénítése legföljebb szakszempontból tűnhet beszűkülésnek, az írói életmű felől nézve: alkalom személyes sors és egyetemes érvény egybevetésére. Felszabadulás utáni írói korszakában drámahőseinek ősképe Szokrátesz. Az állami vád alá helyezett filozófus, aki hiú és ingerült ellenségei szerint megrontja az ifjúságot, s más istenekben hisz, mint a város. Nem ágál a fórumon, homályban él, mert „ha valaki igazán az igazságért akar küzdeni, és csak rövid időre is épségben maradni, elkerülhetetlenül szükséges, hogy visszavonultságban éljen, s nyilvánosan ne szerepeljen". Elítélése ellentétes a közösség érdekével: „Valósággal városotokra ültetett az isten, mint valami nagy, nemesvérű lóra, mely nagysága miatt kissé lomha és sarkantyúzásra szorul" — mondja Védőbeszédében. Személyes sorsánál fontosabb számára a hűség az igazsághoz. Kritonnak, aki szökésre csábítja, ezt feleli: „Se gyermekeidet, se éltedet, se semmi egyebet többre ne becsülj az igazságnál." A fuvolaszó, melyet a bürökpohár kiürítése után meghall, megszólal a halálba induló Németh-hősöknek is: Széchenyinek, Husz Jánosnak. Az egymásra rímelő

sorsoknál azonban fontosabb a példa: hogyan lesz úrrá a bölcselet a félelem vak tombolásán. Az értelem megszüli a pánik gyógyszerét: a „belátás" Égető Eszter-i életelvét. A személyes sors nem determinálhatja a gondolkodást. A filozófia nemcsak hősi pátosz, hanem józanság is. Ahogy Szokrátesz elválasztja egymástól a törvényt és az embert: „nem mi, törvények követünk el rajtad igazságtalanságot, hanem az emberek", ugyanúgy Németh se azonosítja ellenfeleit az eszmével. Az üldözöttség lélekromboló állapotában is képes önmagában fölépíteni a bölcselet idilljét. A „belátás" filozófiai jelentése sorstragédiából pattan ki: nemcsak a lélek békéje, hanem ember és világ egyessége is. Ellentétes vele mindaz, ami ember és társadalom ésszerű összhangját megbontja: a gondolkodás kalandvágya, az indulatok elszabadulása. De nem kompromisszum: a korszakváltás szorító prakticizmusával szemben a távlatos gondolkodás jogának védelme. Ám nem is oppozíció: vitája nem az idővel, hanem a pillanattal van, amely nem érti, hogy a gondolat mindig „messzebbre lövi a nyilát", mint az egzigenciák tudománya. Furcsa színjáték: a hős vállalja az eszmét, melynek ürügyén elítélik; a törvény igazsága a véletlen igazságtalanságába ütközik; vádló és vádlott párbaja virtuális, a torzító képzelet fantomjai vívják. A konfliktus személyesség és egyetemesség montaigne-i logikájával fordul visszájára, ember és világ összhangjába.

Szokrátesz Védőbeszéde mellett az író másik filozófiai példatára Szent Ágoston Vallomásai. A logika tankönyve után a lélektané. Nem a megtérés vallásos mítosza vonzza hozzá, hanem hajlam és szemlélet benne is meglevő ambivalenciája. Ha a szokráteszi metafora a gondolkodás méltóságát jelenti számára, az ágostoni a gondolkodás önkritikáját. A katolicizmus hősében ott lappang a protestáns: a predestináció elvének korai megfogalmazója. Az elme a természet meghaladásának lehetőségét hordozza, de csak akkor, ha a természet megajándékozza őt képességekkel. Az intellektust az értelem kalandjai helyett alázatra szoktatja: az alternatívák közt — mint görögös életöröm, keresztény bűntudat stb. — nem szándék, hanem felsőbb hatalom (isten, társadalom, sors) választ. Ágoston olvasása Németh László számára a csomorkányi „őrültség" filozófiai bírálata, a valóságra idomított ész önismeretének korai megjelenése. Ugyanakkor a korszakokat összekötő hídszellem mintája. Filozófiája olyan „Noé bárkája", amelyen „az európai szellem a népvándorlás özönvizét átúszhatta". Szent Ágoston a vallást „a klasszikus világ legpompásabb fegyvereivel szerelte föl". Egyszersmind a pszichológia modern tudományának is megteremtője. Oly gondolkodó, aki úgy újítja meg műveltségét, hogy közben múltját nem kell fölégetnie. A teljes ember történeti modellje, amelyet a Németh László-i drámahősök is védenek magukban. De az ágostoni metafora az írói pályán válságtünet is: az embert nem a világ, hanem a magister interieur tanítja igazságra, a megismerés tulajdonképp elmerülés önmagunkban, befeléfordulás. „Noli foras ire, in te ipsum redi, in interiore homine habitat veritas."

A gondolkodó Németh Lászlót nemcsak az az eszme jellemzi, ami tanulmányban, szépirodalomban testet ölt, hanem a plazmaállapotban megrekedő gondolat is. Töredékességével, kidolgozatlanságával, befejezetlenségével. Ilyen harmadik sorsmetafora: a buddhista vallásfilozófia. Az írót tragikus világlátásával ragadja meg: „A Nirvanában európai ember számára visszadöbbentő: tragikussága. Az élet rossz, nincs egy isten fölötte, aki igazolná. Aki az élet drang-jától megváltja magát, nagyobb az isteneknél. A Nirvana: az életet levedlő lélek fensége" — olvassuk egy 46-os vázlatában. Olyan vallás, amelyben csak Megváltó van, de nincs Mennyei Atya, teológiától megfosztott erkölcsisége ellen nincs miért tiltakoznia a rációnak. Európában csak Szophoklész és az Edda hasonlít hozzá, idegen tőle a természettudomány, a kereszténység és a szocializmus optimizmusa. Buddha nagysága Németh szerint abban rejlik, hogy szembefordul a lélekvándorlás tanával; azt tanítja, hogyan lehet körforgásából kikapcsolódni, életünkbe „egy darab örökkévalóságot" építeni. Eszménye az ünnepszerű lét, a múlandó levetkezése: „Mint ahogy a művészet bebalzsamozza az élet eseményeit, úgy cseppenthet örökkévalóságot a Nirvana a múlandó állapotokba. Az ember űzze ki beszédéből az elfogódottságot és a nagyképűséget, a dicsekvést és a szerénységet, a remeklést és az egyszerűsködést, az indulatot és a kenetességet."

E morál izolálja az embert, anélkül azonban, hogy a világból ki kellene vonulnia. Mégse véletlen, hogy Németh e gondolathajtást visszametszi. Kárász Nelli cenci magánya némiképp emlékeztet ugyan a Nirvana-szerű állapotra, de életét tevékenységgel, az emberek szolgálatával gyógyítja. Gandhi ünnepi egyszerűsége is több szemlélődésnél: a cselekvő humanizmus puritánsága. Németh Lászlóban inkább az ösztön rokonszenvez Buddhával: a hajszában megfáradt ember vágya csend, magány, öntörvényű lét után. A történelemben gondolkodó írótól azonban idegen e statika.

A Németh László-i bölcselet második, már a személyes sorsproblémáktól függetlenedő vonulata e tézissel indul: „Az emberek mindig akkor kaptak rá a filozófiákra, amikor a vallás a hitelét vesztette, vagy legalább támadhatóvá vált." Az író számára e megrendült hit — a valóság előtt igazolhatatlanná vált életfilozófia. Vásárhely Németh gondolkodásának nagy fordulatát jelenti, a mítosztól a ráció és empíria felé. A filozófia új szerepre vált: az egyén vallásából a megismerést a valóságra szoktató módszerré lesz.

A kritika hajlamos a Németh László-i kísérletező módszert a praxisra szűkítve tárgyalni. Több ennél. Nemcsak egy-egy adott foglalkozás (az iskolaorvosi, a pedagógusi, a műfordítói) megnemesítése, nemcsak laboratóriummá emelt „gályapad", hanem a gondolkodás iskolája is. Az egész életműre persze nem egyenlően érvényes. Csak a felszabadulás után válik a minőségmunka igényéből egy újfajta teljes emberi életforma megfogalmazásává. A kísérletező módszer több mint módszer: az emberi értelem önkritikája és az igazság visszaperlése a „naiv" logika és az „elvetemült" pragmatizmus birtokából; a metafizika megtisztítása az irracionális fantomoktól, igaz és gondolható elhatárolása; történelemben, társadalomban, erkölcsben való gondolkodás.

Németh kísérletező módszere a filozófiában hajt ki, mint egészségesen kételkedő és cselekvő materializmus. Az idealizmus szerinte „az ész önbecsapása", legbensőbb lényege szerint „az agyműködések istenítése". „A szellem tehetetlenségét dicsőíti, elhiteti magával, hogy a benne létrejövő rend az igazi világ s az ő működése a teremtés." A szubjektív és objektív idealizmus csak abban különbözik, hogy az előbbi magát a gondolkodást, az utóbbi pedig ennek eredményét, az eszmét isteníti. Az idealizmus „lángeszű lustaság": egy *kell*-et állít a *van*-nal szembe; Platónnál ez a *kell* a dolgok mennyei tükre, a világ örök rendje, a németeknél az én teremtő lendülete (ich an sich, abszolút szellem)." A logika már az ókorban megbízhatatlan ellenőre az igazságnak, kétely helyett ama illúziót táplálja, hogy a dolgok és a gondolkodás törvényei azonosak egymással. Kant nagy érdeme, hogy „eloszlatja az emberiség naiv hitét a megismerésben", bizonyítván, hogy az ismeret csupán „fátyolon át adott apácacsók". De ő se nevel igazán a gondolkodás alázatára, mert hite szerint agyfunkciók teremtik a világot. A kapunyitó nagy szellem, aki már tudja, hogy a filozófiának „ebből az álomból föl kell ébrednie, s éreznie, hogy itt a valóság a gazda" — Németh szemében az újkori materializmus atyja, Bacon. Gyógyszere a „cselekvő ész": „Az ész ne szemlélődjék, hanem vallasson. Ne vonuljon el a valóság rövid falatjaival az elmélkedés hosszú emésztésére, hanem ő menjen neki a valóságnak... A megismerés nem bekebelezés, hanem fölszúrás, rátámadás, földarabolás." Ugyanaz a „hajlam és csömör" fogalmazza meg itt magát bölcseletként, ami Galilei híres kísérletében „a szabadesést a lejtő kínpadára vonta".

A kísérletező elv egyszersmind „alkalmazott módszer" is: írói realizmuselmélet, pedagógiai program, társadalmi etika. Mint realizmuselmélet a valóság pietásos tisztelete, az ábrázolás megtisztítása a modern irodalom idolumjaitól. (A nyelv hazugsága ma: skatulyázón torzít, mechanizmusával az ész elé vág, a dolgok valóságát elveszejti. Az érzelmek hamissága: a hiúság a műalkotással önmagát látja bele a világba. Az irodalomtól való fertőzöttség: szerepjátszó donquijotizmus, mely kölcsönzött sémákkal helyettesíti az elfogulatlan vizsgálódást.) Ugyanakkor írói éberség is; mert az ész „mindig érintő irányban vágódik ki, s a valóságérzék szoktathatja rá, hogy kövesse a dolgok görbülését". E gondolatmenetnek ars poeticaszerű megformálása, modellje a *Pusztuló magyarok*, a falukutatás komédiája.

A kísérletező elv mint pedagógiai program — nevelés valóságra. Két jelenség

teszi különösképp időszerűvé. Részint a dogmatizálódó közgondolkozás: „A vélemények inflációjában élünk. Rengeteg vélemény és kevés próba... a vélemények nem induktíve, a dolgok felől készülnek, hanem előbb van álláspont, a szemlélet, a világnézet, s ebből vezetjük le gépiesen a véleményeket." De az élet sebessége — mai szóval: információrobbanás — is kábítója a valóságérzéknek; „a figyelmünkkel szembeáradó dolgok nagy száma". Jó ellenszere lehet Németh szerint az érzékek tompaságának a nevetés, a gondolkodás fonákságait kipillengérező vígjáték.

A kísérletező ember erkölcse a descartes-i felismeréssel bővül: „Inkább magamat, mint a sorsot győzzem le, inkább kívánságaimat, mint a világ rendjét változtassam meg." Tudatos hely- és szerepkeresés a világban, az indulatok spinozai megfékezése. Az „üdvösségügy" vállalása kiegészül a „gyülekezeti ösztön" ébresztésével.

A Németh László-i filozofálás harmadik hulláma: a szempontok rávetítése a történelemre. Ha a Tanu-korszak eszményi népe a görögség volt, most az újkor válik számára példává. Vívmányairól tervezi az író történeti főművét. Kiderül, hogy a görög gondolkodás hozzá képest gyermekkori tudomány, csak problémái vannak, eszközei már nincsenek. A természetfilozófia alól hiányzik a kísérleti megalapozás. Szokrateszt és Platónt gondolati hibák jellemzik: szillogizmusokkal igazolják érzékelés és gondolkodás összeférhetetlenségét, a lélek halhatatlanságát, sőt vándorlását. Még Arisztotelészben van a legtöbb előre mutató elem: biológiai érdeklődés, enciklopédikus hajlam, természettudósi valóságérzék, „lentről építő" szándék. „Az újkor története voltaképp a XVI—XVII. század fordulóján kezdődik, ahol a természettudomány módszerei kialakulnak. Az újkor története nem is más, mint ennek a módszernek behatolása művészet és élet különböző területeire, filozófiába, irodalomba, a gyakorlati tudományokba stb., s a technikán át a mindennapi életbe is" — emlékezik vásárhelyi gondolatmenetére később, Sajkódon. Előbb a XVII. század nagy metafizikusai igézik meg a magukban hordott kettősséggel, ahogyan a szellem számára kibúvókat keresnek a mechanikai világmodell érvénye alól: Descartes, Spinoza, Leibniz. Később a korszak „tiszta" típusai: Bacon, Galilei, Voltaire. Az újkori filozófia szerinte „nem oly fényes emelkedő", mint az ókori, de komolyabb, már fékezően hat rá a természettudomány. Első periódusának színtere a laboratórium: általa a tudomány új érzékszervekkel ajándékozza meg az emberiséget, a világot tágító távcsővel, mikroszkóppal. A francia forradalommal indul a drámai korszak, a „szellem most küzd meg s olvad össze valóban dialektikus módon a maga körül támadt erőkkel". Az újabb terminus 1948, a kiterjedés korszakának kezdete; a kapitalizmus és a technika tömegessé teszi a szellem vívmányait. Az elgépiesedés ellen a morál persze tiltakozik. De Nietzschével, aki az igazságot a hatalomra törő erő fegyverévé fokozza le, „kalandorok veszik át a filozófiát". Az egzisztencialisták az akarat szabadságát viszik túlságba: Heideggert, aki a lét esszenciára és egzisztenciára kettőzésének tanával Aquinoi Tamás gondolatát fejleszti tovább, Sartre felhígítja: szerinte a választás abszolút szabadságát már a minta, az esszencia se korlátozza. Még Bergson a legtermékenyebb: nem az élan vitale tanával, hanem az időfogalom átalakításával — mint a modern művészetek ihletője.

A történeti kép tanulsága kettős: Németh László a legelevenebb szellemi hagyományból vonja el módszerét, ám az így absztrahált módszert kritikai hálóként rá is borítja a múltra. Az eredmény, hogy az értékek fogyatkozásokkal szövődnek egybe. A kutatás az újkorban a részletek, a tudomány a specializálódás irányába halad, s mozaikszerűségével fékezője a világnézet-teremtés igényének. Mint gondolkodási módszer csak szűk körben terjed el, az elit kiválasztására beállított polgári iskolarendszer jelenti határait. Eredményei inkább tudományos jellegűek, társadalmi, politikai, erkölcsi modelljei kevésbé használhatóak. Mindennek az a következménye, hogy az újkori módszer nem képes világcivilizációvá válni, a vívmányokat nem képes rászabni a harmadik világ színes népeinek testére és életére, sőt inkább a korszerűtlen nacionalizmusokat szabadítja el. A múlt vállalása Németh gondolatmenetében így fordul önnön ellentétébe, a jövő programjának készítésébe. A szocializmus Németh számára folytatója és hibaigazítója az újkornak: értékeit egységes

világcivilizációban, színvonalas tömegkultúrában, a társadalmi működés tudatos szabályozásában sokszorozza meg, egyszersmind kollektív erkölccsel egészíti ki.

Az újkori gondolkodás tipológiájának és történetének imént a tanórai jegyzetekből rekonstruált vázlata kihagyásaival is tanulságos. Logikai rendjébe az író nem építi be se a marxizmust, se az életfilozófiát. A marxizmust tán azért, mert már többnek és másnak érzi, mint a XIX. századi kapitalizmus előjelváltása. Régi tételét, miszerint „a marxizmus a kapitalizmus kinőtt ruhája" — a polgári demokráciákhoz alkalmazkodó revizionista hajlamú szociáldemokráciára vonatkoztatja, nem pedig a létező szocializmus elméletére. Az életfilozófia viszont más okból marad el az összegezésből: irracionalizmusa idegen a természettudomány ráción és empírián nevelődő világnézetétől. Az író műveiben régóta kísértő kultúrhistóriai metaforák — például a növényi és állati létforma — elvesztik filozófiai jelentésüket, visszaszorulnak a szépirodalomba, s pszichológiai-stiláris minőségekké redukálódnak. Németh László a polgári gondolkodás válságjelenségeivel nem rokonszenvez, velük szemben a múlthoz: a felvilágosodás értelmi tisztaságához fellebbez. Filozófiai stúdiumának fontos eredménye, hogy korábbi szemléletének összehangolatlan kettőssége — az egymás mellett és egymástól függetlenül érvényesülő természettudományos és szellemtörténeti, fogalmi és mitikus gondolkodásmód — valósághű racionalizmusban egyenlítődik ki. A harmincas években még megoldatlan alternatíva számára agnoszticizmus és tudományos hit. „Ok és okozat köreivel csak az elemző értelem jár körül valamit itt, ami, mint az életjelenségek általában, elemezhetetlenek" — olvassuk a *Magyarság és Európa* nagy rendszerező esszéjében. Vásárhelyen viszont a fizikát, majd a biológiát az újkor „alaptudományának" nevezi, amely például a művészetekbe mint realizmuselmélet, az életbe pedig mint technika nyomul be. Már egyetlen mértékrendszerként. Életfilozófia és természettudomány párbajában győztesként.

Az életműben szerveződő gondolati középpont kisugárzik a szépirodalomra. Alakítójává válik. A filozófiatörténeti sorsmetaforákban így formálódik tovább a Németh László-i tragikumelmélet. Nem születik, hanem változik: a kelepcébe szorult nagy egyéniség tragikus szituációja a véletlen fogalmával bővül. Az értelem képtelen szükségszerűséggé jóváírni a tragikum értelmetlenségét, a katasztrófában rejlő történelmi iróniát. A kettősséget, hogy az eszme híve minősül az eszme árulójának. (Szubjektíve: a szocializmus vállalója tűnik ellenfélnek.) Tótfalusiban „egy hajszál" választja el a hőst és a szörnyeteget, miként Huszban a szentet és az eretneket. Az ok (az „emberi őrültség": a hős belátáshiánya, a környezet értetlensége) kiváltja, de nem magyarázza a bukást. A tragikumban van valami, ami a ráció számára elfogadhatatlan: ok és okozat fajsúlykülönbsége. A szépirodalomban a boldogságtól elválasztó „egyetlen hajszál", Ágoston Vallomásaiban, pogányság és kereszténység határán „egyetlen porszem". Általánosabban fogalmazva: a történelem és az egyes ember igazsága, főképp korfordulón, nem föltétlenül azonos; sokszor a véletlen dönti el, sorsa a törvényt vagy a kivételt teljesíti-e be. Ha a kivételt, tragikuma akkor se lehet totális, a hős — eszméi által — bukásában is győz.

A korszak drámahősei nemcsak a becsület bajnokai. Önmaguk szellemi épségének őrzésében, múltjuk védelmében túlhaladnak a morális értékeken. Az újkori gondolkodás testesül meg abban az eszmei többletben, amit a viszonyokkal szemben képviselnek. Az újkori gondolkodás „Noé bárkáját" kormányozzák a vízözön utáni új világba. Az értékmentés és az alakítás kettős szándékával, a „kívánatos" és a „szükséges" egyeztetésével. Megelevenedik a heinei dilemma, nemcsak előítéletek által, de a dogmatizmus fenyegetésétől is szítva: vajon a szellem emberei teljes valójukkal elférnek-e benne, vagy beilleszkedésüket a kor prakticizmusa nehezítheti? A kérdésre a bénító kétely helyett cselekvés a válasz: a drámák hősei önmaguk áldozatként való odavetése árán se mondanak le koruk vállalásáról, alakításáról: Széchenyi megírja a Blicket, Tótfalusi a Mentséget, Husz vitába száll a zsinattal. Vallatják a történelem valóságát. A teljesebb humánum harcosai. Bénaságuk oka: a tett lehetetlenné válik számukra, nem belső fogyatkozásuk, hanem a viszonyok okán. Ez egyszersmind tragédiájuk is.

2

A Németh László-i gondolkodás súlypontja 1947 tájt, regényíró korszakának nyitányaként ez etikára helyeződik vissza. Már a drámákban nyomon követhető, hogyan erősödik föl a szépirodalom metaforáiban „őrültség" és „belátás" erkölcsi jelentése. Most a filozófiatanítás keretében az életműben szétszórt etikai eszmék rendszerezésére is igénye támad. A körülmények szorítása enyhül, benne pedig erősödik a világgal teremtendő összhang szándéka. De a tematikai váltást a pálya logikája mellett a sartre-i egzisztencializmus újsága is ösztönzi. Az erkölcstan újragondolására ihleti a fasizmus történelmi tapasztalata s egyéni életének átmeneti válsága is. De gondolatmenete a fordulat éve előtt — midőn irodalmunk a szociográfiai jellegű ábrázolás jegyében születik újjá, s nyoma sincs benne az ötvenes évek végén kibontakozó etikai problematikának — írói aggodalom és program is: egyszerre figyelmeztet az extenzív világkép egyoldalúságára és a szocialista erkölcs konkrét megfogalmazásának időszerűségére.

A Németh László-i erkölcstan filozófiatörténeti tudatosság s írói tapasztalat szövődése. A szokráteszi „hang" az etikai immanencia törvényét igazolja benne, de irracionalizmusának kiigazítására a természettudományt hívja segítségül. Arisztotelész a kétféle erény, az észbeli és erkölcsi megkülönböztetésével és összekapcsolásával nevelési modelljéhez ad ötletet, a túlzás és hiány középhatárának tanával, a tevékenységben formálódó lelki alkat s a „nemes becsvágy" gondolatával a természeti és társadalmi ember dialektikájának tisztázását segíti elő. A „belátás" moráljának kidolgozásában hatással van rá Spinoza, aki etikájában a természet gyengeségét az ésszel kormányzott indulat receptjével s a „lappangó pogányság" életvitelével gyógyítja. (Merev determinizmusától egyébként idegenkedik.) Kant kategorikus imperativusztanában méltányolja a törekvést, mely az egyéni erkölcsnek abszolút érvényt akart szerezni, de elhatárolja magát a benne rejlő Istenpótléktól. Nietzschét jobbára már csak bírálja: individualizmusában az erkölcs „az önkény, a sokféleség káoszába hull".

Az egzisztencializmusról vallott álláspontját Németh Sartre L'existentialisme est un humanisme című brossúrája megjelenésekor fejti ki. Becsüli benne az erkölcs magas igényszintjét: lehetőségeink, körülményeink csak a választás anyagát szabják meg, a választással az ember önmagát szabadon alkotja. Minden ember a maga erkölcsével az egész emberi életnek keres megoldást. De több a különbség, mint a hasonlóság a Németh László-i és a sartre-i etika között. Az író szerint az etikának demokratikusabbnak kellene lennie, „erkölcsi lángelmék" helyett átlagemberre szabottnak. Mert „egy tökéletlen egzisztencialista igen könnyen lehet igazolt bűnözővé". Másik kifogása, hogy az egzisztencializmus abszolutizálja a szabadság fogalmát, a választás aktusát elszakítja determinánsaitól. Pedig kötöttség és szabadság nem alternatíva, inkább fokozat. A választásnak határt szab társadalom, természet. Németh László további ellenvetése, hogy az egzisztencializmus a reménytelenség világképébe hajlik, a társadalomban nem szövetségest, hanem ellenfelet lát.

A Németh László-i etika természetét az egzisztencializmussal folytatott polémia élesen körvonalazza. Immanens értéketika az övé, középpontjában az ember „növéstervével". Erkölcsi gyakorlat s belátás a szülője, nem Isten vagy Törvény parancsa. A kinyilatkoztatás ugyanis fölmenti a vallásos embert az önálló gondolkodás felelőssége alól, a társadalom követelménye, a jog viszont nem ér le az erkölcsiség gyökereiig, s mint értékmérő, túl tág. Önnön erkölcsét az egyénnek magának kell kiküzdenie, nem hagyatkozhat a vallás és a jog járószékére. Az erkölcsiség Németh számára dinamikus folyamat, felelős döntések láncreakciója, amely életelvvé szilárdul. Nincs kódexe, mert nem zárt rendszer, hanem nap mint nap megújuló szabályozó. Az erkölcs belső parancs, a kijelentéses morál tekintélyével szemben az emberi természet ingadozását követi, de jelent bizonyos állandóságot igényszintben, a karakter erejében, a gondolkodás érzékenységében. Számára az etika individualizációja visszafordíthatatlan törvény. „Ahogy az egyéni agyvelők sokfélesége nem teszi

fölöslegessé a logika egységes tudományát, úgy az erkölcs individualizálódása se jelentheti a »mindent lehet, amit a törvény nem tilt« félelmetes szabadságát."

A Vásárhelyt megfogalmazott írói etika alaptörvénye: ember és társadalom kölcsönhatása. Az *Emberi színjáték* morális fölfedezése még ilyesféle volt: „Az ember nagyobb ösztönei nem vezethetők le az élet kétszerkettőjéből; a társadalomban élünk, de lelkünk köldökzsinórja kifelé vezet" — írja Németh az *Ember és szerep*ben. A világ egyelőre csak az „üdvösségösztön" gyakorlóterepe, a morál a természet reánk mért adománya. A negyvenes években változik a képlet. Az egyik tanórai jegyzetben a kétféle — a Szabó Dezső-i és a Móricz Zsigmond-i — írói erkölcs szembeállításáról olvashatunk. Szabó Dezső eszerint a darwini alapú individualizmus megtestesítője, nietzschei típusú korlátozott nagyság, aki önmagát a társadalom ellenében érvényesíti. Az igazi individualista azonban Móricz: személyes viszonyban él a világgal, hagyja magát általa megtermékenyíteni, nem zárkózik be önnön gőgjébe s tehetségébe. Életelve, hogy a természet ajándékát bennünk csak a világ segítségével lehet kifejleszteni. Önkibontás nincs világ nélkül.

A Németh László-i etika nemcsak a társadalom felé nyitott disciplína, hanem a biologikum felé is. Már a filozófia szerkezetében ráismer a reflexív fölépítésére. „A szöveti növekedés lezártával az irányítás egyre inkább az idegrendszerbe helyeződik át. Erkölcsnek azt a bonyolult idegi relációt nevezzük, amely a testi kibontakozás alatt, de főként annak lanyhulásával harcoltatja az embert további kifejlődéséért" — írja. Az erkölcs az utolsó s legmagasabbrendű a fejlődésünket irányító élettani szabályozók között. Németh László némely polgári filozófusok nyomán elbiologizálná az erkölcs fogalmát, amely mégiscsak társadalmi tudatforma? Egyoldalú föltételezés, amelyet maga az író igazít ki — az élettani és a tudati folyamatok kölcsönhatásának tételezésével. Az erkölcs számára kettősség. Kérge feltételes reflexekből és kívülről épül, magva az önfejlesztés biológiai motorja. Az előbbinek manipulatív szerepe van: az embert beilleszti a világba; az utóbbi az érvényesülési ösztönt finomítja „nemes becsvággyá", s ezáltal válik a fejlődés hajtóerejévé. Az ember kettős meghatározottság: természeti és társadalmi lény egyszerre. Ez erkölcsében is tükröződik: a morál nem más, mint természet és társadalom párbeszéde az emberben. A nevelés tulajdonképpen kapcsolatteremtés: erkölcsi ideák beágyazása az ember tudatalatti világába, vagy megfordítva: a génekben hozott hajlamok megnemesítése erkölcsi példákon.

Az erkölcs — tanítja Németh László — a természet és társadalom által determinált, ösztönbe s tudatba írt teleologikus „növésterv". „Az ember maga is egy »lehet«-rügy a nagy potencia-burjánzáson, ami a világ... már fogamzása percében mint feladat nyomul be a meglevő dolgok közé" — írja A „vallásos" nevelésről című tanulmányában. Híd, átjáró a *van*-tól a *lehet* felé, képességek mozgósítója, megvalósítója, s ezzel a társadalmi fejlődés emberi vetülete. De csak közvetlen s nem végső mozgatója az egyedfejlődésnek, mert a képzelet, „a Lehet nagy előhívója is alá van vetve a Világjellegnek". Az erkölcsi idealizmus tiszteletben tartja önnön határait, nem csap át metafizikai világmagyarázatba. Az erkölcs nem helyettesíti, csak közvetíti a történelmi energiákat. Németh László erkölcsiségétől idegen a gyakorlati ész kanti ellentmondásossága. A *van* és a *lehet* feszültsége nem szeli ketté az embert ideálképre és esendő valóságra. Kötelesség és boldogság, szándék és eredmény a Németh László-i etikában nem antinómia, hanem egymást kölcsönösen vonzó és gazdagító pólusosság.

A Németh László-i erkölcs (amellett hogy laikus etika, létformája pedig inkább a praxis, mint a teória) új hőstípust érlel. Kárász Nellit és Égető Esztert, akik „az emberi kapcsolatok vitaminjával" oltalmazzák morális tisztaságukat, a kiválás helyett a beilleszkedés törekvésével. Kettős kötöttségben élnek: a szolgálat erkölcse a társadalomhoz, a szokráteszi fón tisz daimoniosz a bennük védett morális szigethez kapcsolja őket. Egyszerre élnek a társadalomban és a társadalmon kívül. Az erkölcsi „mag és héj" elméletétől nem független a biológiai realizmus ekkortájt formálódó ábrázolási módszere. Kárász Nelli és Takaró Sanyi párbaja — amellett hogy a Né-

meth László-i „növésterv" és a sartre-i „ragadozó" etika ütköztetése — erény és természet mérkőzése. Önvallomásnak is beillik, amit az író Tolsztojról mond: „Alakjait lelküknél mélyebben, biológiai magvukban fogja meg. A legbonyolultabb lelki folyamatok mindig a test mélyéből történnek nála."

Németh László filozófiai élményének ismertetésével, a szépirodalom felé mutató kapcsolatok föltárásával csupán azt kívántuk bizonyítani, hogy az életmű szerkezeti és elvi középpontja továbbra is (a tanulmányműfaj kényszerű szüneteltetése idején is) az esszé. A belső arányok változása, a szemlélet fokozatos átalakulása gondolkodói megfontolások eredménye, nem pedig az írói ösztön homályos tapogatódzása.

CSALÁDI KÖRBEN A 70. SZÜLETÉSNAPON

A Babits—Németh László-viszony első fejezete

A huszadik századi magyar irodalom fontos eseménye Babits és Németh László kontraverziájának a harmincas éveken áthúzódó története. A régebbi magyar irodalomban Kazinczy és Csokonai, Kölcsey és Berzsenyi, Gyulai és Jókai ellentéte fogható hozzá. Szenvedélyességükben és válogatottan súlyos szótárukban Pázmány és a hitvitázók iratai állíthatók mellé.

A Babits—Németh László-viszonynak *három* korszaka, *három* fejezete volt. Az első a barátságukat idézi: a Nyugat két nemzedékéből a legelismerőbb Babits-elemzéseket Németh László írja. A másik a Tanu és kritikája, a harmadik pedig a Kisebbségben körül támadt forgószél. Mintha csak Dante poklának legválogatottabb kínszenvedéseit akarták volna egymásra rávetíteni, annyira elfajult egy barátságnak indult mesteri és tanítványi *jóviszony, túlnyomórészt az akkori magyar* társadalmi viszonyokból következő súlyos irodalompolitikai helyzet és részben a fantomokká és ellenségekké növesztett kortársak hatékony közreműködése révén. Németh László önéletrajzi töredékeinek, különösen az Ember és szerepnek, valamint a Homályból homályba vonatkozó fejezeteinek erősen dramatizált öngyötrő önvallomásai a fennmaradt levelezés tükrében kevésbé tragikusnak és a felnövesztett ellentétek valójában áthidalhatónak tetszenek. Németh László levelezése nincs még összegyűjtve, de amit innen-onnan ismerünk, mint magánlevelek általában enyhébb, szelídebb hangúak, mint az életben egymástól eltávolodott nagy személyiségek visszaemlékezései.

Ma már csaknem félévszázados távlatból a szubjektív elemek történelmi háttérbe állítva több objektív okkal bővülnek, és így a kiegyezés elmaradását annál sajnálatosabbá teszik. Az itt közölt levelekben tárgyalt évek Németh László írói tevékenységének első korszakát jelentik; a Készülődést a Tanu előtt. Ezekben az írásaiban két nagy tanítómesterének, Szabó Dezsőnek és Babits Mihálynak hatására és ösztönzésére írt elvi tanulmányai, írói arcképei és könyvbírálatai jelentek meg. A Nyugat novellapályázatán fölfedezett író, aki addig folyóiratnál nem próbálkozott, Osvátnak egy nagy életprogrammal állt elő, amit ő azonban nem méltányolt. A szépírónak, költőnek, regény- és drámaírónak indult fiatal tehetség szerencsés véletlenek folytán a kortárs magyar irodalommal foglalkozó esszéivel keltett föltűnést. A Nyugat a húszas évek második felében valóban súlyos válságát éli. Németh László a folyóirat húszéves fennállása alkalmából megkísérli mérlegét fölállítani. Ez vázlatát adja egész modern magyar irodalomfelfogásának. A Nyugat itt kiemelt nagyjairól a következő években nagyméretű arcképeket fest, főként azokat ítélve meg az igazi nagyoknak, akiket Szabó Dezső minősített azoknak. Adyn és Móriczon kívül Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád kerülnek bemutatásra, de olyan, ma sokra becsült nagyok, mint Füst Milán, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Tersánszky J. Jenő kívül esnek a belső körön.

A bethleni konszolidáció 1926—27 körül új szellemi orgánumokat engedélyez. A keresztény nemzeti kurzus a századelő két vezető progresszív folyóirata, a Nyugat és a Huszadik Század ellenében a Napkeletet és a Társadalomtudományt hozta létre, és új életre keltek az egyházi folyóiratok is, mint a Katolikus Szemle és a Protestáns Szemle. A Babits megnyerésével kísérletező Tormay Cecil érthetően örömmel ragadta meg a Nyugat szellemében fölnőtt esszéírókat, mint Halász Gábort, Németh Lászlót, Szentkuthy Miklóst, Szerb Antalt. Bár Halász Gábor irodalomtörténeti fontosságú elvi tanulmányai is a Napkeletben jelennek meg, korlátlan teret csak Németh László kapott. Sajnos, a Nyugat első és második nemzedékének több tagja (Móricz, Kodolányi) gyöngébb műveket ír ezekben az években, s a fiatal kritikusok örömmel vágják le. Németh László ideírt tanulmányainak groteszk sajátsága, hogy amit Szabó Dezsőtől nem fogadtak el súlyos fogalmazása miatt, azt tőle, mint a fiatalság hangjától szívesen fogadták.

Az egyetlen nagy Nyugat-író, akit Németh László korlátlanul dicsőített a Napkeletben, nem is kisebb személyiség, mint maga Babits Mihály. Németh László, miután Babits maga is elismerte, hogy a róla szóló legjobb tanulmány éppen az ő egyik Napkelet-beli arcképe, egy nézeteltérés után, föladva a Napkelet korlátlan mennyiségű oldalszámát, a Nyugatban fejtette ki nemzedékprogramját és utána az új nemzedék, a ma már második Nyugat-nemzedéknek nevezett új írócsoport legelismertebb egyéniségeinek bemutatását. Ezek kiválasztása úgyszólván teljesen egybeesik Babits értékelésével. Erdélyi József, Illyés Gyula és Szabó Lőrinc mint a vezető költők Babits antológiájában Sárközi Györggyel egészülnek ki, az új prózaírók közül pedig Tamási Áront tartotta Babits maga is a legtöbbre. Halász Gábort, mint később az európai irodalomtörténet körüli vitájukban írásban is kiderül, bármennyire is dicsőítette őt a Magyar Szemlében, a Napkeletben és az Erdélyi Helikonban a 18. századért való túlzott lelkesedéséért, ultrakonzervatívnak tartotta. Németh Lászlót viszont éppen Halász Gábor akkori nyílt szembefordulása a 19. századdal és érdeklődése a 18. század iránt, amely egybeesett a legfrissebb nyugati irodalmi áramlatok egyeztetésével, győzte meg az egyre jelentősebb művekkel föltűnő esszéíró csoport jelentőségéről.

Németh László két addigi legjelentősebb világirodalmi fölfedezése, Pirandello és Ortega valóban inkább a Nyugatnak vált volna díszére, akárcsak a Napkeletbe írt Kritikai Naplója, 15 kortárs író bemutatása egy-egy művükön keresztül. Az alább közölt levelekből mindenesetre kiderül, hogy ezeket a műveket Babits és Németh egymással kicserélte, ha ugyan meg nem beszélte, sőt az Ember és szerepből kitűnik, hogy Proust nagyságára Babits hívta föl figyelmét. A szakítás egyik okaként Németh nemzedékének egy olyan névsorára hivatkozik, akikről még tovább akart volna írni. Ezeknek nagyságáról azonban később sem adott írásbeli bizonyítványt, legföljebb, ha egy-egy regényük vagy drámájuk kapcsán röviden írt róluk. Egyébként is a Nyugat arcképsorozatában bemutatott hat nemzedéktárs éppen az első Nyugat-nemzedéktől eltérő sajátosságok és új hozományok elvrendszerét volt hivatva bizonyítani.

A Nyugat egy-egy évfolyamának mindössze hat íve jutott tanulmányra és kritikára, tehát kétharmada a Tanu egy-egy számának. Egy ilyen Tanu-számot Németh 2—3 hónap alatt írt meg. Nemzedékében akkori egyedülálló termékenysége, ha a Nyugat mind a 6 ívét megkapta volna, sem lett volna elegendő sokoldalú munkásságának közzétételére. De ez épp olyan nehezen minősíthető ma már a szakítás konkrét okának, mint ahogy nehezen érthető, miért nem valósult meg már sokkal előbb egy olyan új, a Nyugatnál radikálisabb társadalomszemléletű és az egyre újabb és újabb hullámokban érkező szellemi mozgalmakat bemutató folyóirat. Egy ilyen orgánum Fülep Lajos és Lukács György A Szellem című lapja, Szabó Ervin Irodalmi Őr-e, Babits Magyar Gondolat-a — mind megannyi kísérlet volt egy másfajta, de főként kritikai orgánum létrehozására.

Németh László itt közölt tizennégy levele közül tizenhárom személy szerint Babitshoz van intézve, egy pedig a Baumgarten Alapítvány kuratóriumához. Lelőhelyük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Babits-hagyatékában a Fond III/952 és a Basch-hagyatékban Fond 145/69 sz. tétel. A leveleket az író özvegyének hozzájárulásával közöljük. Valamennyi levél Németh László kézírásában maradt fenn. A levelek részben a Reviczky utca 7. alá, részben Esztergom-Előhegyre vannak címezve. A szerző által nem datált levelek írásának időpontját a postabélyegző alapján (zárójelben) vagy az önéletrajzi utalások alapján (zárójel és kérdőjel) állapítottuk meg. A szögletes zárójelben három ponttal [...] az író özvegye által kihagyásra ítélt mondatokat jelöltük.

GÁL ISTVÁN

1

A Hoche Tauern aljából, Ausztria egyik legeldugottabb zugából küldi kézcsókját, üdvözletét:

Németh László

Kriment (?), 1929. júl. 21-én

2

Kedves Barátom

gyönyörű időben, jókedvűen, bár kellemetlen kalandok emlékeivel utazunk dél felé, s Rómából küldjük üdvözletünket;
kézcsókkal:
Szeretettel *Németh László*
üdvözli mindkettőjüket:
Némethné
(Róma, 1929. aug. 21.)

3

Tisztelt Barátom, esztergomi lapodat megkaptam, érdeklődésedet köszönöm. Ahhoz képest, hogy egy hónapot feküdtem, elég jól érzem magam, hízom s nagyobb sétákat is teszek. Az első ijedtség nagyobb volt, mint a valódi baj. Orvosaim kifáradásomat s idegrendszeri letörésemet is a tüdőbaj számlájára írták s most, hogy robotom nyomása alól kiszabadultam, gyorsan magamhoz térek. Nagyon örülök, ha meglátogatsz, hétköznap is itthon vagyok. Címem azonban nem Göd, hanem Felsőgöd Duna u. 6. Üdvözöl igaz tisztelőd

Németh László

(1930?)

4

Kedves Barátom,

lapodat s a meghívást köszönöm. Sajnos nem látogathatlak meg Esztergomban, mert most már nap nap után kijárok az iskolaorvosi körzetembe; a közérzetem is lényegesen romlott, úgy hogy nem igen merem feláldozni a vasárnapi pihenőmet. De ha bejöttök Pestre, kérlek, írj s mi felkeresünk vagy pedig ti keressetek fel minket, nagyon örülünk, ha veletek lehetünk.

Kézcsókját küldi, téged üdvözöl
(1939. szept.) *Németh László*

5

Kedves Barátom,

a Baumgarten-díjat jobb meggyőződésem ellenére fogadtam el. Nagyon is a fejünk fölött lógott az a szikla, amely azóta agyonnyomott s én nem mertem családom és jövőm előtt a visszautasítás felelősségét vállalni. Családom és jövőm nincs többé s az elmúlt négy hónap feleségemet is meggyőzhette róla, hogy az éhség még mindig jobb, mint a teleköpdösött kenyér. A Baumgarten díj ez évi részleteit nem veszem fel s kérlek, hogy ezután ne mint kurátor tarts számon, csak mint jó barát.

Köszönöm, hogy méltónak találtatok a kitüntetésre s hiszem, hogy méltó voltam rá. [...] Kerestem a népszerűtlenséget, de a népszerűtlenség gondoskodott róla, hogy megutáljam a pénzt, amely az alapító rendelkezése szerint ép a magamfajta népszerűtlennek jár.

Hatvany cikkének igen kevés része van elhatározásomban. A cikket nem olvastam, [...] s csak nevetnék rajta, ha nem szegődne mögé az egész írói közvélemény rosszindulatú hallgatása. Meg kell állapítanom, hogy egyetlen nyomtatott betű sem helyeselte rám eső választástokat, amelyet mindenki meggyőződésem árának tartott. Eszembe sem jut föllebezni s kérlek ti se sértsetek meg engem semmiféle igazoló kísérlettel. Az igazság ebben az esetben oly messze van az emberek vélekedésétől, hogy (ahelyett, hogy bosszankodnék) élveznem kell a félreértés tragikomikus szépségét.

Megmondtam s most örülök szabadságomnak. Talán az volt a legkülönösebb az ellenem indított hajszában, hogy az irodalomértő köteles hódolatát akarta terrorizálni. Én leráztam ezt a terrort s amint szabad voltam gáncsaimban, szabad lehetek szeretetemben és csodálatomban is.

Igaz tisztelőd és barátod

Németh László

Felsőgöd, 1930. május 8-án

6

Néhány órás esztergomi tartózkodásunk alatt sokat gondoltunk Rátok; de váratlanul nem mertünk beállítani.
Mindkettőtöket szeretettel üdvözölnek

Némethék

Esztergom, 1930. június 29.

7

A Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány
Tek. Kuratoriumának
Budapesten

Tisztelettel kérem az Alapítvány tek. Kuratoriumát az alábbiak tudomásulvételére:

Kevéssel azután, hogy a Kuratorium kitüntetése engem az 1930. évre az Alapítvány évdíjasai közé sorozott, egy nem várt szerencsétlenség, kislányom elvesztése, egyik napról a másikra kiütötte kezemből a tollat s munkaerőm kifejtésében azóta is megakadályoz. Ilyen körülmények közt a bizalom, mellyel az Alapítvány választása megtisztelt, nehéz teherré vált számomra, írói bénaságom érzését elviselhetetlenné fokozta, hiszen a közvélemény várakozása senkit sem szorongathatott annyira, mint a magamfajta ismeretlen írót, kinek a nevével a legtöbben csak az évdíjasok listáján találkoztak.

Fokozta nehéz helyzetemet az is, hogy ez év tavaszán anyagi viszonyaim jelentősen rendeződtek, úgyhogy a létfenntartás imperativusza sem menthette előttem többé az évdíj érdemetlen élvezését. Ép ezért július 1. óta nem nyúltam a részemre kiutalt pénzhez s úgy érzem, hogy úgy ezt az 1000 P-t, mint az ezután esedékes 1300 P-t az Alapítványnak adományként visszatéríteni önmagam és írótársaim iránti legelemibb kötelességem.

Mivel úgy tudom, hogy az Alapítvány könyvtárat óhajt berendezni, felhatalmazom a Kuratoriumot, hogy a 2300 P-t kitevő összeget olyan arányban fordítsa a segélyalap és a könyvtár céljaira, ahogy azt a szükség és belátása diktálja.

Bízom benne, hogy a Kuratorium méltányolni fogja indokaimat. Ebben a reményben maradok igaz tisztelettel
Budapesten 1930. szept. 22-én *Németh László*

8

Kedves Barátom,
köszönjük a gratulációt, amelyet a kiállt izgalmak után meg is érdemlünk. A mámor nem volt olyan nagy, hogy Pap Károly tanulmányomat meg ne írtam volna. Lehet, hogy mindkét oldalon viharos visszhangja támad, de a tárgy kényszerített rá, hogy az íróról az író szellemében írjak. Könyveidet megkaptam, 10.-ére meg is lesz az Oedipus-királyról szóló kritikatöredék (Gellérttel úgy beszéltük meg, hogy csak Oedipust méltatom), de Esztergomba nem lehet már elküldeni s talán jobb is ha a jövő számra marad, hiszen valószínűleg Gyergyai sem készült még el. Prouston dolgozom s 20. körül ezt is, meg az Illyés-tanulmányt is személyesen adom át Esztergomban.
Addig is kézcsókját küldi s szeretettel üdvözöl

Németh László

Felsőgöd 1931. július 6-án
Köszönöm a gratulációt, úgy Magdus mint én jól vagyunk. Addig is míg találkozunk, Mihályt üdvözlöm Ilonkát és Ildikót szeretettel ölelem

Ella

9

Kedves Mihály,
szombaton egész napra készültem hozzátok s Pap Károlyt is értesítettem. Közben megtudtam, hogy szombaton te beutazol; még időben lefújtam Pap Károlyt s én magam péntek délután viszem a cikket, délelőttre nem biztos, hogy elkészülök.
Kézcsókját küldi, szeretettel üdvözöl

Németh László

1931. aug. 5.

10

Kedves Mihály, görög érettségim annyira megbolondított, hogy csak most amikor letettem, jutott eszembe a cikk. Most már nem küldhetem el neked, de a kifogásolt részt egész elhagytam s így nincs is sok látnivaló rajt. Cím: Ízlésproblémák a kritikában. Ha ez nem felel meg, akkor „Új hang a kritikában", „Ízlés és kritika", „Ízlésproblémák" címek közt választhatsz, ha korrektúráig megírod. A záró cikket a napokban küldöm. Bocsáss meg hanyagságomért, de így van, ha az ember visszadiákosodik. Kézcsókomat add át.
Szeretettel üdvözöl

Németh László

Budapest, 1931. szeptember 7.

11

Kedves Mihály, itt küldöm a Sárközi cikket; ha debreceni tanulmányom esetleg már ebben a számban is jöhet, üzend meg, akkor még a délelőtt folyamán azt is átjutottatom.
Szeretettel üdvözöl

Németh László

(1932. febr.)

12

Kedves Barátom,

köszönöm érdeklődő soraidat. Cikkeket nem küldhetek, mert kiléptem az író céhből s nem valószínű, hogy valaha még folyóiratba dolgozzam. A nyilvánosság előtti szereplésem jobban megviselt, mint hittem, nincs meg bennem többé az a föltétlen nagylelkűség és szeretet, mellyel eddigi kritikáimat írtam, nagyobb műveimhez pedig csend és félhomály kell s az úgynevezett irodalmi világgal a legkisebb súrlódás, sőt érintkezés is felkavarja békémet s megbénítja munkakedvemet. Lehet kocogtatni, kopogtatni, zörgetni és dörömbölni, én azonban nem születtem dörömbölőnek. Tudom, hogy nevetséges harmincegy évvel poszthumusz íróságra rendezkedni be; de az az egyetlen lehetőségem rá, hogy jó dolgokat tudjak csinálni s legalább magammal békében éljek. Különben talán ez is ösztön dolga. Az egyik ember megful remény nélkül, a másik meg a hermetikus reménytelenségben találja meg élete optimális feltételeit.

Bocsáss meg, hogy Brelich dell'Asta könyvét ilyen soká magamnál tartottam, teljesen megfeledkeztem róla.

A húsvétot Felsőgödön töltöttük, Ella még most is kinn van, csaknem egy hónapot feküdt, még most is bajok vannak vele. Áprilisban két-három hétre még bejövünk s azalatt talán találkozunk.

Addig szeretettel üdvözöl, feleségednek kézcsókját küldi

igaz tisztelőtök
Németh László

Budapest, 1932. március 31-én

13

Kedves Mihály,

lapodat és a Pirandello-köteteket megkaptam. Joyce nálad maradhat, énnekem, belátthatatlan időn belül nem lesz szükségem rá; elég volt, amit egyszer ki tudtam kapirgálni belőle.

Téged üdvözöl, Ilonkának kézcsókját küldi

Németh László

Sátorkő, 1932. július 6-án

14

Kedves Mihály, pénteken délután meglátogatlak titeket, de csak egy-két órára, mert tudom, hogy regényeden dolgozol. Ha jó az idő, strandolással kötöm össze a kirándulást s hozzátok az után szaladok fel a cikkekkel. Szeptemberig itt vagyunk s később, ha a Baba nagyobb lesz, őt is áthozzuk egyszer.

Kézcsókját küldi, szeretettel üdvözöl

Németh László

(1932?)

JÉKELY ZOLTÁN

Jégzajlás

Ahogy vonulnak végtelen csapatban,
hol összeáll egy-kettő, hol leválik:
hallgatni kell a rakpartról sokáig,
a mondanivaló kifogyhatatlan!

Szavuk öröknek válik és igaznak
szánván bajukra gyógyírnak s vigasznak.
Mind költők! Hangjuk visszhangzik a MÁBAN,
és elnémul az Idő folyamában.

Pannonia Superior, vonatablakból

Egy pásztort látnék, egy gulyát,
bár egy tucatnyi bamba birkát!
— Nem szólnak már a furulyák,
és a mezők íratlan irkák.

TORNAI JÓZSEF

Húsvéti menyegző

Vizek zubogása alatt
boldog vőfélyek a halak.

Első párján vörös kakas
apokaliptikus lovas.

Kovász-iszapot, magot önt
dögök szemébe a göröngy.

Lecsapna már a sorvadás:
csontos gallyakra ül a nász.

Fehér hasad, növő öled
fogyóhold csőrétől remeg.

Szerelmünk fűnyomaiból
a róka éjt, vért szimatol.

Vadgalamb-tojás-mámoron
búg napig a lakodalom.

A föltámadást mindenütt
zsoltárul énekli a rügy.

Poros szelek hömpölyögnek,
borítanak szoknya-völgyet.

Ofélia a vizeken
új méhkirálynő-szerelem.

Fészekben napsugár-csírák
emelgetik Gyönyör-királyt.

Barka pattan, mézgacsepp hull
csillagüres álmokon túl.

Jönnek arcomat edzeni
a termékenység nedvei.

Tenyeremen jácint-nyakad
halált-béklyózó ámulat.

Kanca-habos menyasszonnyal
száll isten a virágporban.

Deres, süvítő önvád

Rossz teremtmény vagyok én:
az eszem nem fehéren ízzó acélszál,
sejtelmeim se elég veszélyesek.

A történelmet kéne kifárasztani
s nem látok tovább az ingem fehérségénél.

Kinek elég, ha a hatalom
titkosírásába beleolvasok
s káromkodásomat a hajnali folyókba ontom?

A jövendőnket nem merem kínvallatni
s néha bután az égig emelkedek,

örökké lemondva a földről,

de fösvényen fáj a szívem mindenkiért,
ki lehetne boldog jegenye-csúcsa
a közös gallyfészek-hazának,

hol én is leszek majd
koraőszi vadliba-jelkiáltás
a nádbugás hókonyokon.

Hova fussak az önvád
golyó-kaparta tisztásairól?

Vagy csak figyelni lehet, meredni
az éjszakai repülők ég-hosszú fény-hasadásaira,
üveges szemet tágítva
a púposodó hóförgetegre,

és ráborulni isten hideg ölére,
mint deres, süvítő gödrébe a kutya?

DÖBRENTEI KORNÉL

Nevető Jézus

Káin szíve újra felhőtelen;

mázsás esőcseppek zúzzák aszályló
szemünk, szivárványt sóhajtunk az
égre, míg zsoltárpeckelte szánkba
belezuhog álomrohasztó verítéke
a mennynek, velünk nőnek sebeink,
angyalt égető máglyák a rózsák,
hullaszag árad az őszből, mázsás
esőcseppek zúzzák szemeink,
zászlókban a hit napfogyatkozása,
a ragály fekete hullámai
porlasztják homlokunk: a gondolat
domborműveit, sárszaggató
körmök holdjairól szomorú
ragyogás fertőzi a földet,
az üvöltés tengerjárása minden
torokban, aztán a tél margarétaszűz
kényszerzubbonya, a kénszagú
csillagokkal kivert csöndben karácsonyfa
ékesül égről letépett madarakkal,
akikben megölve már a messzeség,
tűlevelű drótok a láthatár
szélinél —
Koponyánkon ha pisztolylövés
tör lyukat, a kisded Jézus
a szörnyű kürtőn át ránk nevet,
és lőporfüstből eresztett, koravén
szakálla tisztára söpri a szívünk.

PÁSKÁNDI GÉZA

A törpe

Eljátszogattam egy gondolattal,
mely szerint a törpe nem szörnyszülött, hanem a takarékos természet diadala!
Hisz mindene volt, csak kisebb. Még arca
sem torz, sőt rokonszenves mosolya
eszembe juttatta: a szentjánosbogártól
nem kérhetem számon a napkorongot, — —
igen, a törpe egy kicsi fényforrás: meghitt! Bizalmas!
S már meg is békéltem e gondolattal,
dédelgettem, kifészkelte helyét szívemben,
amikor szörnyű dolog történt: két szemébe
nézve megláttam, jaj nekem, minden hiábavaló!
Ő engem a mindent elpazarló,
a fecsérlő természet örök csődjének látott!

TAMÁS MENYHÉRT

Minthogy

Minthogy a szép versek kora lejárt hovatovább a jó verseké is
minthogy hitelét veszti minden mozdulat akár emberkereső akár emberségre vár
minthogy az ostromló kézé minden hatalom a hatalomé minden ostromló kéz
minthogy farkassá szelídít a félelem s a sietségsürgetésű szorongás
minthogy kilakoltat a nappal kilakoltat évszakaidból kilakoltat
minthogy egyensúlyát veszti a fűszálra merészkedő hangya a megtizedelt erdő az olajat verítékező tenger a mindszaporább lélegzetű Föld
minthogy egyetlen választásod maradt a kudarc
minthogy

Sem később sem most

Sem később sem most sem tegnap
Nem készítek címert érkezésem fölé semmiféle jelvény
ne különböztessen senkitől
Még van hozzá erőm
Még volna hozzá erőm
Mezteleníteni magam — nem bízok semmit az időre
bármikor megszegheti ígéretét behavazhat
megkésett „még"-jeimmel „volná"-immal
Bármikor

VECSERNYÉS IMRE

Terivers II.

megtanult értékelni aki felejt
így bennem Istent torzított az emlék
mit változatlannak hittem
mint a temetési szokásokat
éreztem kigúnyol az ésszerűség
szédül zsibbad a homlok
zuhanásában csak a testedbe karmoló
klór-fehér kapaszkodás volt
csak a tükör-tiszta égen araszoló
felhő-nagy halál
most megalázva magamtól
kezedben horpadt életem
szeretlek riadtan mert átfogsz
mint vértelen kötés a sebet
s szeretlek folyton várakozva
mert szép vagy
mint a védtelen állatok
mint rejtett foszlásért a rejtett szánalom

Terivers III.

vonzásod tenyerében
apró lényemmel pironkodom

akár fürge pók a vizen
tavasznyi életünkön átszalad a döbbenet
mint a kenyérre karcolt keresztet
gépiesen felfaljuk az alázatot

HERVAY GIZELLA

Marsbéli menyasszony

terhes a menyasszony szeplős a menyasszony a Marson
fekete babakocsik barna lovacskák menete trappol
ezüstlamében üstökös uszálya — vak hold
vonít — vigyorgó kutyakoponya startol
estélyiruhás gyászmenet autóstoppal a vőlegény
imádkozó sáskák előtte utána jaj szegény
imádkozni se tud káromkodni se rendőrlámpa
kacsint rá felsöpörve az autópálya
evőeszközök sorfala világít fáklyásmenet
az esőben kialszik de integet
a menyasszony csak a vőlegény nem látja
sebészkés kezében homlokán kvarclámpa
lampionokkal a gyerekek árva iskolatáska
megy az égi suliba tente fiúcska-leányka
itt a fagyi is újságpapírban háziáldás
kertitörpe az íróasztalon disznóvágás
a mennyben mindenki oda hivatalos
csak Attila zsebéből gurult ki örökre a vashatos
kilincs nélkül nyílik a menny a kulcs a zárba beletörött
az új házba három új árva költözött
a szilvaszemű szerelem szégyenkezik meztelenül
krepp-papírba csomagolva a közlekedők közt elvegyül
Mária Mária Mária nézi fiát
Marson született küszöbre ejtett vásárfiát
játékjászolban hófehér porcelánbaba
nézi hogy belehal újra meg újra Mária
tenyerét összeteszi barmokhoz irgalomért könyörög
lábába belekap egy mohó kutyakölyök
vájdling az ölében telesírja paszulyszemekkel
köténye kihasad gyűrögeti sóhajt a vekker
sóhajt József is fűrészel kicsi keresztfát
képen a marsbéli kunyhó — felakasztják
a falra a földön mint a katonaképet
bekeretezve barna léccel az öröklétet

Napraforgó

porcelántálban fuldokló legyek
mézben vánszorgó darazsak nagyhatalma dél
fordítsd arcodat felénk kiszikkadt napraforgókra
állunk derékig fagyos iszapban szemünk lassan kipereg
VÁRJUK AZ IDŐ TELJESSÉGÉT ébren virrasztunk
zsarnok a mi égi rokonunk napraforgó-fejeket követel
folyik a lefejezés csonka szárak merednek az égre
kiütött szemek a földön fekete szemét
jaj már csak a szemgödreink tiszták
mossák égi esők — állítsunk gyertyát érte
hadd világítson a bölcs szemgödör
hadd lássa a gyermek hová nyitotta szemét
micsoda világokra — micsoda virágokra
vetett szemet a nap — nehogy árva maradjon
egy is — lerajzolja a gyermek
lesznek a napraforgók földi napok
lesznek a föld látó szemei hadüzenet az égnek
íme ÉLETBEN MARADUNK — napraforgó-szárak
állnak vigyázzban — ha nem enyhül meg az ég
föld alá bújunk VILÁGÍTUNK VIRÁGGAL
izzadó iszap agyag sár a házunk
egymás szemében didereg az ég

OROSZ JÁNOS MUNKÁJA

LENGYELORSZÁG

Marian Jachimowicz és a magyar irodalom

A felszabadulás utáni lengyel irodalomban nem ritka a magyar téma. Az ilyen művek szerzőire akkor érdemes igazán figyelni, ha azok a mai irodalmi élet jelentős alakjai. Közéjük tartozik az 1906-ban született lírikus és festő, Marian Jachimowicz, akit hazánkban szerzett élményei, emlékei számos magyar tárgyú vers megírására inspiráltak. 1917-ben bátyja hozta Magyarországra, aki nálunk nősült. A későbbi költő 1922-ig Budapesten és egy Tisza menti falucskában élt, szinte természetes tehát, hogy verseiben vannak magyar vonatkozások, motívumok. Az ötvenes évek vége óta már vendégként járt többször hazánkban. E látogatások eredményeként Jachimowicz közel került újabb irodalmunkhoz, több költőnkhöz, egyénisége és munkássága a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok fontos összetevőjévé vált.

A régebbi magyar irodalom korábban sem volt ismeretlen előtte. Amikor a későn (nyomtatásban csak a felszabadulás után) jelentkező lírikus az 1944—1960 között indult lengyel költők antológiájában (1972-ben) a munkásságában felfedezhető hatásokról vallott, a magyar népdalokat és Petőfi tájleírásait is megemlítette. A negyvenes évek végén csaknem száz versből álló Petőfi-kötetet állított össze, amelynek kiadására azonban — különböző okok miatt — nem került sor. A felszabadulás utáni első lengyel Petőfi-válogatásban (1951) csupán tíz átültetése olvasható. Egy ideig magyar fordításaival, Petőfi, Ady, József Attila és Devecseri Gábor tolmácsolójaként volt jelen a lengyel irodalmi sajtóban, amelyekért megkapta a kulturális miniszter díját. A későbbiekben Füst Milán, Juhász Ferenc, Pilinszky János, Somlyó Zoltán és Weöres Sándor verseinek átültetésével is próbálkozott. Kassák-fordításai bekerültek költőnk 1967-es lengyelországi kötetébe. A Varsóban működő Csapláros István professzor magyar költők lengyel témájú verseiből összeállított egy antológiát (1971), amelyben — új átültetésekkel — Jachimowicz is szerepel. Megismerő kedvét bizonyítva, ezúttal régi és XX. századi líránkból (Balassi, Batsányi, Eötvös József, illetve Ady, Szép Ernő) egyaránt fordított. A Petőfi születésének 150. évfordulóján kiadott terjedelmes lengyel válogatásban több régebbi fordításával szerepel. Kár, hogy a két évvel ezelőtti, Varsóban megjelent magyar költészeti antológiában már nem olvashatók az ő átültetései is.

Nem igen kell bizonygatni, hogy Jachimowicz líránk iránti érdeklődésének skálája rendkívül széles. Balassitól Petőfin, Adyn, József Attilán át Kassákig, Pilinszkyig és Juhász Ferencig terjed. Nem csoda, ha Petőfi termékenyítő hatását is érzi saját munkásságában. Művészi kifejezésmódja azonban annyira a lengyel avantgarde három nemzedékéhez köti, hogy nagy múlt századi költőnk, illetve az ő látásmódjában, képalkotásában aligha érdemes rokon vonásokat keresni. Jachimowiczot inkább Kassák szellemi rokonának érezzük. Közelséget teremt közöttük a mindkettőjüket ért sokféle hatás, amelyekből önállóságukat őrizve válogattak. Ezt bizonyítja az az interjú is, amelyet a lengyel költő 1972-ben az Élet és Irodalomnak adott. „Sokfélét tudok befogadni. Türelmes vagyok. Minden embert, mindenfajta költészetet szeretnék megérteni" — vallotta. Mint mondta, a magyar irodalomból talán furcsa módon két,

egymástól merőben különböző költő érdekli leginkább: Petőfi és Kassák, akinek művészete iránt kölcsönös megértésen alapuló vonzódást érez. E sorok írójának küldött egyik levelében ez olvasható: „A magyar költészet tapasztalatai, úgy látom, olyannyira különböznek a lengyel tapasztalatoktól, hogy egyszerűen másfajta fogékonyságra, más egyezményes jelrendszerre, más pszichikai határokra találunk a magyaroknál, ahol a hozzánk legközelebb álló Kassákot képzeletvilága miatt kissé idegennek tartják, mert ő a forma aszkétája... A magyar költészet bőséghez, díszítéshez szokott, s ez nem kis akadályokat állít a lengyel versek magyar fordítói elé."

Jachimowicz 1959-ben ismerkedett meg Kassákkal. Egy levelében így írt erről: „Kassákot előre megismertem abból a verseskötetéből, amelyet Kazimierz Wyka (a néhány éve elhunyt krakkói irodalomtörténész és kritikus) küldött el nekem... Lefordítottam öt versét, az Avantgarde nagy festőiről szólókat, amelyeket a Życie Literackie közölt, később pedig bekerültek... »A ló meghal...« című lengyel válogatásba. Azután, amikor 1959-ben eljutottam Budapestre, mindjárt a Keleti pályaudvarról felhívtam, majd pedig — meghívására — taxival egyenesen hozzá mentem. Úgy tartom, hogy ő a legnagyobb modern magyar költő. Nagyszerűen megértettük egymást, és — bár lengyelül nem tudott — kitűnően ráérzett az én stílusomra." Nem sokkal ezután a Nagyvilág két Jachimowicz-verset közölt a magyar avantgarde atyjának tolmácsolásában. (A lengyel költő szerint néhány alkotásának eddig kiadatlan fordítása Kassák Lajosné birtokában van.) Több éves szünet után Jachimowicz a wroclawi „Odra" című folyóirat ez évi júniusi számában publikált ismét Kassák-fordítást. Költőnk emlékét „Hieroglifák" (1972) című versében is felidézte.

1959-ben Jachimowicz néhány napot Tihanyban is töltött, ahol az idős esztéta és irodalomtörténész, a lengyel származású Baránszky Jób László villájában lakott. A költő leveléből csak az derül ki, hogy Kassák Lajosné közvetítésével jutott el ide. Itt szerzett élményeiből született egyik tájleíró „nagyverse", a „Tihany". A tóparti táj képeinek sora talán nem is alakult volna verssé, ha befejezése nem torkollhatott volna egy emlékezetes találkozás felidézésébe.

TIHANY

Részlet

Hamuszürke földön
menni
a nagykaréjú napkalap
alatt

Fáradt mandulafák kis
barackfák között
Napfénytől kipirult
őszibarack-arcok mellett

A házig
hol egy ismeretlen
fáradt arcú ember
köszönt
meglepett szemmel

Megszürkült
mint e táj színeit
ha kiadta már.

Jachimowicz az „elhallgatás" művésze, ritkán vallja be teljesen, „végig" versekbe öntött gondolatait. Ezúttal is csak tőle tudhatjuk meg, hogy „a megszürkült ember az akkor, 1959-ben megismert Németh László", aki nagy hatást tett rá.

A lengyel költő-festő hazánkban kevéssé ismert. Kassák említett fordításai után versei Csorba Győző és Fodor András átültetésében 1962-ben a Jelenkorban, illetve 1966-ban a Nagyvilágban, majd Fodor András műfordításainak kötetében jelentek meg magyarul. Ezeket még egy tolmácsolás követte 1974-ben az Alföldben, amely ekkor és 1976-ban Jachimowicz magyar tárgyú verseiről szóló írást is közölt. A „Lengyel költők antológiájá"-ban Jachimowicz-versek nem kaptak helyet. E mulasztás pótlásával, azt hiszem, tartozunk neki. Akadt már nem egy olyan lengyel író, aki magyar témájú műveiben gyakran használta a két nép barátságát emlegető jelszavakat, sémákat, de keveset tudott rólunk. Jachimowicz költészetének magyar vonatkozású darabjaiban a hozzánk közelállás alaposságból, mélyre törekvő megismerési szándékból fakad. Ez „magyar verseinek" és irodalmunk iránti érdeklődésének legrokonszenvesebb vonása.

D. MOLNÁR ISTVÁN

OROSZ JÁNOS MUNKÁJA

Szabolcsi Miklós: Érik a fény

Több évtizedes kutatómunka eredménye Szabolcsi Miklós monográfiasorozatának e második darabja, mely a *József Attila élete és pályája 1923—1927* alcímet viseli.

Az első kötet, a *Fiatal életek indulójá*nak megjelenése (1963) óta eltelt 14 év — illetve az 50-es évek elejétől megkezdett József Attila-kutatások immár *harmadik évtizede* — néhány szomorú kortársi példával szemben nem a véglegesség illúzióját kergető, az absztrakt tökéletességet hajszoló tudományos tehetetlenség hiátusa, nem a terméketlenséget, az alkotói csődöt leplező-kompenzáló-megszépítő szcientista fölény időszaka Szabolcsi Miklós műhelyében. Felesleges bizonygatni: a József Attila életművét kutatómunkájának és irodalomértelmezésének tengelyébe állító tudós „közben" megjelent elméleti, esztétikai, kritikai munkái is a költő lírájával, esztétikai örökségével való állandó s megtermékenyítő birkózást tanúsítják. A pályaképnek ez a második kötete harsány, önmutogató hivatkozások nélkül is gazdagon épít Szabolcsi e „közbülső" munkáinak szemléletformáló, módszerfrissítő eredményeire, az elmúlt másfél évtizedben kiküzdött elméleti-történeti távlatokra.

Ami pedig a munka méreteit illeti: mindenféle rejtett, elharapott ironikus célzással, közvetett kritikával szemben hadd utaljak röviden a pályakép-monográfia már eddig is sokak által méltatott alaposságára, igényességére, tartalmi, mennyiségi és minőségi értelemben vett — tehát indokolt és hiteles — *monumentalitására,* elkerülendő minden további hosszadalmas méltatást is. Ha belső arányaiban, az életrajzi, a kortörténeti és verselemzési síkok egymásravetítésében talán nem mindenütt harmonikusan megoldott is ez a munka, ha egyes állításai, versértelmezései vitára késztetik is olvasóját: nem a terméketlen filologizmus és a verselemzési divat öncélúan felhizlalt könyve ez, hanem a magyar marxista irodalomtörténetírás elismerésre méltó, nagyszabású teljesítménye. Éppen ezért nem tiszteletköröket, hanem kritikai elsajátítást érdemel. Csakis ez méltó hozzá. Szabályos ismertetés helyett ezért is vállalkozik ez a cikk inkább arra, hogy különböző — s bizonyosan nem is mindig egyaránt fontos — szempontokból közelítsen e munkához, s kérdezzen rá eredményeire és módszerére.

(MŰFAJ)

Szabolcsi Miklós egyike a módszertani újítások, kísérletezések iránt legfogékonyabb irodalomtörténészeknek, s most mégis szabályos, hagyományos, *életrajzi keretű pályaké*pet írt? S hozzá olyan ívelésűt, amely a 20-as évek derekának széles társadalom- és kultúrtörténeti, magyar és nemzetközi irodalmi tablóját is egy portré kontúrjai közé sűríti? Kétségtelen, irodalomtörténetírásunknak egy korábbi, 1952 és 1965 közötti szakaszára volt jellemző a pályakép-monográfia (mint irodalomtudományi műfaj) hegemóniája, de ez korántsem lehet érv a műfaj korszerűtlenné mi-

nősítésére. Annál is kevésbé, mert József Attila kapcsán nem áll még rendelkezésünkre filológiai teljességű életrajz.

Emellett tagadhatatlan, hogy művészetünk kiemelkedő egyéniségeinek pályája, életsorsa a műtől, az esztétikumtól ugyan el nem szakíthatóan, de azért tőle akár viszonylagosan önállósulva *is* „üzen": emberi példát formál számunkra. Így nem a műnek és az életnek, az alkotói világképnek és az életrajznak az összekeverése ez a műfaj. Ellenkezőleg: e „két oldal" tényleges viszonyának a tisztázását, mindenféle mitizálás trónfosztását is szolgálhatja a pályakép-teljességű életrajzi és irodalomtörténeti szintézis. Az irodalmi alkotás és a művészi életmű viszonylagos önelvűségét ezzel a megközelítéssel is vallhatja, gyakorolhatja egy tudós; ugyanakkor az életrajzról és korképről lemondó esztétikai-poétikai analízis is lehet történeti szemléletű. Mint ahogy persze a kronológiai fejlődéskép egyáltalán nem biztosíték a marxista irodalomtudományi módszer történetiségére, hiszen vezethet pozitivista szociologizálásba is; s a szinkron poétikai szempontok érvényesítése sem adja már eleve kezünkbe — mivel torzulhat formalizmussá is — a művészi forma tényleges (mert ontológiailag, történelmileg, „tartalmilag" megalapozott és minősített) birodalmának kulcsát.

Ezt a műfaji választást azonban még valami indokolhatja Szabolcsinál, s ez talán a legfontosabb: József Attila lírájának fejlődése nem mutat olyan robbanó diszkontinuitást, mint például Adyé, pályáján — ha vannak is döntő állomások — hiába keressük az *Új versek*hez mérhető határkövet. S ez nem minősítés, csak tény: a József Attila-i költészet és esztétika fejlődésének szervessége, erős feldolgozó-integráló jellege, az Adyéhoz képest rövid, korai, de mégis „extenzívebb" pályakezdés az életmű sajátosságai felől is hitelessé — de természetesen nem normává — teszi Szabolcsi Miklós monográfiájának kitüntetett módszerét. Ennek — s valószínűleg csakis ennek — révén tudja szemléletesen felvázolni az élet és a mű egyéni karakterét, összetéveszthetetlen értékfolyamatát.

Nem akarom részletezni, csak jelzem: a makóit követő szegedi, budapesti, bécsi és franciaországi hónapokban (1923—1927) József Attila hallatlanul szenzitív és súlyos megpróbáltatásoknak kitett egyénisége — nem tudok jobb szót: — bámulatos fogékonysággal integrálta a személyes életsorsba, a magatartássá érlelő világnézetbe és a költői én „poétizálódó" világába a kisváros és nyugati világváros légkörét; az éhező diák és a „vendégmunkás", az árva fiú, a barát és az alig viszontszeretett férfi életformáját; a szociáldemokrácia, az anarchizmus és a kommunista párt nyújtotta — de a magányt korántsem eleve feloldó — emberi-világnézeti élményeket. S ezzel egyidejűleg: páratlan recepciós készséggel szívta magába — a korábbi adys, Juhász Gyula-i, illetve a nyugatos hatás után — a kassáki aktivizmusban testet öltő magyar expresszionizmus, a plebejus-népi hangütés, a konstruktivizmus és a szürrealizmus felszabadító, érlelő művészi vívmányait.

Lehetne vitatkozni a műhelymunka nyilvánossá tételének részletességén, a monográfia belső arányain (némileg talán túlírt például a kassáki aktivizmus vagy a konstruktivizmus programjainak bemutatása, egy-egy mellékszereplő kisportréja), de a kitekintések túlnyomó többségét szervesnek, sőt nélkülözhetetlennek érzem: a korabeli európai és hazai fiatal értelmiség életérzésének, lírai alaphangjának szinte történeti-szociálpszichológiai érzékenységű jellemzése; a franciaországi politikai-társadalmi helyzet felvillantása; a Nietzsche-, a Szabó Dezső- és a Villon-analógia kibontása önálló fejezetként is megáll. S nemcsak tartalmilag meggyőzően, de többnyire olvasmányként is hangulatosan illeszkednek a keresztmetszetszerű fejezetekbe a verselemzések, stílusanalízisek és versváltozat-szembesítések.

(MAGATARTÁS)

Egy irodalomtörténeti monográfiát elsősorban tudományos nóvuma, szakmai hitele, módszerének meggyőző ereje minősít; társadalmi hatékonyságának is ez az alapja. Nem akarok kitérni a stílus, a személyesség, az erkölcsi-emberi „plusz",

illetve a tudományos módszer objektivitása, dezantropomorf jellege viszonyának a taglalására, még kevésbé az e körüli vitákra. Amikor a tudósi magatartásról szólok, ezúttal nem erre az egyébként korántsem mellékes — bár kétségtelenül külsődleges — szempontra gondolok, hanem egy nagyon is szakmai, az irodalmon, irodalomtörténetíráson belüli vonásra hívom fel a figyelmet. Az *Érik a fény* közérthető, olykor felforrósodó, végig tárgyias, de oldott, sőt helyenként diszkurzív hangvétele egy rokonszenves tudósi etika formája.

Szabolcsi Miklós a több évtizede működő „József Attila-tudomány" kollektív eredményeinek nemcsak alapozója, termékeny el-, hanem hálás lekötelezettje is. Nem parafrazál ott, ahol más szövege több és szemléletesebb. Korrektül idézi a vitákban megfogalmazódó eltérő álláspontokat, de nem akar ítélőbíró lenni ott sem, ahol van saját — s többnyire végérvényesen meggyőző, a vitát eldöntő — véleménye. Beszéltetni tudja forrásait — de nem bújik idézetek mögé. Több nézőpont illetékességét vallja, de saját igazságából nem enged. Szintézisalkotásra törekszik — sikeresen —, de nem kikezdhetetlenségre és folytathatatlanságra valamiféle abszolútum nevében. Lenyűgöző szélességű és mélységű nemzetközi és hazai anyagismeretnek van birtokában, de nem rabja, hanem okos gazdája forrásainak és a filológiának. A lábjegyzet nála nem a nagyzolás kolonca, nem a klikkszolidaritás és a presztízs hivatkozási obulusa, hanem *a tudomány demokratizmusá*nak indexe. Publikálatlan főiskolai szakdolgozat, 20—30 évvel ezelőtt megjelent — kevesek által ismert — német nyelvű folyóiratcikk, lektori-baráti megjegyzés és szerkesztői ötlet — mind visszaigazolásban, s nem kisajátításban részesül. Ezt a tudósi magatartást hiteles mértéknek érzem a mai irodalomtörténetírásban és a kritikában.

(ÁLLÁSPONT)

Szabolcsi Miklós nem tételt illusztrál 740 oldalon át, hanem anyagot tár fel és elemez. Elmélyedve a költő világában, a kor, a környezet, a nemzetközi és hazai szellemi-irodalmi élet hullámzásaiban, vitáiban, ellentmondásaiban, saját dilemmáit, a következtetések gondjait, a fő, a meghatározó tendenciák felismerésének műhelynehézségeit is megosztja velünk. De ha nem prekoncepciózus is, koncepciója azért van, s ezt többször — viták személyes konklúziójaként — egyértelműen ki is mondja. József Attila lírájának, emberi útjának, valamint az ekkor a levelezésben is feltűnő nyíltsággal manifesztálódó világnézetének 1923 és 1927 közötti alakulását, a különböző hatások integrálásának, szerves belsővé tételének közös nevezőjét, „logikáját" Szabolcsi értelmezésében a morális-érzelmi és anarchisztikus lázadástól, a „jóság"-élménytől a tudatos, *osztályharcos forradalmiság*ig, a — ha még nem is kiteljesedett, de lényegileg — *szocialista lírai világképig* ívelő fejlődés képezi. Anélkül, hogy ez a kiküzdött emberi-művészi minőség homogénná szürkülne, s radikálisan felszámolná a különböző, akár ellentétes élményi, hangulati, stiláris hatásokat. Minden interpretációnál, összefoglaló ismertetésnél pontosabb azonban az eredeti szöveg:

„Az eddigi pályaképekben 1930-ra helyeztük a költő pályájának politikai fordulatát, a hazai illegális párthoz való szervezeti csatlakozása időpontjával számítottuk politikai tudatossága kezdetét, s ez a köztudatban is így rögződött. Költői érettsége kezdetét pedig korábban erre az időpontra, utóbb 1931-re, a *Külvárosi éj* megjelenése köré tettük. Talán a jövőben árnyaltabban kell fogalmaznunk: nem tagadva, hogy 1930—31 körül költészetében jelentős változás következett be, a marxista gondolati líra új minősége jelent meg, *tudomásul kell vennünk, hogy politikailag már 1926 tavaszától egyre inkább tudatosan marxista, forradalmár volt, s hogy költészete is 1925—26-tól kezdve — olykor a későbbiektől különböző eszközökkel bár — a szocialista költő lírája.*" (566. l.)

S összegezve a konkrét avantgarde-kutatások és az elvi-történelmi viták eredményeit, az ún. izmusok és a szocialista líra viszonyával kapcsolatban is markáns véleményt fogalmaz meg Szabolcsi Miklós:

„Az 1924—27-es József Attila szocialista, sőt marxista—leninista felkészültsége,

tudatossága magasabb fokú volt, mint azt eddig feltételeztük. Nem eszmei tudatosság hiányából, s főleg nem néptől, tömegektől való távolságból nyúlt az avantgarde eszközökhöz. Népközelség, tömegekkel való együtthaladás tekintetében éppen a József Attila-líra avantgarde időszaka mutat fel számtalan megvalósult változatot; az avantgarde költészet és mozgalom egy szárnya mindig is együtt kívánt haladni a néppel. Tegyük hozzá: akik akkor a Szovjetunió felé tekintettek, azok is ezt láthatták maguk előtt.

Mivel József Attila és barátai egy *forradalmi*, osztályharcos új művészet formáit keresték, osztoznak abban az általános vélekedésben, amely akkor avantgarde-ot és forradalmi művészetet egyenlőnek tekintett.

A fiatal József Attila természetesen nem lett expresszionista, sem konstruktivista és szürrealista sem. Mindegyik áramlattal megismerkedik, kipróbálja, saját hangjához hasonítja modorát, egyéni szintézist alakít belőle. Felhasználja azokat a tematikus, gondolati, poétikai eszközöket, amelyekkel saját művét építheti. [...] Az avantgarde-áramlatok mellett a fiatal költő merít a klasszikus magyar költészetből, Adyból, a *Nyugat* lírikusaiból, merít a népdal, népballada forma- és témakészletéből, s mindegyiket felhasználja lírája építésére. Ezek a források, ha úgy tetszik, hatások, indítások ellensúlyozzák, kiegészítik egymást, együtt alkotják legjobb versei anyagát és eszköztárát, mint ahogy nem lett tisztán expresszionista, úgy nem lett tisztán parnasszien vagy impresszionista vagy népies sem; mindig ezek szintézisét kereste, tudatosan is, egy újfajta, személyes forradalmi líra megteremtésére.

Az ő útja is bizonyíthatja, hogy nem az eredet minősít, hanem az eredmény, a líra egészének célzata, tónusa." (733—734. l.)

Az elemzés, a pályakép és a lírai életmű fejlődésének rajza engem meggyőzött ezeknek a következtetéseknek a megalapozottságáról, bár demonstratív egyetértésre vagy vitára csak az illetékes, aki hasonló igényességű és alaposságú kutatásokat tud felmutatni és érvként mozgásba hozni a „pro", illetve a „kontra" fedezeteként.

Ennek az elméleti-esztétikai vonzatú irodalomtörténeti vitaláncolatnak egyébként nem hiszem — a szerző sem erre hegyezi ki argumentációját —, hogy a pontos évmegjelölés lenne a fő kérdése. Végül is tehát — bár aligha mellékes — nem az a döntő, hogy vajon 1927-től vagy 1931-től tekintjük-e „szigorúan" szocialista költőnek József Attilát. S ma már azért sem kell ölre menni, hogy a szakmai közvéleménnyel, sőt az irodalomértő olvasókkal el lehessen fogadtatni a XX. századi avantgarde művészet baloldali szárnyának pozitív minősítését. Jól érzi Szabolcsi Miklós: nemcsak arról kell meggyőznie vitapartnereit és olvasóit, hogy a hegeli „megszüntetve-megőrzés" értelmében termékenyítő — s ne „bűnbeesési" — periódusnak tekintsük a 20-as évek József Attilájának avantgarde-ihletettségét. Hanem arról is, hogy ez a páratlan lírai recepciókészség nem *általában* egy modern, XX. századi „ontológiai" érzékenység, hanem a kitüntetetten *forradalmi szocialista* nyitottság és távlatosság művészi fedezete.

A művészi érték, esztétikum, illetve a világkép, társadalmi funkció viszonyának még ma sem ritka torz értelmezéseit aligha vonhatja vissza s cáfolhatja ugyanis az az „árnyalás", amelyik az értékmentés egyébként rokonszenves gesztusával egyrészt szinte minden törekvést megajándékozna a „szocialista" jelzővel, másrészt azt eleve művészeten kívüli, az esztétikai értékteremtés szempontjából külsődleges faktorként kezeli. S e vitákhoz talán ma sincs jobb elméleti forrásunk az *esztétikai gondolkodó, a kritikus* József Attilánál (*Egyszerű énekek; Irodalom és szocializmus; Esztétikai töredékek;* levelezés stb.).

Szabolcsi koncepciójának igazi próbája egyébként a monográfia következő kötete lesz: itt fogja majd belehelyezni az érett szocialista lírát a széles irodalmi mezőbe, itt fogja majd szembesíteni (ha nem is mechanikusan hierarchizálni) a kor és személyiség dilemmáinak különböző költői „válaszait", itt fogja majd elemezni és minősíteni a *kortárs lírai világképek* esztétikailag is releváns eszmei-művészi „vitáit", „birkózásait". Mindenesetre jó alapot ad ehhez az *Érik a fény* nyitott, de mégsem parttalan s eklektikus felfogása a szocialista líráról: az ellentmondásokat, az objektum és szubjektum, akár a kommunista politika és az elkötelezett egyén össze-

ütközéseit is bekalkuláló, a korszerű realizmus stílusokat és élményeket szintetizáló képességét hangsúlyozó, de egyúttal a világtörténelmi távlatosság művészi teremtő erejét is tételező irodalomkoncepció.

Az 1927 utáni új — vagy megerősödő — élmények (plebejus-faji radikalizmus, freudizmus, hazai illegális pártélet, szociáldemokratizmus és szektariánizmus, életfilozófiák stb.) embert, világnézetet és lírai világképet alakító s kikristályosító hatásának elemzéséhez; a modern költőiség kiküzdött (de nem teleologikus) új minőségének — ellentmondásokat sem elhallgató — meghatározásához ez a koncepció s módszer kínál jó szempontokat, elveket. Bizonyos, hogy ez az irodalomtörténeti és műfajesztétikai konkretizálás elméletileg is hozzájárul a marxista művészetszemlélet korszerű realizmusértelmezésének gazdagításához.

(VITA)

Egy irodalomtörténeti szakmunkát az is minősít, mennyire ösztönzi olvasóját a *saját* értelmezés megfogalmazására, mennyire késztet továbbgondolásra és vitára. S ha vannak is fáradtabb lapjai az *Érik a fény*nek, versértelmezéseivel és értékeléseivel — de olykor történeti megállapításaival is — „ellenőrző", kiegészítő, hangsúlymódosító — tehát az *aktívan* elsajátító, kreatív — magatartásra csábít. Amibe természetesen az egyéni olvasatok szaporítása, a további asszociációk „felelőtlen" felszabadítása — no meg a vitapartner tévedhetősége — is beleértődik. Hadd említsek meg néhányat a magaméi közül.

Meggyőző az 1923—25-ös időszak értékelése, a lírai fejlődés, a stílusintegrálás e két évének mérlege, de hiányolom azért a tipikussá váló élmények, költői motívumok, képzetbokrok (s az ezekből összeálló *világkép* és líraiság) szinkron és diakron elemzését. Azokét, amelyeknek jelentőségét, 30-as évekbeli kibontakozását, de már ekkori genézisét egyébként maga Szabolcsi sem győzi eléggé hangsúlyozni. Az elengedhetetlen volt, hogy a monográfia feltárja a különböző stiláris-szemléleti ihleteket és rétegeket, de e két év termése bemutatásának erre a szerkezetre, vezető szempontra építése egy kissé mintha szétszabdalná a korszak líráját, mintha olykor elhomályosítaná a József Attila-i versépítés esztétikai ugrópontját, hiába kapunk néhány ún. nagy versről pompás komplex elemzést s egyetértést kiváltó periódusösszegzést (402—406. l.).

A „történelmi idő" érzetét például a *Nem én kiáltok*, a *Szélkiáltó madár* és a *Verettetvén* (326. l.) mellett több versből — s együtt — ki lehetett volna emelni, így az *Ide újra a szeretet jön* címűből is („Fejünkre tapodták a múltat, / hanem a jövő csak megérik"). Ennek az élménynek az izmosodását — legalábbis ebben a versben — ugyanakkor én nem tekinteném még feltétlenül a második proletárforradalomra való utalásnak, s egyébként úgy érzem, erős itt az adys ihletés is (a figura etimologicák is ezt jelzik). Az *Igaz ember* és a *Kakuk Marci* kapcsán (307—308. l.) az „egyenes gerinc" motívumának korai feltűnésére is érdemes figyelnünk, ami egyébként csak erősítené e versek Szabolcsi adta értelmezését, de talán még jobban hozzákötné őket a többi korabeli költeményhez. Sőt, mint sajátos — összevetésre buzdító — motívum-előképek, a 30-as évekbeliekhez is. Többször utal Szabolcsi Kassák descrescendós versépítkezésének hatására (például 206—211. l.). El tudnám képzelni a fiatalkori versek ilyen szempontú vizsgálatát is, például annak a fokozatosságnak a felfejtését, hogy ez a táji-hangulati-érzelmi descrescendó miként telítődik egyetemesebb tartalmakkal, magatartás-példákkal, hogy a versíró helyzet miképp mélyül vershelyzetté, sőt léthelyzetté. A *Szép nyári este van* (378—379. l.) „kiülök szíves küszöböm elé / és hallgatok"-ját én előbbremutatónak érzem, a konstruktivista képtechnika mozaikszerűsége, a táj-város-történelem nem elég szerves egymásmellettisége ellenére. Sőt az itt is említett s a könyv elején kitűnően elemzett *Megfáradt ember* utolsó sora („s homlokomra kiülnek a csillagok") az értelmezési bővítéseket gerjeszti bennem: no nem a vörös csillagra gondolok, de a népmesékből, az egyetemes művelődési közkincsből s a magyar lírából is jól ismert „megjelöltség",

„kiválasztottság" motívumára annál inkább. Ami ugyan nem cáfolja, nem gyengíti a megpihenni vágyás, a melankólia, a jóság, a feloldódás alaptónusát, de azért több és némileg más is.

A poétikai descrescendó József Attila-i feltöltését és átfunkcionálását jelzi a „várakozunk", a „készen vagyunk" motívum erősödése is. Említi ezt Szabolcsi Miklós például az *Érik a fény* (383—384. l.) kapcsán is, de — túl azon, hogy szívesen olvastam volna hosszabb elemzést erről a könyvcímadó versről — érdemes lett volna a képzetbokor egész ekkori terjeszkedését is kimutatni. Vagyis éppen azt jellemezni, hogy *mikép* bomlanak szét s *mitől* állnak majd össze új, totálisabb — s immár a szocialista lírai világkép érhálózatát alkotó, esztétikailag s egyúttal világnézetileg is minősített — motívumrenddé a József Attila-i lírai toposzok, poétikai sajátosságok. Hiszen ugyanez a várakozás-motívum (amelyet nem tudnék egyszerűen a „világtörténelmi tudatosság"-gal, a „forradalmi optimizmus"-sal parafrazálni) zárja a *József Attila, hidd el*t és a *Néha szigeteke*t is: Szabolcsi szól e zároképekről, de nem használja ki a történeti-világképi analízisek és összevetések lehetőségét.

Említhetnék még több motívumot, érzéstípust, attitűdöt, lírai képet, amelyeknek — mint egy-egy sajátos megközelítésnek — a kibontása, szinkrón és diakrón elemzése tovább gazdagítaná a fiatal József Attila lírájának értését és ismeretét. S talán ezért érzem valamelyest még jelentősebbnek a *Tanítások* szerepét a költő egész életművében. Továbbgondolva Szabolcsi Miklós elemzését (255—266. l.): nemcsak életérzése, jóságetikája, filozofikus kísérlet-volta, előremutató motívumai miatt értékes ez a költemény, hanem sajátos, korai — s persze művészileg nem tökéletes — „szintézisversként" is olvasható. Szinte valamennyi 20-as és 30-as évekbeli toposz, képzet, hangmegütés, motívum együtt van itt egy érdes, de komponálatlanságában is harmonikus, „széténeklés előtti" lírai-gondolati totalitásban.

Egy későbbi periódusra, az 1926-os évre vonatkozik asszociációs kiegészítéseim következő csokra. Néhány ekkori versben Ady lírájának újra erősödő — s a zsengék korszakáétól eltérő jellegű — hatását vélem felfedezni. A *Jut most elég virág*ot (533—534. l.) nem egyszerűen népies modorúnak érzem, hanem inkább egy Ady jakobinus-plebejus-kurucos-proletár verseinek hangvételét is belezengető költeménynek. A *Szeretők lázadásá*val kapcsolatban Szabolcsi is céloz Ady-analógia lehetőségére (538. l.): a vers egész zenéje, képrendszere, ritmusvilága engem *elsősorban* Adyra emlékeztet, persze már a sajátos József Attila-i fiatalságélményen átszűrten-áthangszerelten.

S ha óvatosan is, de megkockáztatom: nincs-e mélyebb kapcsolat a *Négyen ugrottunk vízbe* (531—532. l.) és Ady Endre *Négy-öt magyar összehajol* című költeménye között? A József Attila-vers jelenetezésének adysan mitikus tájai, a *bús*, a *könny* s más jelzők, toposzok itteni kulcsszerepe, a többsíkú, ellentétező szerkesztéssel kifejeződő paradox életérzés, a vers címe és háromszavas volta s egy sornyi különbséggel azonos hossza persze önmagában még nem perdöntő, de elgondolkodtató. Mintha József Attila „az igaz kritika bús szózatá"-ban megfogalmazódható bírálat lehetősége felől, mintegy a visszájáról villantaná fel más verseinek erőt, kiállást, gerincet sugalló pozitív, állító erkölcsi imperatívuszát, egyúttal sajátos költői vitában is Ady páratlanul szép versével. Talán az is megerősítheti ennek az 1926-os Ady-impulzusnak a feltételezését, hogy tudjuk: József Attila haza címzett 1926-os leveleiben — főleg ezek költészetesztétikai fejtegetéseiben — többször előkerül Ady neve, sőt az 1926. október 15-i, Jolánnak írt levelében a „nagy" és „bús" jelzők adys zenéjét külön ki is emeli. Az életrajz felől alátámasztja ezt a Lesznai Anna-körrel 1926 tavaszán létrejövő kapcsolat, illetve az Ady Endre és Hatvany Lajos közötti levelezés sajtó alá rendezésében való (csak tervezett?) közreműködés. Az Ady-élménnyel — s ezen keresztül Ady forradalmiságával — egész életében „birkózó", azt lírájában, esztétikai és publicisztikai írásaiban gyakran visszhangoztató és továbbépítő József Attila feltételezhetően a bécsi hónapokban is — s talán nem véletlenül éppen világnézeti-politikai érésének, tudatosodásának felgyorsulásával egyidejűleg — kaphatott egy Ady-dózist. Ami persze nem jelenti azt, mintha egysze-

rűen Ady szerves folytatójának — s nem egyúttal radikálisan új minőségnek is — tekintenénk József Attilát.

Megjegyzéseim utolsó tömbjeként néhány apró észrevételt még: talán túlzás a *Tavasz van! Gyönyörű!* zárását harci riadónak mondani (230. l.). Meggyőzőnek tűnik a *Nagy városokról beszélt a messzi vándor...* értelmezése (396. l.), de a második sor („ott az emberek nem ismerik egymást") vajon mit jelent? Az én olvasatom érdességében is jobbnak, gondolatilag-hangulatilag erősebbnek érzi az 1924-es *A távol új és új egeket szórt*, mint négy évvel későbbi átdolgozását, a *Reggelit* (339. l.). S vajon nem előlegezi-e a *Fiatalasszonyok éneke* (520—523. l.) a *Medvetánc* ritmikáját és pajkos évődését?

Némelyik versnél — úgy érzem — jobban figyelnünk kellene a műalkotás többrétegűségére, akár belső „drámát", „zenei vitát" is rejtő bonyolultságára, mely gyakran egy paradox érzésű, ambivalens, tépett-tragikus életpillanat költői tárgyiasulása lehet. Inkább ilyenekként olvasom *A világ ha elbujdostat* és a *Csengő* című eket (527. l.), valamint a két páncélvonat-verset (*A mennyei páncélvonat* és a *Páncélvonat:* 528—530. l.). Vajon nem segít-e az *Ifjúmunkás* utolsó sorának pávamotívuma árnyaltabban értelmezni *A mennyei páncélvonat* 2. bekezdésének első két soráét („A páncélvonat megdördül haraggal, / de csak a pávák hallják s kitárják rá farkukat kénytelen")? S végül: azt hiszem, elméletileg nem pontosan tisztázta még ez a monográfia — hiszen ez majd a következő feladata lesz — a groteszk fogalmát; túl sok mindent jelöl ezzel Szabolcsi s talán nem is mindig találóan. Miért lenne groteszk például a *Villámok szeretője*? (297—299. l.)

(IDŐSZERŰSÉG)

Szabolcsi Miklós *Érik a fény*ének tudományos időszerűségéről és jelentőségéről aligha kell hosszan írni. A monográfia eredményei a József Attila-kutatásokat jóval meghaladó mértékben érintik és gazdagítják a XX. századi irodalomról alkotott képet, a 20-as évek hazai és nemzetközi költészetének ismeretét és értékelését. Az *Élet és Irodalom*ban kibontakozó vitához („József Attila az irodalom peremén?") közvetlenül s közvetve is szállítja azt az „adalékot", hogy a marxista irodalomtudomány, a legújabb kutatások egyáltalán nem mondtak le e századunkban centrális jelentőségű életmű folyamatos elemzéséről. Igaz — s érdemes erre a közelgő 75. évforduló alkalmából is figyelmeztetni — kétségtelenül több és intenzívebb kollektív munkára, az eredmények gyakoribb és frissebb szintetizálására, az eleven kérdések nyíltabb megvitatására lenne szükség.

Van azonban Szabolcsi Miklós monográfiájának még egy aktuális rétege, a mai irodalomnak, szellemi életünknek szóló üzenete. Talán szándéktalanul, de mindenképpen szervesen s nem erőszakoltan, nem kikiabáló tendenciaként. Az *Élet és Irodalom*-beli vitában — de évek óta számos eszmecserében is — felmerült a József Attila-líra recepciója mai líránkban, különösen a fiatal költőnemzedék munkásságában. Vajon nincs-e napjainkban sajátos társadalomlélektani és művészi időszerűsége a 20-as évek — kegyetlen sorssal és önmagával birkózó; olykor akár „szélsőségesen" ellentmondó társadalmi, nemzedéki, világnézeti, irodalmi és belső élményeket is gyötrelmes-szépen egymásba ötvöző; eszményt, közösséget, autonóm személyiséget kereső és kikristályosító — József Attilájának? Kérdezem: nem éppen *erre* a József Attilára fogékonyabb-e a mai fiatalság (s fiatal irodalom) az évtizedekkel idősebbeknél; s nincs-e erősebb affinitása most *eziránt* a líra iránt? Mintha ezt, s nem az 1930-as évek verseit érezné e nemzedék magához közelebb? E jelenség *értékelése*, minősítése külön ügy, én most a *tényre* kérdezek.

Mesterkélt analógiákat, áltörténelmi párhuzamokat botorság lenne erőltetni. József Attila kiteljesedett szocialista realista lírája, a harmincas évek nagy gondolati és szerelmi költészete, ez a tragikus mélységektől is érlelt forradalmiság mindig is friss és időszerű marad, s aligha játszható ki a húszas évek „modernizmusának" javára. De gondoljunk csak arra, hogy egy költői hagyomány elsajátítása, szétének-

lése és újraelsajátítása mennyire termékenyen ellentmondásos és egyenlőtlen — s korántsem pusztán irodalmi, irodalomszociológiai, hanem ennél jóval összetettebb — folyamat. A húszas évek József Attilájának olvasókban és alkotókban egyaránt tettenérhető „felértékelődése" (hogy ne lírai példát említsek, hadd utaljak Balázs József—Fábri Zoltán *Magyarok*jára, vagy a Sebő-, a Tolcsvai- s más együttesek zenei feldolgozásaira stb.) mögött társadalmi, nemzedéki, szociálpszichológiai és irodalmi jelenségek összegeződése motivál.

Irodalmunk — s a különböző tradíciók elsajátításának jellege és üteme — elevenen tükrözi a társadalmi szakaszváltás és az 1945 körül született nemzedék felnőttéválásának 60-as évek végi s főleg hetvenes évekbeli — ellentmondásokat is jócskán felszínre hozó — egybeesését. A társadalmi és nemzedéki váltás egymásravetülését. Az a tény, hogy minden fiatalnak végül is elsősorban önmagával kell megküzdenie, hogy eljusson — ha el akar jutni — a választott korszerű életmódhoz, értékrendhez, magatartáshoz és világlátáshoz; az a tény, hogy a szocialista társadalomban — még a legkedvezőbb külső és belső történelmi feltételek, még a legjobb világnézeti oktatás esetén is — csak a nyitottság és a termékeny kritikai elsajátítás révén *belsővé élt* progresszivitásnak, forradalmiságnak van hitele — nos mindez különösen érzékennyé tehet széles rétegeket, induló művészeket a húszas évek József Attilájának „életmodellje" és lírája iránt.

Az úgynevezett „hetvenes évek" sajátos társadalmi-kulturális közegében meglehetősen szembetűnő, ahogy egy-egy nemzedék, egy-egy réteg, egy-egy személyiség a *szellemi ontogenezis önismereti útját* — ami persze végtelenül egyéni gazdagságú s nem kell hogy szükségszerűen pokoljáró legyen — mintegy *filogenetikus*an éli meg s járja be. Ennyiben lehet talán közvetlen időszerűsége — durva aktualizálás nélkül is — a „mindent megélő", sokféle hatást *integráló-megszüntető-szintetizáló* József Attilának. A József Attila-i életnek és költészetnek ez a természete — tudom — tovább érvényesül a harmincas években is, de akkor már mégiscsak más keretek között, egy már kiküzdött, elsajátított világkép jegyében. A húszas évek emberi-művészi útját éppen az ide eljutás páratlan dinamikája, izzó heve, tragikus megküzdöttsége és intenzív mélysége minősíti.

Mindez — azt hiszem — nemcsak a fiatal József Attila lírájára hangolja rá könnyen a mai olvasót, hanem az ezt a pályaszakaszt hiteles történelmi tanulságokkal feltáró igényes tudományos szakmunkára is. *(Akadémiai Kiadó, 1977.)*

AGÁRDI PÉTER

„Hol a jövő, amiért fájok nagyon?"

TAKÁCS IMRE : KÍSÉRLET, KAVICSOKKAL

Takács Imre új kötetében is nemzedékéhez (őt idézve: korosztályához) szorosan hozzáigazodó, hozzátapadó költőnek mutatja magát. (Korosztályom tiszteletére — mondja egyik versében, s így fejezi be: „állok ősz hajammal, mint zúzmarás akác a virradatban".) Hihetetlen: őszikéit írja tehát irodalmunk nagy nemzedéke — az örökifjúnak gondolt —, mely nemzedék határainak kövére Nagy László, Juhász Ferenc, Sarkadi Imre, Kamondy László, Szabó István nevét írhatjuk többek között. S amely nemzedék — merjem-e állítani? — a mai irodalom „középnemzedéke". Megvonhatjuk a szomorú mérleget, kérdést nem várva úgy kérdezvén: vékonyult-e

el, fogyatkozott-e meg középnemzedék ilyennyire irodalmi történetünk során bármikor is?

Németh László *Homályból homályba* című enciklopédiájának (enciklopédiának nevezem, hisz irodalmi, szellemi életünk legfontosabb ismereteinek, kérdéseinek tárháza az önéletrajz) lapjain rátalálok e nemzedékre; az 1950-es évek közepén jegyzi Németh László: „A Visegrádon megismert Simon István, Basch Lóránt lakója: Fodor András s a Földessy által lángésszé promoveált Juhász Ferenc neve közé új nevek húzódtak, a legmeglepőbb Nagy Lászlóé; az én régi „új nemzedék" szimatom, amely igazi zsákmányt utoljára a magam kortársaiban kapott, megint berzenkedni kezdett." A Németh László-i „új nevek húzódásának" fogalmába illik és illeszkedik Takács Imre irodalmi jelentkezése is.

Maradjunk még Németh Lászlónál, Takács Imréhez s a nemzedékhez közelítünk általa. A *Homályból homályba* naplóiban jegyzi az előbb idézettekhez: „Néhány könyvben kiadatlan írásból megfelelő kiegészítéssel tán összehozható lett volna egy kisebb kötet, amihez a Műfaji kérdések cím illett volna. Egy öreg író adja át a fiatalabbaknak a véleményét... A fiataloknak azonban nem ilyen »műfaji« útbaigazításokra volt leginkább szükségük, hanem nagy célokra, amelyek felé új felszabaduló erejükkel elinduljanak. Ez hozta eszembe azt a kilenc nagyobb tanulmányt, amelyet 1954 tavaszán, betegségem első heteiben írtam. A címük, *Megmentett gondolatok*... melyeket a nemzeti irodalom kibontakozásáért élő író a halál küszöbén tép ki a fejéből s nyom oda azoknak, akikhez egyszer tán eljut s élni tudnak vele."

A *Megmentett gondolatok* Németh László-i elképzelése (akarva? vagy akaratlanul?) fölismerhető Takács Imre művészetén. Hogy az üzenetfelvevő nemzedék egésze „élni tudott-e vele", s ha igen (mert igen), akkor miképp, ezt döntsék el tudósabb írások.

A *Megmentett gondolatok* A líráról című résztanulmánya, huszonöt év távolából, máig nyomot hagy például Takács Imre költészetén is; ezért a hosszú bevezetés. Németh László verseszményének vázlatában két nagyobb hangsúly van. Egyik hangsúlyt a „vállalt én" (így nevezi) kimondása adja. („Mert a lélek elsősorban mégiscsak kifejezni, s nem elemezni akarja magát.") „Ki vehetné el a jogot a legkisebb néptől, a legalázatosabb lírikustól", hogy a maga lelkét kifejezze, hogy „egy közhasznú ember-receptet készítsen el rímeivel önmagában?"

Takács Imre eredendően s mostanáig őrizetten (több költőrokonához hasonlóan) a „vállalt én" lírai költője. A lírai én minden versének a súlypontjában helyezkedik el, ezért olyan kimozdíthatatlanok, elemi szilárdságúak, elemi hangzásúak a versei. A személyiség megőrzésének és felmutatásának fedezete tartja és emeli sorait. Ha azt írja nyitóversében: „Monumentális kavicsok fölnőnek tenyeremből": a résznek, a részemberségnek és emberiségnek a kiteljesedését, teljességre törekvését jelzi azzal is. Máskor félti a személyiséget, a „vállalt ént" a kallódástól: „Kövek és vasak ideje ez — a lélek vár" — mondja. A monumentálissá tétel másfajta képeként írja bravúrral: „Az ember agyveleje a legjobb edény, beleillik millióféle szenvedés." Más sora a személyiségféltés remek rajza: „Önmagamat hagyom ki egyre a folytatódó életemből".

Nem Németh László-i követelmény (szűkítés, megkötés), de Takács Imre vállalt énjére ezzel együtt jellemző, hogy a természeti ember vállalt énje. Ősiséget-őrző én, természeti én, a természetben benne élő én, földközeli én. Verseinek ez külön csillogást ad, a személyiség kisugárzását erősíti nála is, mint új költészetünkben Illyéstől, Nagy Lászlótól Szilágyi Domokosig oly sokaknál. E szemlélet remek sorait olvashatjuk: „éjjel a katángkóró nagyra nyitja leány-kék szemét". Máshol: „Hullámzó búzavetés — pacsirták viszik föl, föl, föl az eget. A földön térdepelünk, míg a gyenge palánták megerednek." Groteszk hangolással: „Ujjhegyeim elfáradnak a traktor írógépen." Vagy kísérleteit figyelhetjük, mellyel már ezt a vállalt természeti ént igyekszik monumentálissá tenni: „Az ölbei utcai serdülőkor az antik kultúránál régibb őskor" — írja. Vagy ezt is groteszk hangolással: „kipusztulok, mint elbillent égöv alatt a régi állatfajok".

De térjünk vissza Németh László megmentett gondolataihoz újra. Nézzük a lírá-

ról vallott nézetének másik fő összetevőjét. Ezen összetevő, eszmény egy jelzővel fogalmazható, a vállalt én elé odaillesztett „közhasznú" jelzővel. Mely közhasznúság tartalma egyrészt a vállalt „közösségiség", másrészt pedig az eszményi közösséghez való állandó igazodás „fellebbező" igénye és dogmamentes, sémamentes szigora. „A kapitalizmus költője nem apellálhatott az igazi kapitalizmusra (mert a kapitalizmus nem követelmény volt, hanem tény), apellált hát a maga büszkeségére. Az igazi szocializmus azonban éppúgy ott lebeg a megvalósult fölött, mint az igazi kereszténység a lent botladozó fölött — s utolsó fórumként mindig lehet fellebbezni rá" — fogalmazza a programot Németh László. Ez a Németh László-i közösségiség és fellebbező közhasznúság végigkísérője, másik összetevője Takács Imre költészetének is. (Hogy líránk fő vonulatának programjáról van szó, bizonyítja: itt is idézhetnénk Illyéstől Szilágyi Domokosig a példákat!) Ennek jegyében fogalmazza kérdéssé egyhelyütt Takács Imre: „Hol a jövő, amiért fájok nagyon?" Máshol metaforájával azt mondja: „ez is a nyár: kínálja bor gyanánt az üres máslást". Közösségkeresésének remek sora: „Hártya-vékony szféra a történelem, a közös tudat." A közösségi eszmény személyessé tételének, szubjektivizálásának szép példája: „A történelemmel úgy vitatkoztam, mintha az apám lenne." Vagy Izsák-allegóriájának egyik különös, szállóige-érvényű sorát idézzük: „Élek, de mi lesz velünk...?" Szállóige-érvényű ez is, a fiatalokhoz szól, ahogy mondja, a borzasokhoz: „Hosszúra nőtt a szakállad, nehogy a nyakadra tekerjék majd!" Izsákja pedig így összegzi vallomásosan élete tanulságát: „Vándorló kontinensen keresnénk úgy a Napot, mint lélek-rezdülettel a jövő-csillagzatot."

A szimbólumteremtés öncélúságának idején, költészeti jelen-időszakában és a látomásosság földtől elrugaszkodásának divatkorszakában nem szokás beszélni újabb költészetünk allegóriateremtő jellegéről és fősodráról. Az allegória olyan gondolat- és képsoraira gondolunk, amelyek üzenetük egészében túlmutatnak a versben foglalt szavak közvetlen jelentésén. Ez az allegória általi építkezés pedig éppen arra való, hogy az idézett fellebbező közhasznúságot hirdesse, kifejtse és követelje. Takács Imre főbb — kötete legjobb — versei is allegóriateremtők; a hattételes Izsák-ciklusra vagy az *Utazás az Északi Sarkon* című versére gondoljunk. (S hogy tudjuk az allegória által építkező versek sorát: itt is idézhetjük a legjelentősebbek között Illyés *Nem volt elégjét* vagy az újabb *L. Z. halálát,* Juhász Ferenc *Tékozló országát,* Nagy László *Gyöngyszoknyáját,* s az elemi újakat, a *Balassi Bálint lázbeszédét* vagy a *Gyászom a Színészkirályért* címűt például, vagy Kormos István *Korniss-i pásztorokját,* Szilágyi Domokos *Apokrif Vörösmarty-kézirat* című versét s így tovább.)

Amit Takács Imre könyvéről írtam és könyvéből idéztem, azért írtam és idéztem, hogy értékre irányítsam a figyelmet. Ezért a recenzió. Amit a könyvéhez társítva, szándékoltan is és véletlenül sodorva könyve kapcsán írtam és idéztem, azért tettem, hogy a nemzedékem és a magam számára is továbbmentsem Németh László megmentett gondolatait. Mindenkori új leselkedőknek továbbüzenjek, „akikhez egyszer tán eljut s élni tudnak vele". *(Szépirodalmi Kiadó)*

PINTÉR LAJOS

Veress Miklós: Porhamu

Az első kötet (*Erdő a vadaknak,* 1972) viszonylag kései pályakezdése sikert hozott a költőnek. A második (*Bádogkirály,* 1975) már a beérkezés könyve volt: Veress Miklós előkelő helyre került az évtized költőinek ranglistáján. Vajon a harmadik könyv, a *Porhamu* (1978) milyen irányban módosítja ezt a képet? Kétségtelen: nem előzte meg olyan felfokozott várakozás, mint a *Bádogkirályt,* amelynek versei már a

folyóiratbeli megjelenésekkor feltűnést keltettek. Önmagában ez a tény azonban nem befolyásolhat bennünket az értékelésben. Főleg, ha arra is gondolunk, hogy Veress Miklós nemzedékénél szinte törvényszerűnek látszik, hogy az első-második kötet figyelemreméltó pályakezdése után nem az azonnali továbblépés, újabb emelkedés következik, hanem vagy az elért eredmények szintentartása, vagy elbizonytalanodás, megtorpanás, esetleg egészen az elhallgatásig (Kiss Anna, Kiss Benedek, Petri György, Utassy József stb.). Úgy vélem, nem azok értékelik helyesen ezt a tényt, akik azt mondják, hogy ez is tipikus pályakép: a gyenge tehetségű, a szürke nemzedékek pályaképe. Azért hamis ez a kép, mert csak a történeti összehasonlításra gondol: az Ady-, a József Attila-, a Nagy László-nemzedékkel, s erre hivatkozva eleve leírja azokat, akik harmincegynéhány éves korukig nem alkották meg összegyűjtött verseik klasszikus értékű kötetét. Erősen torzít ez a nézet, s hiányzik belőle a bizalom is. Torzít, mert elfeledkezik a szinkron elemzésről. Arról a társadalmi helyzetről, amely a hetvenes éveket meghatározza, s amely döntően formálja e korszak egész magyar líráját is. Kissé talán túlélezek, de vajon nem a szintentartás a legjellemzőbb egész mai líránkra?

Milyen helyzetekben lehet ez indokolt? Ha a költők nem képesek újítani, továbblépni. Ha az őrzésnek, a folytonosságnak fontos szerepe van. Ha az újnak a keresése, kikísérletezése nem lírai forradalom, hanem „reformok" útján történik. A hetvenes évek példát mindegyik helyzetre adnak, de a második és a harmadik helyzetet kell meghatározónak tekintenünk. Miért fontos a folytonosság? Egyáltalán minek a folytonosságáról van szó? Legáltalánosabban egyfajta költőszerepéről. Arról, amelyik ragaszkodik a költészet társadalmi jellegű emberközpontúságához, a forradalmárszerep mai lehetőségeihez. S ennek révén ragaszkodik ahhoz a lírai hagyományanyaghoz, ahhoz a poétikai eszköztárhoz is, amelyet az elődök létrehoztak. Az elődök példájának, az elődök eljárásainak megidézése a nagyobb célt is szolgálja. S ugyanakkor fogódzó is: a hivatás értelmét sugallja. Így lehetőséget ad a továbblépéshez is: van miért.

Egy kor adekvát lírai kifejezésére sohasem lehet egy régebbi formanyelv önmagában alkalmas (legfeljebb kivételesen egyetlen versben, de nem egy líraegészben). De többféle formanyelvből, ellentétesek szembesítéséből, régibb és újabb egymásra-rétegzéséből már megszülethet a megfelelő eszköztár. Van persze még egy út: a régi radikális elvetése, a poétikai forradalom. Ez azonban ma nem látszik járható útnak. Líránk történetében a költőszerepnek még sohasem kellett ennyire átalakulnia, átértékelődnie, mint ma. Ugyanakkor ez az átértékelődés a lényegi azonosság igényével zajlik. Radikális poétikai változások — ma legalábbis úgy látszik — a költőszerep olyan túl radikális változásával járnak együtt, amelyek a szocialista társadalom számára problematikusak. Költőink nagyobb része tehát a hagyományokra építő reformok útját járja. Ez persze sokkal kevésbé látványos. S kétségtelen, hogy lassabban ígér eredményt, de az talán tartósabb lesz.

Mindez szorosan kapcsolódik Veress Miklós költészetéhez. Első és főleg második kötete a költőszerep átértékelődésének következetes megragadása és komoly állásfoglalás ebben a kérdésben. Az átmeneti, a köztes helyzet ambivalenciája fogalmazódik meg a bádogkirály-jelképben is: a hagyomány vállalása és a változás érzékelése. Versei ugyanakkor a poétikai formák, eszközök széles körű változatosságát mutatták fel: mindenkitől tanult, akitől személyisége számára egyáltalán lehetséges volt. S közben kialakult teljesen egyéni arcú lírája.

Bizonyos helyzetekben egyfajta hagyomány őrzése az újrafelfedezés erejével hat. Gondoljunk például Erdélyi József indulására, az új népiesség áramlatára. Akkor lehet egy régebbi formanyelv újból átütő erejűvé, ha a kor lírai átlagától erősen különbözik. A szimbolizmushoz, az avantgardhoz képest új volt a népiesség a húszas években. A szigorúan kötött formák és a teljes kötetlenség után új volt a magyaros ritmus szabadabb kötöttsége. Mai költészetünkben a kötött formák fellazulása, a szabadabban — mert egyéni lelemény szerint kötött — versritmus, versbeszéd az uralkodó. Nagy Lászlóék poétikai forradalma nemcsak egyfajta látomásos-szimbolikus kifejezésmód létrehozását jelentette, hanem a versritmus megújítását is: a tagoló

magyaros ritmus lett a döntő, s ehhez illeszkedhetett csak az időmértékesség. Ha Veress Miklós verseit olvassuk, egyre feltűnőbb lesz a verszene. Következetes törekvést figyelhetünk meg: szakítást a tagoló vers és a szabad vers kínálta ritmusokkal, és radikális visszatérést a kötött magyaros és időmértékes ritmusok rendszeres és tiszta alkalmazásához. Az uralkodó nála a jambikus ritmus. A magyar jambusvers történetében fontos hely illeti meg e törekvést. Azt a hagyományt támasztja újra fel, amelynek első igazi mestere Petőfi Sándor volt, s amely legutóbb a Nyugat egyes költői, mindenekelőtt a Veress Miklósnak oly kedves mester Kosztolányi Dezső, valamint Juhász Gyula műveiben volt jellegzetes. Veress Miklós tehát nem az Ady által fellazított jambusvers ritmusát, hanem egy fejlődéstörténetileg az előtti formát alkalmaz. Közismert, hogy a jambusvers legnagyobb elvi problémája az, hogy emelkedő jellege ellenkezik a magyar beszéd ereszkedő jellegével. Tudjuk azt is, hogy ez leginkább akkor hidalható át, ha a ritmusnyomaték és a mondat-, a szóhangsúly egybeesik. A *Porhamu* verseiben ez rendkívül következetesen így van. Az egyáltalán lehetséges mértékű egybeesés tiszta jambikusságot eredményez. Ennek következménye a feltűnő, erőteljes és jellegzetes versdallam, amely oly könnyen felismerhetővé teszi Veress Miklós verseit. Ennek a tiszta jambikusságnak óhatatlanul van ma némi archaizáló jellege. Erősíti ezt, hogy időnként szóhasználatban, mondatépítésben is archaizál — még régebbi korokat idézve, bár ez itt már sokkal ritkább, mint az előző kötetben. Egyelőre nehéz lenne megítélni, hogy lesz-e általános jelentősége líránk történetében újra a jambusversnek, vagy csak egyedi próba marad. Annyi azonban ma is bizonyos, hogy ez a próba a költői személyiség és a formanyelv rendkívül szerencsés találkozása. Veress Miklós ugyanis így és éppen így tudja pontosan kifejezni mondandóját a költői hivatásról, így tudja korszerűsíteni a költőszerepet.

Pályakezdő szakaszában tragikum és idill egymást váltva és egymást kiegészítve jelent meg. A tragikumot a személyes lét valósága is táplálta, az idill inkább óhajtott cél volt. Az önfeláldozás motívuma, a személyes lét alárendelése a művészlétnek, az „erdő leszek minden vadaknak / ha már meghalnom nem szabad" gondolata az uralkodó. Lényegében ezt folytatja tovább a *Bádogkirály*, de összetettebben, bonyolultabban. Az idill képzetét a groteszk valósága váltotta fel, s bár továbbra is hittel vállalt cél az önfeláldozó művészlét, ennek nemcsak tragikus, de groteszk jellegét is hangsúlyozza már a címadó jelkép is. A *Porhamu* lényegi módosulást mutat. A kötet egészét már nem a tragikus-groteszk jelleg határozza meg. Megvan a folytatása a tragikus feladatvállalásnak, az *Aeternitas* hitvallásának is: legerősebben *A CLIII. zsoltár* és a *K. fekete fogata* mutatja ezt. (Ezek a versek egyébként a kötet legrégibb darabjai közül valók.) Tudatos és következetes pályaépítés tükre ez a kötet. Az eddigi három kötet nyitóversei szorosan egymásraépülnek, ugyanakkor az egyes kötetek jellegzetes prológusai is. Szenci Molnár Albert emlékét idézi *A CLIII. zsoltár:*

Psalmus: százötvenkettő
aztán: halhat a költő
fontos csak ami támadt
léleklángjából: zsoltár
azt zengem most utánad
Albertus Molnár

Ismét a szembesítés ad alkalmat a költőlét megfogalmazására, a párhuzamosság a mai vállalás szükségességét hangsúlyozza.

De folytatódik a *Tűz a szeméttelepen* groteszk látomása is. Az *Egy lírikus sirámaiból* akár az előző kötet versének magyarázata is lehetne:

Melyik álarcomat kívánod ó közönség
tán ezt a szájabiggyedt behorpadt bádogot
inkább amazt az fából táltosi műremek
beépített motorral mely forgat szemgolyót

S ugyanezt a régebbi verset folytatja a kötetet záró hosszú vers: *Egy konzervdobozban kuporgó kilátástalan látomása: a költők kivonulnak a költészetből.* Kivonulnak a *szeméttelepről,* felgyújtják, „most már rohannak / szemükbe homok vág / de látják még Ninivét / csontkeretes szemükkel / nézik a gombafelhőt / ó ó ó ez a Corso / ottfeledte a bombát". Keserű látomás ez a bűnös Ninive-világ pusztulásáról, s keserűségét csak a dobozban kuporgó költő fohásza oldja, a költő teremtő ereje és indulata, amellyel *kitalálja* újra a várost. A keserűséget oldja azonban a vers humora is, amely eleve kétértelművé teszi a verset: nem lehet mindent szó szerint venni. A látomás *kilátástalan,* mert a dobozból nem lehet kikukucskálni, de azért is, mert — szerencsére? sajnos? — nincsen remény arra, hogy a költők valóban kivonuljanak.

Mindezek ellenére, a hangsúlyos nyitó- és záróvers ellenére a kötet alaphangját már nem ezek adják meg, mert közben megkezdődik a költőszerep átértelmezése. *A költők kivonulása* magában rejt ilyesfajta értelmezést is. De egyértelmű, s maga a költő hívja fel a figyelmet a *Requiem* régebbi önmagával vitázó soraira:

Nem kell téglává lenni
hogy légy mindenkoron
Kőmíves Kelemenné
már fölös fájdalom

Ezt a szerepértelmezést még nem dolgozta ki véglegesen, de most, ebben a kötetben formálja először. S így — bevallottan az életút jótékony változásaitól sem függetlenül — oldódik a tragikum, s helyét az elégikusság, olykor az idill foglalja el. Mindennek tipikus megnyilvánulási módja a dalszerűség. S itt térhetünk vissza megint a jambusvers szerepéhez. A tiszta jambikusság ugyanis erősíti ezt a dalszerűséget, ugyanakkor emelkedő, szárnyaló, néha szinte himnikus jelleget ad.

Az idill versei mind szerelmesversek. A *Szalmaszál* és az *Égi háztetőkön* ciklusokban kaptak helyet, s elsősorban a *Májusi óda,* a *Csöndes nyári esőben,* a *Szerelmesének* emelendő ki. Ritka csodát sikerül itt megvalósítani, s mostanában szokatlant, hisz az ötvenes évek óta a szerelem harmóniaként, idillként alig jelent meg líránkban.

Az elégikusság voltaképpen az egész kötet alaphangja, s már a kötetnyitó vers is abban tér el leginkább a korábbiaktól, hogy a tragikus költősorsot elégikus higgadtsággal adja elő. De elégikus a *Bolondok és szentek,* a *Zenék* ciklus legtöbb darabja, s a *Requiem* is.

A *Porhamu* alighanem fontos állomás Veress Miklós pályáján. Valóban lezárása lehet egy korszaknak és szemléletének s előkészítője egy újabb, más szemléletű pályaszakasznak. A régi szemlélet nagy erejű, a korábbiakkal egyenrangú versekben van jelen. Az új inkább csak készülődik még, teljes élményt inkább az idill közjátékai adnak. Valószínűleg a változás „holtidejében" keletkezett némely formailag hibátlan, de fáradtabb verse a kötetnek. A *Porhamu* nem radikális előrelépés a költő pályáján, de radikális küzdelem tükre. Nem leszámol a tragikus látásmóddal, de kísérletet tesz a feloldására. Úgy látszik, hogy a groteszk irányába vezető utakat is elvágja. Ugyanakkor az idillt nem próbálja túláltalánosítani. Alighanem az elégikus látásmód lehet majd hosszú távon e költészet alapja. S ezt az éltetheti, töltheti meg sajátos tartalommal, hogy az önfeláldozó szerepvállalást fölváltja egy másik, egy életigenlő: „Ne hagyd uram / hogy hasztalan / s elmúljak túl korán". Korábban Veress Miklós úgy látta, hogy a költő az az ember (a megváltó), akit a társadalom jelképesen megbíz azzal, hogy helyette gondolkodjon, szenvedjen, hogy helyette fölemelkedjen az emberi nem öntudatáig. Ezt nem vállalhatja ma a költő, ezért kell kivonulni, s olyan költészetet megteremteni, amelyik mást hirdet: minden ember jogát a boldogsághoz. Nem a vátesz és a tömeg egyirányú kapcsolata, hanem minden ember egyenrangúságának a tétele lehet ennek az alapja. Másfajta, dinamikusabb és tudatosabb személyiséget tételez ez fel, s a költő feladata ennek a kiépítése önmagában s az életmű példájával: másokban. *(Szépirodalmi, 1978.)*

VASY GÉZA

Láztalanul?

ÖT ÚJ ROMÁNIAI MAGYAR VERSESKÖNYV*

Molnos Lajos, Czegő Zoltán, Vári Attila, Kenéz Ferenc, Csiki László — a Forrás második nemzedékének tagjai. Majdnem egyszerre jelentek meg új (vagy első: Vári Attila) verseskötetеik. Gálfalvi György kitűnő interjúkötetének, a *Marad a láz?*-nak a hősei ők; a kérdés — hol tartanak most, mennyire indokolt a bizakodás és féltés velük kapcsolatban? — nemzedéki teljesítményre is kíváncsi. Hol tartanak a valóság költői birtokbavételében, elsajátításában? Egyetlen szempontot érvényesítve csupán, ez pedig az *esztétikai élmény* mibenléte és feldolgozása. Az Esztétikai Kislexikonban ez olvasható: az esztétikai élményben, mint minden élményben, „nem a tárgyi tartalma kerül előtérbe annak, ami benne tükröződik, hanem az a jelentése, amelyre az én életemben tett szert. Az élményt a személyiség összefüggései határozzák meg, mint ahogy az ismeretet... a tárgyiak, pontosabban, annyiban élmény, amennyiben az előbbiek, és annyiban ismeret, amennyiben az utóbbiak határozzák meg". Ez a Rubinstein-idézet rávilágít, különbség van aközött, hogy egy élmény mennyire vált a művész sajátjává, bensőjévé, lényegi meghatározójává, s mennyire csupán tárgyi elemeiben, külsőségeiben van jelen. A költői immanenciának, tárgy és eszme egymásban létének kérdése is ez. Hagyományé és modernségé.

*

A *Hazatérések* első sorából kitetszik: mily megválthatatlan az ember, s a költői beszéd mennyire alkat dolga is. „...mindig csak a szülőföld" — nyitja Molnos Lajos a kötetét; egyszerre szeretné magához ölelni s eltaszítani tárgyát, megfürödni újra a szülőföldmítoszban, de ki is lépni belőle. Egyszerre érzi a leggazdagabbnak és a legszűkösebbnek, megtartó erőnek és megunt nehezéknek. Ebből a nem drámai módon megélt, végletessé sohasem élezett ellentmondásból fakad lírájának tompa, búsongó hangja, csendes beszéde. Innen, hogy halk zümmögéssé csendesül még a csontok roppanása is *(Ceruzarajz a szülőföldről)*, a leszámolás helyett a számítás, az alku logikája dönt *(Mindennapi kérelem; Tréfás alku)* — az elfojtott szavak, a ki nem mondott igazságok „megáporodnak", ahelyett, hogy vulkanikus erővel törnének fölszínre *(Üzenet helyett, régi cimboráknak)*. Molnos Lajos úgy érzi, szülőföldje országos gondokat szabott rá. Egyelőre azonban önmagával van elfoglalva; személyes gondjainak is csak kis részét vallja ki. Oltalomkereső s nem oltalomnyújtó, a megalkuvások szégyenétől búvik, s nem ő bújtatja a meg nem alkuvókat. Segélykiáltásai hallatszanak a legtávolabbra, miként a tragikus önemésztő nemzedéktársáé, Szőcs Kálmáné hallatszottak. E romantikus érzelmi megnyilvánulások szükségszerű velejárója a nosztalgia, amely a terméketlenséggel, az emberi kiteljesedés helyett leépüléssel, legalábbis veszteglés egyenlő, s ide vezet a föl-fölerősödő moralizálás is. A harmincéves ember a mindörökre való lekésettséggel, a végleges megrekedtséggel számol *(Ábrándozás; Szomorú miatyánk)*.

Mi is adhatna erőt Molnos Lajosnak, hogy kóros céltalanságtudatát legyűrje? Segélykiáltásai hiábavalóak, barátaitól „lélekig agyonfázva" maradhat, mert meglehet, ők éppúgy magamagukkal küszködnek, mint ő. Miben van akkor Molnos — *lírai* lehetősége? Miután megélt annyi szakítást, át kell élnie a talán legszörnyűbbet

---

* Molnos Lajos: *Hazatérések.* Kriterion, 1978.
Czegő Zoltán: *Ezen a parton.* Kriterion, 1978.
Vári Attila: *Változatok ütő és védekező hangszerekre.* Kriterion, 1978.
Kenéz Ferenc: *Vigyázzállásból fejállásba.* Kriterion, 1978.
Csiki László: *Szombat. A búvár hazamegy.* Kriterion, 1977.

is: el kell engednie szülőföldje kezét! Hiába ad magának éppen ezzel ellentétes parancsot a *Csendes ballagó*ban, nem lehet — mert e költészet végleges beszűkülését jelenthetné —, hogy „már örökre / egyetlen élményünk, / a Szülőföld" maradjon *(Táj az időben)*. Különösen, hogy nemcsak e valóság- és emberszemléletben van valami anakronisztikus, de abban a valóságképben, szülőföldismeretben is, amelyen az előbbi nyugszik. Soványka szellők, néptelen utcák, porban fürdőző tyúkok, fáradt kaszások, beszakadt körmű asszonyok mutatkoznak, s e leírások, zsánerképek önmagukat jelentik, nem emelkednek az életről kapcsolatos víziók, gondolati általánosítások magasságaiba. Ami mégis leválik erről a közegről, az a tiszta gyermek— romlott felnőtt — romantikus és hazug — analógiájára, a falu és a város szembeállításának közelébe vezeti el *(Magam balladája; Csalóka játék: képzelet)*. Molnos Lajosnak ebből a körből éppúgy ki kellene törnie, mint ahogy a már csak rekvizítumaiban megragadott szülőföldje köréből is. Különben minden élménye előtt bezárul, legyen az nyelvi, szerelmi vagy mélyebben megélhető létélmény. Vagy József Attila megszenvedett reménytelenségét, a „ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, hát abba fog belehalni" esélyének belátását a minden mindegy ernyedtségébe fordítja át *(Hangulat, emlékekkel)*. S valóban megválthatatlannak érezheti magát, szerencsétlennek lelki alkatát.

*

Adjatok egy fix pontot,
és kifordítom a zsebeimet.
Nosztalgiákat,
emlékeket,
mindent, mi kizárólagos.

Kizárólagosnak hitt
fekvőhelyemet.

Csak az a néhány sír marad.
Meg Kispici lányom,
innen és túl
alfán s omegán

Czegő Zoltán kötetének kulcsverse ez, a magánember szomorú számvetésének megszenvedett hitelével. Magánember? Nem is költői én, nem is költői személyiség, amikor az *Ezen a parton* verseiből a legszemélyesebb módon, az élményközlés elemi fokán bugyognak föl a magánélet fájdalmai, amikor a versek egy szerelemvesztés krónikás hitelességű fejezeteit írják. S a számvetés eredménye? Maga az eredménytelenség. A reménytelenség. Az a néhány sír. Meg Kispici lánya. Roppant fegyelem, önfegyelmezés után, a hiábavalóság „agg éjszakái" után, amikor a „mind sötétebből a mind feketébbek" rajzolódnak ki: az életbentartó kétségbeesés kontúrjai *(Körvonalak)*.

Látnivaló: ami Molnosnak a szülőföld, az Czegőnek a szerelem. Hitük és szándékuk szerint a teljes élet víziója épülhet erre is, arra is. Nem belőlük, de rájuk. Hiányuk a szilárd alapzat hiánya, a magabiztosságé, a fölényes céltudaté, ambícióé. Elvesztésük fájdalma valóságukkal, konkrétságukkal arányos. S mert a szülőföldszeretetben több a metaforikus, megfoghatatlan, metafizikus elem, kilengése is kisebb, csendesebb, a személyiséget sem hatja át olyan elemi erővel, mint a kedves elvesztésének fájdalma. Az Ezen a parton versei amennyire mélyen élik át a szerelmi idill, a családi boldogság szétfoszlását, annyira lépnek túl a költészet privát közegén. Czegő most abban a különös helyzetben látszik létezni, hogy „mindenre felkészült" *(Megállapodás szerint)*, tisztába jött vele, hogy le kell számolnia az önpusztítás gondolatával *(Megoldásokat keresve)*, hogy „bűnnek számít a léleksérülés", s hogy nincs idő önsajnálatra, ha a gyermek, a „Két Eszter-ujjnyi távolság" a mérték

— mindenre fölkészült tehát, „csupán" költőileg érte fölkészületlenül a magánéleti válság. Bőséges példatárat lehetne idézni, mennyire ragaszkodik a szokványos kifejezésekhez, az avittan romantikus fordulatokhoz, ellentétezésekhez, mennyi képi közhelyet használ. „Sírva téphetem mellem... boltozatát", „homokszemre álompalota", „kell, hogy új füvek derüljenek!" — ilyen s ehhez hasonló sorok tanúsítják: Czegőnek meg kell küzdenie a hiteles önkifejezéséért, a költői eszközökért. Egyelőre a versformákat szabadabban kezeli mint a nyelvet, s noha fogalomköre, motívumkincse gazdagabb, mint Molnosé, ezt az előnyt még nem tudja igazán költészete javára fordítani. Mint a szerelemmel vagy a szeretettel, úgy lehet a költészettel is: „kitépni! / kimarni! / tövestől! / Ha másként nem lehet, / hát szívemestől! / És szétszakadhatok: / élsz, lobogsz tovább bennem".

*

„Egy-egy konkrét esemény inkább a vers felé mozdítja a fantáziámat. A verset szinte publicista indulattal írom, mintha a közéleti cselekvés iránt táplált nosztalgiámat élném ki benne" — válaszolta Gálfalvi Györgynek Vári Attila, és szavai alapján úgy tetszhet, valamiféle agitatív líra, harcosan elkötelezett költészet művelője. Ezt a benyomást erősítheti első verseskönyvének címe is: *Változatok ütő és védekező hangszerekre.* A lázas cselekvésvágynak, indulatos eltökéltségnek, a közösségi célú kemény szókimondásnak alig is van nyoma azonban. Vári Attila nem üt, nem támad — harcmodora a védekezés. Kötete kulcskérdése: „mondd mi az amit úgy mesélhet az ember hogy / magamagát csontra kitárva ne bántsa magát". Szeretetvágy, sebzettségélmény, esendőségtudat tör föl az elégikus versbeszéd mélyéről, gyermekkori teljességhit szembesül a meglett élet realitásaival. Csalódottságát, keserűségét azonban nem hagyja eluralkodni magán, irónia tárgyává teszi nemcsak illúzióvesztését; nemcsak a vers tartalmát, de formáját is, szomorkásan kikacsintva egy-egy kínrím, kerekké erőltetett szonett, ötletnél nem több szókapcsolat mögül. Mint aki fél komolyan venni nemcsak önnön lelki nyavalyáit, de költővoltát is. Ezért is oly sok a verstöredéke, és ezért tapad meg a hangulatkifejezésnél. Rossz közérzetét nem dramatizálja, eszményt és valóságot nem ütköztet drámai módon és erővel. A bajtól eloldó megbékélés, a konfliktusokat kerülő harmónia vágya a sok-sok meghitt képben vallja ki — szemérmesen — magát. „EMLÉKEK ÜLNEK AZ IDŐBEN" — nyomatékosítja a múltba fordulást, és élete legelejére kell visszanyúlnia, hogy megnyugvást találjon ebben a múltban. Egy anya emlője, egy simogató ujjbegy, egy csörgő a képek síkján ugyanazt fejezi ki, amit a játékok, mondókák, énekek — és amit egyértelműen is kimond: „hullnék gyermekkorba / bújnék gyermekkorba". Ez a bújás, ez a menedékkeresés hívta életre Vári Attila verseinek jó részét; gyermekhangon szólani — ez az egyik védekező hangszere.

S van egy másik is, nem függetlenül ettől: a nyelv maga. Hogy miért a csalódottságérzése, menekülésvágya; magánéleti okai vannak-e, vagy a „történik a történelem" élménye, önnön feleslegességének érzete váltotta ki, annak tudata, hogy a lényeges dolgok nem rajta állnak? — eldöntetlen kérdés. Bizonyos azonban, hogy az egyedüllét nemcsak a terméketlen múltbanézéshez vezette, de termékeny felismerésekhez is, amennyiben a nyelvet mint élményt élte meg. Nem kívülről közelítve hozzá, nem a jel és jelentés különbségein merengve, a közlés lehetőségein gyötrődve. Vári Attila nem a nyelv valóságkifejezésének esélyeit latolgatja, számára a nyelv: az egyetlen valóság. A magány kényszerhelyzete az, amikor „határozottan ég egy nővelő / de mélyebben már csak az ösztönök égnek", amikor a költőnek: szószárnyú madárnak „forrik a csend egy kopasztó edényben", amikor „az idő szavakkal itatna estig", amikor verssorban lakónak érzi magát, s „mondatom csöndjében vakkant a vessző". A szavakba, mondatokba, csendbe, magányba zártság helyzetében természetes, ha a „nyelv / nemcsak törvény / parancs / igehordozó" lesz, de játszótárs is, pajtás. Esély a kitörésre, a cselekvésre. E meghitt kapcsolat, „a nyelv felajzott mámora" indíthatja azután új fogalmak, új szavak alkotására, az életbölcselettől a költészetbölcselet felé. S költői program fogalmazására is:

valahol messze van egy közösség vagy éppen / itt van csak más dologra kell néki a vállam / nem értem ha ennyi a vátesz mért satnyul a nyelv / s mért baj ha én csupán annyit teszek hogy / őrzök pohárnyi jelzőt csipetnyi hangulatot / disznóperzselő hajnalok pernyés toraira

Vári Attila itt s nem az interjúban hiszi jól: verseit pohárnyi jelző, csipetnyi hangulat s nem közéleti cselekvés, nem publicista indulat élteti.

*

Kenéz Ferenc vigyázzállásból fejállásba billen, s mert nagyon mondja, el kell hinni neki: szándékos ez a bukfenc. A talpán se áll, a fején sem, éppen súlypontáthelyezés közben van; ötödik verseskönyvének állapota: a mozdulat. A „fűrészpor közepén" érzi magát, cirkuszi porondon, mutatványosok között, s legnagyobb gondja: mennyire vegye komolyan a kellékeket. A kellékek az objektív valóság tárgyai legyenek, a konkrét tér s idő elemei, vagy kitalált, nem létező tárgyak? Szubjektív realista költészetet míveljen, vagy látomásosat, a hagyományos valóságszemlélettől elszakadót? — a kérdést elméletileg rég eldöntötte magában. A tájból a látványt le kell számítani, a kellékeket pedig vissza kell szolgáltatni azoknak, akiknek a költészet olyan, mint egy telekkönyvi kivonat — mondja a *Papondekli kilövőtorony.* A lényegről le kell fosztani az esetlegeset, a felszínit, a jelentéktelent — idáig tehát eljutott Kenéz. Az viszont nem csupán elhatározás kérdése, hogy mi marad neki, mutatványosnak, mi bemutatható. S ha a látvány kellékeit félredobta, mit hívjon segítségül gondolatai, benyomásai, létérzése kifejezésére. Látomásait milyen közegbe vetítse, miből növessze ki jelképeit, szimbólumait, miből hasonlatait? Kenéz bizonytalanságában zsonglőrködik. „Méz-edénybe / sót és paprikát mér": különböző esztétikai minőségek vegyítésével próbálkozik; a „mézeskalács-ablak s egy hús-vér galamb" ellentétével méri eszmény és valóság távolságát, s minduntalan az értékvesztésre, a meghátrálásra, a kilúgozott életre ocsúdik. A *Vigyázzállásból fejállásba* meghatározó élménye a beszűkülés, a „maszatos, hülye kis egek"-be kapaszkodás, a jólneveltség unalma, verscímmel mondva: *Oda a szép kertben a szép kerti mulatság.* E hangulat oly tartósnak látszik, hogy kifejezéséhez Kenéznek nincs szüksége egyszeri helyzetekre, alkalmi szituációkra. A kérdés annál inkább indokolt: milyen közeg a legmegfelelőbb ezen életérzés tárgyiasítására? Kenéz nem talál ilyen közeget. Úgy tetszik, nem is jó úton jár a keresésben. Módszere: minél csupaszabb egy életérzés, egy röpke benyomás, annál jobban felöltözteti. S ír az egyhangú, szürke életről olyasmiket, hogy „a szárnyak elkoszolódtak", hogy „csak a madarak hiányoznak", hogy „a páva húsa ehetetlen", ha pedig a szépre emlékezik, „aranydió-pillanatot" emleget, „az eddigi együttlét... bársonyá"-ról beszél. Vagyis száműzte a látványt, de megtartotta a közhelyeket. Kikelt a szokványos és szabályos mondatok ellen *(Iskolásdi),* a versforma és a — nyelv megújítására tört, anélkül, hogy gondolkodása eredetiségének kérdését fölvetette volna. Meghökkentési szándéka kitetszik, kevésbé az akár a Czegőéhez fogható gondolati erőfeszítés. Egyelőre sikertelenül kísérletezik a „riportvers" műfajával: a *Gyertek, küldjünk képeslapot* és a *Fúj a szél, vonat jár, madár száll* kompozíciója szétesik, talán amiatt is, mert a költő nem képes szánalomnál melegebb érzést kicsiholni magából „riportalanyai" iránt. S alighanem ez is mutatványnak hagyja meg a könyv verseit: a fejenállás, az alulról szemlélés fölénye, iróniája is hiányzik, de a vigyázzállás fegyelme, szolgálatra kész várakozása is. A kifejezések nem véletlenül katonaiak: maga Kenéz nyilatkozott egyhelyütt róla, hogy „A költészet nem harci eszköz, hanem a harc maga". Újabb kötete gyakorlatozás és nem igazi hadviselés közben mutatja. Vagy a cirkuszi hasonlatnál maradva: bemelegít a produkcióra, ám hogy mi lesz a fő száma, még nem döntötte el.

*

A *Szombat. A búvár hazamegy* alcímével is közhírré teszi: haladóknak készült. Csíki László képzeletében fölsejlett egy önkéntes versolvasó tanfolyam, s az alapvizsgán sikeresen túllévőknek — akik nem csupán poétikában lettek járatosak, de az

önmegtartóztatásban is — szánta új verseit. Akik aszketikusan vágnak neki újra s újra a versösvényeknek, csakhogy megtudják, merre visznek, visznek-e valahová. A mindenre elszántak ők, akik nem könnyes érzelmeket és vallomásokat, nem rímekkel csalogató, ritmussal zsongító monológokat, világosan és egyértelműen beszélő alanyt, az objektív valósággal összemérhető világot várnak a lírától, de nem rettennek vissza akkor sem, ha ilyen versképpel (képverssel?) találják szembe magukat:

Fájdalomtól
megtört szí
vvel tudato
m hogy hosszas szenvedés 'u
tán tegnap délután meghalt
a Vers Az elhunytat alul
író személ
yes halott
jának teki
nti...

(Mottó és tartalomjegyzék)

Ennyiből is kitetszik: Csiki László olyan stúdiumot ajánl, ahol a halálról, az elmúltról, a nem létezőről akar oktatni. Arról, ami nincs. Nincs tehát virág, pacsirta, liget, nincs gyerek, részletfizetés, gyújtogatás és első, második, harmadik műszak a költeményben *(Al New verseiből — Mea culpa)*. És nincs barátság, nincs összefogás, nincs közös cél, nincs elkötelezettség, nincs közösségféltés és nincs prófétai jeladás és hevület. És nincs szomorkodás az ifjúság, a szerelem elmúltán, a család széthullán. És nincs nosztalgia az egyetlen szülőföld iránt, hiszen „Ötven újraszülőföld / magyaráz engem, ahogy lépek" *(Didaktikus vers egy földről egy lakójáról)*. Semmi sincs tehát, ami nemzedéktársai verseiben mint hagyományos lírai elem, magatartásforma jelen van.

E költészet önjellemzése, alanyában is, de kiváltképp állítmányában pontos: „A végtelenben puszta hiányunk tüntet". Csiki az egyszemélyes forradalmak szeretetére hívja fel olvasóit, mint aki elfelejtette — egyik vers- és cikluscímét kölcsönözve —, hogy *Az ige ideje múlt*. Az ige ideje s az effajta forradalmak ideje. Mert a „megváltó tévedés", az „időtlen szabálytalanság", az „elvétett ritmus" sem forradalmasíthatja ma már a verset *(Út a valamihez)*, különösen nem a Kenéz Ferenccel talán közösen vett „cirkuszi monocikli", a zsonglőrködés, attrakció kelléke. Túl forradalmon és cirkuszon a hiábavalóság ironikus bevallása marad, a — kétszer is visszatérő képpel — az „életem — fáklya a tűzvészben" kesernyés tudata.

A tanítómester zavarban van — Csiki László helyzetének érzékeltetésére kollégájától lehet kölcsön kérni a szót. Zavarán iróniával, játékkal, fölénnyel igyekszik úrrá lenni. Társai s önmaga parodizálásával. Megnyerő előadó, a versolvasó tanfolyam élenjárói élvezhetik is, ahogy forgatja a szavakat. Ahogy mutatványozik, például ekképpen: találjunk ki valamit! — mondja —, „ami nem volt / nincs / nem lesz / nem mérhető / valamit ami nem!". És segít ilyet találni, hiszen stúdiumának nemcsak az a feladata, hogy megmutassa, mi az, ami nincs. A tények mellett az okokra is fényt kell vetnie. Hogy miért nincs a nincs. A stúdiumvezető szkeptikusan magyarázza, hogy az ember — a költő! — nem a dolgokhoz, nem a valósághoz, különösen pedig nem a lényegükhöz jut el, csupán csak a szavakhoz, a *nyelvi* felszínhez, bármennyire is igyekezzék megközelíteni amazokat. Nem sok köze van ennek a szkepszisnek a *magyar* nyelv veszélyeztetettségi helyzetéhez, a Kányádi Sándornál, Király Lászlónál, Farkas Árpádnál s többeknél fel-felzokogó panaszokhoz. Csiki művelt tanárhoz hasonlóan, aki jártas a nyugati nyelvi-filozófiai és líraesztétikai irodalomban, s átrágta magát a kommunikációelmélet vonatkozó fejezetein is, didaktikusan, pedagógusi türelemmel adja elő, hogy mennyire a szavakká váló anyagban élünk, mennyire egyenlők a világ dolgai a szavakban és ehhez hasonlókat *[Kelempász madár (Hat); Az Olvasóhoz]*.

Nem lehet tagadni, olykor látszik a szkepszis történelmi-társadalmi holdudvara is. „Egyenlőség, Testvériség, Szabadság van — / az egyenlőségben, testvériségben, szabadságban" — fejtegeti, nem a szofisztika kedvéért, de éppen amiatt, mert kétségessé lettek számára e jelszavak és célok. Tartalmukat a valósághoz méri — azaz ő maga végzi el a visszacsatolást. S leginkább még itt, a társadalom-történelem síkján érintkezik ez a líra a tőle független valósággal. Hogy annál rezignáltabb legyen minden emberi megváltási-megváltódási folyamat, minden társadalmi forradalom iránt. Föltűnik a „legfelsőbb fokon szervezett labirintus" képe *(Régi barátaimhoz)*, föl a praktikus, anyagias gondolkodásé, a végletes közömbösségé, az időn kívülre szorult munkásé. Ugyancsak a *Lupus in fabulá*ból való a történelmi passzhelyzet sugallata: „Pókerezünk, emlékezünk, és este van. / — 1514 / — 1848 / — Passz — mondom, / kacsáztatok, és nyertem. 1974." Ezt a „kimondhatatlan, de ismerős" történelmet írják körül Csiki László sokszor állítmányok nélküli versei, egymás mellé zsúfolt alanyaikkal és tárgyaikkal, az eseménytelenség, a megmerevedés adekvát nyelvi formáival. A cselekvésre a versformát használja terepül a költő, szabadon szabdalhatja szét a sorokat, strófákat. Élménye a vers, az önálló, teremtett világ, de itt is a védtelenség tűnik szemébe.

Csiki semmi vigasztalót nem tud tehát mondani a haladóknak. Akárhonnan indul el, költészettől, nyelvtől, társadalomtól, történelemtől, önnön kétségeiig jut el. A tanfolyam bizonyosságra vágyó hallgatói visszafizettethetik vele az iskolapénzt.

MÁRKUS BÉLA

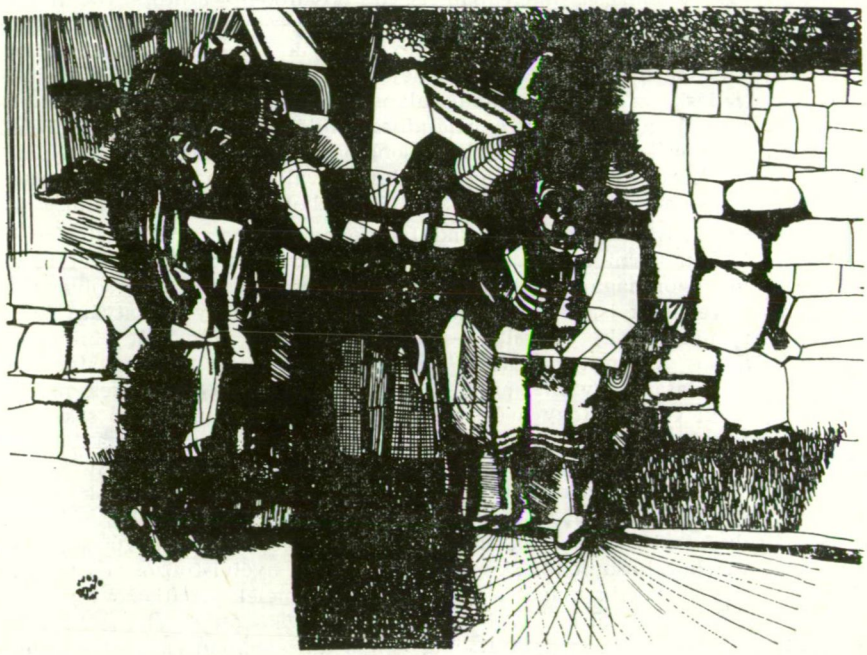

OROSZ JÁNOS MUNKÁJA

Bibliai fejezetek a huszadik század közepéről

BÁLINT TIBOR: ZARÁNDOKLÁS A PANASZFALHOZ

Köztudomású, hogy a regényirodalomtól néhány évtizede egyáltalán nem állt távol a rendőrségi hírek, a bűnügyi krónikák világa. Sőt, szinte nélkülözhetetlen nyersanyaga volt a furcsa, rendkívüli történet, a regényes életút. Ma már éppenséggel csak szólásmondás, ha valamire azt mondjuk: „Nahát, regénybe kívánkozna!", vagy „Mintha kitalálták volna!", ugyanis a sztori, az eset, a kaland, a rémtörténet kiveszőben van a regényből; inkább csak az életben fordul elő. A mai prózaíró aligalig tud vele mit kezdeni. Vagy túlszínezi, „átviszi abszurdba", vagy elhalványítja, kifakítja, egy-egy részletére szűkíti, egy-egy szín árnyalataira szűri a látható világot, vagyis analitikus prózát csinál belőle. Nem csoda, ha sem az abszurdból, sem a részletek kinagyításából nem futja nagyregényre.

Bálint Tibor régebben megjelent esszé- és karcolatkötetét forgatva (*Kenyér és gyertyaláng,* Dacia, 1975) szembeötlik, hogy elsősorban a regényírás aranykorának írói foglalkoztatták Balzactól Hemingway-ig, és közülük is mennyire az oroszok. S ha Dosztojevszkijre, Gogolra, Gorkijra gondolunk, kétségkívül közelebb vagyunk azokhoz a színekhez, melyekből Bálint Tibor kikeveri a prózáját, mintha bárki magyar írót említenénk. (Hiszen Tersánszkyt említhetnénk, mint aki ugyancsak ismerős volt a társadalmon kívüliek osztályával, és nemkülönben ugyanazokkal a piacterekkel és kocsmákkal, ahol Bálint Tibor figurái is megfordulnak, de Tersánszkynál ezek a szegény lumpenek szivárványló könnyűséggel pörögtek ki azokról a helyekről, amelyek Bálintnál az apokalipszis színterévé váltak.)

És hogy a kritikus olyan írókat is említsen, akiknek árfolyama pillanatnyilag magasabb, mint a talán már nem eléggé figyelemkeltő klasszikusoké, jegyezzük még ide, hogy ha Vargas Llosáról lehántjuk idősíkváltó bravúrjait, Bulgakovról akrobatikus szürrealizmusát, ugyanazt a vonzalmat fedezhetjük fel bennük is a végletes helyzetek, életsorsok és ezeknek természetes környezete: a gyanús városszél, a világvégi települések iránt, mint ami Bálint Tibort is jellemzi.

Nem azért hozakodtam elő nagy nevekkel, mintha Bálint Tibornak szüksége volna ilyen esetlegesen ráhulló idegen fényekre. S nem is azért, mintha utódjuk volna. (Nehezen is lehetne mindannyiuké egyszerre, hiszen olyan különbözőek.) De szükség volt erre, hogy vállalkozásának merészségét, lendületességét érzékeltessem. Szükség volt rá azért, mert az ember lassan elszokott attól, hogy egy erdélyi város és egy kis falu rendkívüli események, hátborzongató legendák helyszíne lehessen az irodalomban. Egyáltalán: egy mai magyar regénytől, sőt: egy mai tárgyú magyar regénytől óvatosságunk és túlcivilizált tudatunk nemigen várja már, hogy ne épp ezt az óvatosságot, ezt a szűkre fogott életvitelt ábrázolja, vagy legfeljebb is a miatta érzett elégedetlenséget.

Közben, furcsa módon, a szociográfia és bizonyos mértékig a történetírás feldolgozza, sőt kisajátítja mindazt életünkből, ami — ha úgy tetszik — regényes elem. Bálint Tibor egyszerűen csak visszavette, ami a regényé.

Regényé? De hát szigorúan véve regény-e a *Zarándoklás a panaszfalhoz?* A *Zokogó majom* az volt (e könyv előzménye, amely legutoljára 1975-ben a Szépirodalmi Könyvkiadónál is megjelent): ott a leírt életek egy-egy pontban metszették egymást, s így hálós szerkezet rajzolódott elő a burjánzó bőségű részletek, gyönyörűen szeszélyes fordulatok alól. Hektor, a gnóm és megbízhatatlan, de rejtélyes módon mégis sarmőrnek számító pincér; Böske, a kopott szépségű és tisztességű szerelme, akivel keservesen összekotortak egy-egy üdülési évad alatt valami kis pénzt, hogy urizálhassanak néhány napig, s aztán Böske bátyjánál kegyelemkenyéren húzták ki a telet; a mama — a később íróvá, újságíróvá s a család krónikásává váló Kálmánka

anyja, aki szelíden tűri részeges férje, a pék és Böske társadalmi megvetését, miközben ő varázsolgatja össze a sok gyerek mellett az egész mihaszna bandának is az ételt; Bárány Lajos, a mama féltestvére, szegény sánta ember, egy vallásos szekta tagja, aki csöndes, lappangó gyűlöletben él feleségével, bár az egymás után, néma undorral szüli az ő gyerekeit... Ezeknek az embereknek az élete nemcsak együtt sodródott a háborún át az ötvenes évekig a történelemben, hanem össze-össze is koccant, összehorzsolódott, legalábbis annyira, amennyire természetszerűleg összetartozik egy család.

A *Zarándoklás a panaszfalhoz* alcíméül azt írta az író: „Párhuzamos életutak". S valóban, modelljei nem ismerik, nem ismerhetik egymást, a könyv egymásra rétegződött kisregényekből áll; szerkezetileg olyan, mint az Ótestamentum. Egyetlen alakja kapcsolja — s az is inkább csak az idő folyamatosságában — a *Zokogó majom*hoz: Bárány Lajos.

Vele, az ő remeteségével indul a *Zarándoklás*. A sánta órás megtagadta Istent, megtagadta a gyülekezetet és a családját, mert nem bírta megbocsátani kedves, szép és tiszta leánya halálát. Remetelak közelében egy elhagyott hegyi kunyhóban húzta meg magát, még itt is kirabolták. És mindaz, amit a faluban látni kénytelen, egyre jobban megingatja immár a hit reményében is. Látja az apró csalásokat, látja a titkos állatvágásokat a húsínségben — mindez szinte még vonzó a maga közönséges emberi szennyével. De látja azt is, ahogy ártatlanul meghurcolják a falu egyetlen, lelkiismeretes, fáradhatatlan orvosát a falu főemberének, Zsákosnak személyes boszszújából, míg az orvosnak el kell menekülnie onnan. S látja azt a megelevenedett poklot, amit ugyanez a Zsákos — sértett férfiönérzete orvoslásául — szabadít a falura: a kutyák kiirtását. Remetelakán nem is sejti senki, hogy Zsákos rokonai a váratlanul feltűnt sintérek, akik arra hivatkozva, hogy nincsenek beoltva — ilyen távoli helyen ugyan hogy is volnának! —, összefogdossák és megnyúzzák a falu összes kutyáját. Napokig folyik a vérengzés, napokig szaggatja a füleket a kutyák vonítása, míg az utolsó este öldöklő verekedés tör ki a kocsmában a parasztok és a famunkások között: egymást ölik a vesztesek, a közös teher alá nyomorítottak.

Ezután megy vissza Bárány Lajos a városba. Elhatározását megírja a gyülekezetnek, természetesen a Szent Biblia stílusában, hiszen nincs kiábrándult hívő, aki ne éppen megtagadott hite szavaival volna csak képes vallani a tagadásról is:

„...
5. Ez az eldugott hely, melyet oly szelídnek és vigasztalónak hittem az ő rejtettsége által, hasonlóvá lett Szodomához; ember ember ellen támadt és gyilkosává lett annak, a lator rátört a szűzre, és az ördögi fondorkodás még a kutyákat is elveszejtette, nemhogy a tiszta szándékú igazat kiemelte volna.
..."

És Bárány Lajos, megbizonyosodva arról, hogy mindaz, amitől a gyülekezetben megcsömörlött, hamisság, képmutatás, emberi aljasság, nagyobb világtörvény annál, semhogy megtisztulhasson tőlük akár anachorétaként is, s hogy a világban a jósághoz, Istenhez nincsen út, elhatározza, hogy a bűnt fogja szolgálni:

„...
oly mélyre kell jutnom a gyalázatban és a bűnben, amilyen magasra emelkedtem egykor az Úr lelke közelében, hogy sem a sajnálat, sem a mérlegelő ész ne tudja lefogni az én büntető kezem.
..."

Bárány Lajos a városba visszatérve meggazdagodik, beköltözik egy szép özvegy házába, hogy szerelemtől sokáig megtartóztatott testét csillapítsa. Két fia közül Mártonka, aki megjárta már a javítót, és elrontott életéért apját okolja, emésztő gyűlölettel támad ellene. Leselkedik utána, csapdákat állít neki. Egy ízben például, amikor Bárány egy fekete üzletbe keveredik, ráuszít egy fiatal prostituáltat — abban az időben az özvegy megöregedve és elundorodva eltaszította már magától Bárányt —, s a lány kirabolja az öreg órást. Csakhogy a zsákmány éppen őket keveri bajba: őket ítélik el orgazdaságért, Bárány helyett ők kerülnek börtönbe. Bárány ekkor másik fiát, Elifázt kaparintja hatalmába: bevonja fékevesztett orgiáiba, nemegyszer

a rendőrség üt rajtuk hírhedett tanyájukon. Elifáz vérbajt kap, kórházba kerül. Bárány tehát mindent megtesz azért, hogy teljesítse vállalását és Antikrisztusként rombolja a világot, de egyetlen gonosztettében sem elégül ki; a világ sértetlen, s az özvegynek van igaza, amikor ráolvassa:

„— Maga Antikrisztus óhajtott lenni, pusztító oroszlán, de végül görénnyé lett: pfujj!..."

Aki tehát valamikor versenyre kelt Istennel a jóságban, s azzal is csak ártani tudott, most, amikor a sátánnal versenyez, megint csak kudarcot vall. Szörnyű, értelmetlen tragédiát idéz fel, amelynek ő maga a legnagyobb kárvallottja. A börtönből szabadult Mártonka Elifáz társaságában rajtaüt apjukon, de mielőtt Bárány Lajos fia keze között meghalna, a másik fiú, az angyali, jó Elifáz megöli testvérbátyját. Bárány Lajos elmegyógyintézetben tengeti le életét.

Véresebb, vadregényesebb tragédiát alig lehet elképzelni. Elriasztóbb szörnyeteget sem Bárány Lajosnál. S mégis, ez a végletes történet csaknem idillikus ellenpontot képez mindahhoz, ami a regényben *en gros* történik. Hiszen, ha meggondoljuk, Bárány Lajos egy idealista. Hogyan is érhetné fel a maga szándékos, erőszakolt rosszat akarásával azokat a sötét erőket, amelyek a világot eleve kormányozzák? S hogyan szolgálhatná a maga nyílt acsarkodásával oly hatásosan a rosszat, mint azok, akik tekintélyük, hivataluk, lakásuk falai mögött mint jogot gyakorolhatják a bűnt, gyilkolhatnak, meggyötörhetnek, elnyomoríthatnak bárkit, náluk különbeket? Mit számít egyetlen ember naiv gonoszsága a mindenütt jelenlevő aljassághoz képest?

A regénynek talán a leggyűlöletesebb alakja Kenyér Pál, aki kétségkívül *párhuzamos* életutat fut be Bárány Lajossal. Ő is Krisztus fanatikus szolgája volt, papnak tanult, aszkétikus böjtöket tartott, és gyűlölte, megvetette kollégáját, Pénzes Lászlót, aki lelkész létére elég lazán, némi derűs racionalizmussal kezelte a hit dolgait. Aztán Kenyér Pál és Pénzes László is tanári pályára került; Kenyér iskolaigazgató lett, Pénzes a helyettese. Most Kenyér Pál a szocialista erkölcs nevében és védelmében irtja a liberalizmust; például ráhozza a rendőrséget egy diáklányra, akit andalogni láttak az erdőben egy katonával, a kislány szégyenében öngyilkos lesz; vagy razziát rendel el egy földrehulló szentkép megtalálásakor. De mindenekelőtt Pénzes László ellen védelmezi a szocialista eszmeiséget, aki most is — mint régebben a másik oldalon — természetes, józan derűvel él az emberek — tanítványai, családja — körében. Besúgóját ráállította, a rendőrségre beidéztette, minden idejét elvette, osztályától megfosztotta; a megzavart és megfélemlített Pénzes egy alkalommal megpillantva a mindenütt nyomában levő besúgót, belehátrál egy induló körhinta ülésébe, s ott fönn, repülés közben éri utol a szívbénulás.

Még egy főalakjáról kell megemlékeznünk a regénynek: Terézről, akinek története *Teréz könyve I—V* alcímekkel jelölt fejezetekből bontakozik ki. Teréz árvaságban, szegénységben nőtt fel, az apácáknál nevelkedett. A háború egybeesett felserdülésével, s azok közé a csöndes, sehol számon nem tartott áldozatok közé került, akikkel semmi baj nem történt, csak éppen szerelem nélkül múlt el az ifjúságuk. Ez a derék, már hervadó Teréz hirtelen kérőre talál: egy jómódú, jóképű mérnök, Kató Károly veszi el. S Teréz számára most új pokol nyílik meg, ám éppoly csöndes, észrevétlen pokol, mint örömtelen magányossága volt. A férfi elnyűtt, velejéig romlott ember, akinek már rendkívüli izgalmak kellenek ahhoz, hogy férfi lehessen. Ez az új izgalom lett volna Teréz „apáca" volta, de nem válik be. Teréz — hogy otthonról meneküljön — egy szerkesztőségbe áll gépírónőnek, ami szörnyű hely, a számára mégis menedék. A ritka és megalázó együttléteknek mégis örömteli következményét fedezi fel magán: terhes lett. Kató azonban figyelmezteti, hogy tőle csak szörnyszülöttre számíthat, s nyomban ezután disszidál. Teréz kideríti, hogy Kató Károly ezegyszer igazat mondott, a család orvosilag degenerált, lemond tehát a gyermekről, és immár végleg, mindenből kifosztva magára marad. Ezzel egy időben nyeli el a börtön a bátyját, Vecserda Józsefet, a híres jogászt, a család egyetlen büszkeségét. Más körülmények között egészen jelentéktelen, említésre sem méltó butaság okozza

vesztét: egy ostoba ember holdkóros álma. Ez az ember arról ábrándozott, hogy lapot indít, s ábrándozásába beleszőtte néhány közismert személy nevét is — persze azok mit sem tudtak róla. Ez elegendő ok volt letartóztatásukhoz, a nyílt és látványos tárgyaláshoz, melyen Vecserdát mint népellenes összeesküvőt ítélték el.

„— Tisztelt bíróság!... Tudom, hogy nincs az a szó, amellyel elérhetném, hogy önök akár csak egy percet is elengedjenek a kiszabott büntetésből. Ennek egyik oka az, hogy nem önök ítéltek el bennünket, és éppúgy ki vannak szolgáltatva a helyzet kényszerűségének, mint mi..." — mondja Vecserda az utolsó szó jogán. Mire a könyv olvasásában ide érünk, messze elhagytuk Bárány Lajos volt anachorétát, most mégis újra őrá kell gondolnunk, naiv kísérletére, hogy Antikrisztussá váljék. Milyen ártatlan ember volt — gondolja az olvasó —, még az ártatlanul elítélt Vecserdánál is ártatlanabb. Hiszen végig nem tudta, amit Vecserda már igen: nem emberi és nem isteni szándék, ami a világban érvényesül. Az ember életéről és haláláról megfellebbezhetetlenül dönthet egy vak gépezet is.

Évek telnek, s Terézben egyszer csak megérlelődik az elhatározás: a cél, ami értelmet adhat kiürült életének. Meg kell keresnie a bátyját. Megtudja, hogy Vecserda József már halott. Akkor tehát meg kell találnia a sírját, s el kell hoznia a névtelenségből a holttestet. A modern Antigoné — mondhatnánk, ha nem tudnánk, hogy Bálint Tibor *Levétel a keresztről* címet adta az utolsó fejezetnek. S valószínűleg nemcsak az egész könyv bibliai hangvétele, motiváltsága miatt került Teréz a kálváriára, hanem azért, mert valamennyi ártatlan áldozat sírja egy-egy Kálváriadomb, ahol az emberiségből a jó és a jó reménye veszett el.

A főszereplők életút-vázlataiból is kitetszik, hogy milyen kevéssé törekedett Bálint Tibor a regényszövésre. A kompozíció inkább némely középkori festők tablóképeire emlékeztet: Bosch-nak, Breughelnek néhány képén torlódnak egymásra ilyen — kínban és dühben — eltorzult arcok, mint amilyeneknek a könyv alakjait képzeljük önkéntelenül. Persze, ha meggondoljuk, Csontváry *Siratófal* című képén is magányba fagyott, különvált arcokból áll a tömeg.

Ahogyan senkinek sem jutna eszébe ezeket a festőket — naturalista vonásaik ellenére sem — naturalista festőknek tekinteni, ugyanúgy Bálint Tibor stílusának jellemzésekor is kellő hangsúlyt kell adni könyve stilizáltságának. Noha ő maga azt írja könyve borítóján: „...semmi olyat nem tudtam kitalálni, aminek az elemei nem voltak meg a valóságban is." Igen, de ahogy némely ember képes a jelenlevő valóságban felfogni, megragadni a múltat, régi valóságok romjait is, vagy ahogy legszemélyesebb élményeiben is érzékelni képes a mitikusat, úgy Bálint Tibor számára is az egyszeri-egyetlen-személyes és a mitikus, örök elemek egyszerre „vannak meg" a valóságban.

A tapasztalat leírása és legendává való átlényegítése olyan nyelvet kívánt meg, amelyen a legkülönbözőbb származású, karakterű, műveltségű emberek egyaránt megszólalhatnak, de nem ragad bele a magnetofonfelvételek riporthitelességébe, hanem alkalmas a történetek mitikus átszínezésére is. Ilyen nyelvet teremteni nem kis írói teljesítmény. Igaz viszont, hogy már a *Zokogó majom*ban megtalálta Bálint Tibor azt a módot, ahogy tiszta mondatszövéssel és szókinccsel (idegen szót úgyszólván nem is használ), klasszikus magyar nyelven szólhatott groteszk figuráiról, és ezzel súlyt és archaikus jelentőséget tudott adni a legközönségesebb jelenetnek is. A *Zarándoklás*ban csupán alkalmazni kellett a már megszerzett technikát, s finoman átereszteni, magába oldani a biblia nyelvét, kivált a Bárányról szóló részekben. Érdekes, hogy az a nyelv, amely a *Zokogó majom*ban a groteszket, a nyomor és pusztulás sivatagában is szívósan megtermő humort, hetykeséget szolgálta, itt, a *Zarándoklás* elkomoruló világában, ahol nem maradt hely a megenyhülésnek sem, a szorongást, a keserűséget, a haragot tudja elzengeni.

A *Zokogó majom* első oldalain az írófigurával — alteregójával — kapcsolatban elárult valamit Bálint Tibor a műhelytitkaiból. Azt írta: „Fél deci konyakot kért; mostanában, mióta kínlódott és el-elakadt az írással, türelmesen s valahogy remény-

kedve figyelte az embereket, bár nem jegyzett le semmit, mert csupán azt találta érdekesnek, ami önmagától is megkapaszkodik benne."

Végül is ebben rejtőzhet a magyarázat arra az írói szuggesztióra, hogy négy-öt különálló elbeszélést regénynek lehetett elfogadtatni, hogy egésznek és szervesnek érezzük a könyv egymásra rétegződött, mindenfajta átfonást, összecsomózást nélkülöző szerkezetét. Ugyanis ez a könyv nem ellesett pillanatokból, szenzációs megfigyelésekből, leleményes rajtaütésekből áll; itt minden egyes részlet egyetlen ember tudatának anyagát, minőségét, klímáját tükrözi: az íróét. Jegyzőfüzetből kikerülhet mindenféle holmi. Az emlékezetben csak az őrződik meg, ami fontos. *(Kriterion, 1978., Szépirodalmi, 1979.)*

ÁCS MARGIT

„A mi Candide-unk"

SŐTÉR ISTVÁN : BUDAI OROSZLÁN

„E történet szereplőit Budai Oroszlán számon tartja" — a biztonság élményét árasztó állandóság és a szüntelen jelenlevő folytonosságigény szigorú, bár némi kesernyés-játékos iróniával megjelenített monumentumaként, heves történelmi fordulatok mozdulatlan és hallgatag tanújaként. Az önmagával való megszakítatlan és rendületlen *azonosság* — az emberarcú lét, a megismerés és a megismerhetőség eme lényegi feltételének — kiemelt aktualitású példáját is hirdetve. A műben megelevenedő, próteuszi alakváltásokban ugyancsak bővelkedő, lenyűgöző lehetőségek, távlatok és a múltbeli értékek kontinuitását, nemzedékek személyazonosságát fenyegető torzulások, veszedelmes tévedések szövevényes konglomerátumát létrehívó korszakban — a személyi kultusz éveiben — a Lánchíd kőoroszlánja mintegy az *emlékezet* és a *remény* foglalata: a múlt-jelen-jövendő természetes, így csak átmenetileg tagadható mementója. Vagyis: a korhangulat ellenpólusának objektuma. S a tárgyilagosság jelképies megtestesítőjeként méltán mondhat ítéletet a körülötte kavargó világról: „...ez az ítélet egyelőre nem volt kedvező."

Az elveszett bárány és a *Budai Oroszlán* — Sőtér István rendkívül nagyszabású, napjaink irodalmában szinte meglepő formátumú regényfolyamának kötetei már metaforikus érvényű címükkel is előrevetítik, magukba sűrítik a kibomló eszmeiség alaptendenciáit. A radikális társadalmi változásokat követő, nemzedéknyi méretekben érvényesülő, megfeszített útkeresést, a jóhiszemű tévedések kockázatát, az eredendő célok és eszmények átmeneti elveszejtését ugyancsak involváló bizonyosságszerzést. S majdan — a „kizökkent" idő zivatarainak múltán — a küzdelmekben, vívódásokra késztető próbatételekben visszaperelt individuális és történelmi folytonosságot. A méltó hitelességű, a kor parancsainak és a múltbeli értékek őrzésének — megszüntetve-megőrzésének — egyként adekvát életbeli hivatás históriai tanulságokkal bővült újravállalását. Melynek igénye és reménye azonban — miként erre épp a Budai Oroszlán viszontagságokkal dacoló jelenléte figyelmeztet — az úttévesztő, kételyeken és kudarcokon átívelő egyéni és nemzedéki-nemzeti eszmélkedési stádiumokban is folyvást jelenvaló. Sőtér István e két regényének cselekményideje újabb történelmünk leglényegesebb etapjainak teljességét átfogja: hőseinek sorsát a második világháború derekától az ellenforradalom leveréséig, az újjászületés távlatainak, az *eredendő* célok és ideálok reinkarnációjának fölvillanásáig kíséri. E két mű elválaszthatatlanul és evidenciaszerűen összetartozik, az írói üzenet teljességét és egy-

értelműségét szerteágazó tanulságaik koherens rendszerében képviselik. S *csak* együttesen mutatják föl egy nemzedék hányattatásának és megszenvedett önmagára találásának egyetemesebb igazságok sorát rejtő történeti példázatát. Az egyén és történelem folyvást érvényesülő dialektikáját, a tiszta emberi kapcsolatok megtartó erejét — egy totalitásában megragadott korszak sokoldalúan ábrázolt *emberi lényegének* tükrében. S nem utolsósorban: csak e regényfolyam cselekményének, a jellemek fejlődésrajzának *egésze* tárja elénk az eszmeiség ama centrális szerepű övezetét, melyben az író az élet — mindannyiunk életének — legbensőbb köreiről vall. Higgadt és letisztult — olykor iróniával átszőtt — filozófiává mélyítve-tágítva az elevenen kavargó élményeket és emlékeket.

Ettre Ferenctől, e művek középponti alakjától sorsának és eszmélkedésének egyik lényeges fordulópontján vehettünk búcsút *Az elveszett bárány* záróakkordjaiban. A fiatal történész, akit barátja következetesen és — mint látni fogjuk — korántsem alaptalanul „a mi Candide-unknak" titulál, hirtelen elhatározással félretolva — s nem feloldva! — korábbi kételyeit, az értelmes élet vezérlő eszményeinek föllelésáért folytatott belső küzdelmeit, feltétel nélkül engedelmeskedik a vágyott felszabadulást követő megpezsdült, „mozgó világ" hívásának. Építeni, cselekedni kívánt — szárnyaló hittel és megingathatatlan reménnyel. Anélkül azonban, hogy tiszta, szép és megfellebbezhetetlen morális emelkedettségű vágyai — némely elvont ideál tétova érvényesítési kísérletén túl — szilárd világképpel, az éles és válságos helyzetekben is a magatartás egyértelműségét, határozottságát biztosító elvekkel, a „ne tékozold bizalmadat!" József Attila-i parancsával társultak volna. Pedig szükség lett volna a hit és kétely biztos szemléleten nyugvó, megélt arányosságára, a történelmi szituáció árnyaltabb értékelésére: az érc és a salak tudatosabb szelekciójára. Mert tapasztalhatta, láthatta a valóban objektív reményeket tápláló fordulat baljós és veszélyes kísérőjelenségeit is. Mindenekelőtt azt, hogy e mozgalmas évek — épp a kezdeti kiforratlanság, a biztos elvi-etikai alapok közösségi méretű hiányának folytán — nemcsak az országépítő, otthonteremtő munkálkodásnak, hanem a köpönyegforgatásnak, álforradalmárkodásnak, a demagóg szólamokat hirdető, a valódi célokat veszedelmesen eltorzító törtetők, hatalommániákusok átmeneti tobzódásának is kedveztek — a kiszolgáltatottság és megaláztatás gyötrelmeit okozva. A makulátlanul tiszta erkölcsiségű, tetteiben és gondolkodásában egyaránt igaz kommunista Agostyánt — e regények egyik legegyértelműbben pozitív alakját — hamarosan háttérbe szorítják, majd a cselekvés esélyétől átmenetileg teljességgel megfosztják a pünkösdi királyságukat mámorosan élvező kétes vagy nyilvánvalóan alantas magatartású és szellemiségű figurák. Az eltorzult lelkű Mazura Géza, aki — e néhány év egyik jellegzetes képviselőjeként *Az elveszett bárány* kezdeti jelentéktelen mellékszereplőjéből a folytatás középponti alakjainak körébe avanzsált — kiszámíthatatlan fantazmagóriáihoz kívánta a valóságot igazítani, melynek igazi összefüggéseit és törvényeit már-már eszelősen mellőzte. A morál insanity Párizsi János, aki — e kor átváltozásainak tragikomikus színjátékát idézve, bárénekesből vedlett államtitkárrá — teljes kiüresedettségében már csak rombolni tud, cinikusan játszadozva hitekkel és sorsokkal. Vagy az öncélú, végletesen emberellenes hatalomvágy elvtelen fanatikusa, az *értelmetlen* terror szorgalmazója, az otromba Regula ezredes. Színrelépésük, hatalomra kerülésük az erkölcsi értékrend társadalmi méretű megbomlásának tanúbizonysága, a közösségi tudat bizonytalanságának — fáziskésésének — veszedelmes következménye. Ilyenkor csaknem törvényszerűen elmosódnak a jó és rossz, igaz és hamis határai, vagy éppenséggel tartalmuk cserélődik föl. Korántsem véletlen tehát, hogy Agostyán az erkölcsi megtisztulást, a hiteles értékrend kialakítását és megszilárdítását — a *jóság* győzelmét — reméli a közeli jövendőtől. Mert az etikai bizonytalanság állapotában a tettek következményei kiszámíthatatlanokká válnak, a becsületesség és igazság méltatlan kálváriára ítéltetik, az emberi tisztaság alapelveinek — a szó és tett egységének — őrzése pedig szinte a mártírok hősiességét igényli. (A következetesen határozott etikájú magatartás a mindennapok világában ma sem éppen kockázatmentes, s még bizonyára sokáig némi hátrányok vállalását is követeli esetenként.) Fábián Kristóf, „a bölcselő", világosan látta: a mazurák nem önmaguk-

ban veszélyesek, hanem azzal a közeggel együtt, amely megtűri, elfogadja vagy példává kanonizálja őket. Mert a mazurák és párizsijánosok, gyökeres különbségeik ellenére is, megegyeznek abban, hogy *nincs személyazonosságuk*, szemléletükbe — kicsinyesen önző érdekeiket szolgálva — bármit képesek beépíteni, magatartásuk lényege: a *teljes felelőtlenség*. Mindig készek tehát arra, hogy korábbi tetteiket és a bennük megnyilvánuló eszményeket — tulajdonképp: szerepeiket — látványosan megtagadják, s az ellenkező pólus képviselőivé, *szélsőséges* harcosaivá alakuljanak át. (A szenvedélyesség ugyanis — mindig elkötelezettséget sejtetvén — egy *valódi* indulatokat is gerjesztő történelmi szituációban a megszerzett pozíció őrzésének bevált taktikája: „Minél szélsőbb irányba halad a közélet, annál biztonságosabb és élvezetesebb a még szélsőbb magatartás.") Kaméleontermészetük folytán e torz lelkek végtelenül megtévesztőek. Aki gyanútlanul hinni próbál bennük vagy épít reájuk — mint egy ideig Ettre is —, hamarosan és törvényszerűen csalatkozik, naivságában áldozatukká válik. Történelmi méretű veszélyt mindenekelőtt akkor jelentenek, ha egy *objektíve* jó és igaz ügy mellé szegődve elégítik — elégíthetik — ki féktelen pozícióéhségüket, mivel sokak előtt magát az ügyet teszik kétessé. Kiváltképp ama periódusban, amelyben az *eredeti* eszmények a tömegek számára még jobbára ismeretlenek. Történelmi perspektívából szemlélve, már módfelett egyszerű a tiszta és hiteles célrendszer, eszményvilág álképviselőinek, az átmeneti bizonytalanság különböző típusú élősködőinek leleplezése. De a jelenben erőteljesen megnövekedik a tévedés esélye, a szükséges és szükségtelen rossz elválasztása fokozott történiai éleslátást követel, mivel indíték és következmény viszonya itt is kölcsönhatásos. A megtévesztettek pedig már igen könnyen *együttcselekvőkké* válhatnak, akaratukon kívül, szubjektív szándékaik tisztasága ellenére is. Ettre számára épp az együttcselekvés fölismert felelőssége okozza a legsúlyosabb etikai konfliktusokat, vívódó eszmélkedésének egyik középponti vonulatát a hit és kétely irányának, arányainak föllelése alkotja. Ellentmondásos fejlődése azonban sokáig az individualitását meghatározó és minőségében csak lassan átalakuló gyanútlanság — e módfelett sokértelmű jellemminőség — körein belül marad. Az ettrei magatartás lényegének föltárásához e konkrét formájú gyanútlanság, alkatilag és eszmeileg egyaránt determinált jóhiszeműség sajátos tartalmának közelebbi értelmezése vezet. A *gyanútlanság* ugyanis — mértékétől, következményeitől és a szituációtól függően — a személyiség erkölcsiségét fölötte különbözőképp minősítheti: *önmagában* még erény és bűn forrása egyként lehet...

„Mazura eszköze lettem, hamis célért, rossz eszköz..." Ettre kétségbeesett önvádjában — végletessége ellenére — kétségtelen igazságmag is rejlik. Mert a „mi Candide-unk", túláradó hittel és bizalommal (de félkész jellemmel és válasz nélkül hagyott kérdéseinek sorával) azonosulván korával, valamennyire a mazurákkal, az átmenetiség negatív emberi lényegével is közösséget vállalt. Nem magatartásával vagy gondolkodásával idomult e veszedelmes figurákhoz és zsákutcába vivő hatalmukhoz, hanem azzal, hogy jóhiszemű naivságában és eredendő szelídségében engedte magát az általuk irányított — helyesebben: manipulált — eseményekkel sodortatni. Azzal tehát, hogy múltját feledvén, önnön személyazonosságát, egyénisége folytonosságát veszélyeztette, s tudnunk kell: ez Sőtér szemléletében az úttévesztések egyik legsúlyosabb, mert ma is fenyegető változata. Azzal továbbá, hogy értelmes cselekedetek szándékával teljességgel értelmetlen, sőt, meggyőződésével ellenkező feladatokra is vállalkozott. (Ilyen például a Pörölycsapás-akcióban való groteszk részvétele, melynek erkölcsi igazolása talán nem egészen egyértelmű. Fábián véleménye szerint Mazurát bízvást ki lehet aprópénzzel fizetni. Ettre e morális fölmentés birtokában vállalkozik a Fábián-ellenes akcióban való — korábban megtagadott — közreműködésre. Ugyanakkor később épp Fábián szögezi le: „...a tébollyal soha, semmiféle feltételek mellett sem paktálhatunk.") Ettre ítéleteit és magatartását sokáig kettősség — a belső bizonytalanság tünete! — jellemzi: „ábrándosan hisz" a gyapotmezők realitásában, de váratlan keménységgel szembeszáll Mazurával, amikor *az* Elnök épp a valóságot akarja költőbarátjával meghamisíttatni. Ismeri Mazura tébolyult kiszámíthatatlanságát, mégis — valami irracionális bizalommal és nehezen

magyarázható toleranciával — reménykedik az égisze alatt végbemenendő pozitív változásokban. Vagyis: hisz abban, hogy Mazura gépezetét Mazura lényegétől meg lehet fosztani. Naivitása megvédi ugyan ártatlanságát, de — „korpa közé keveredvén" — el is zárja a hiteles cselekvéstől, szándékai és eredményei vágyott harmóniájának megteremtésétől. Mert az értelmes cselekvés lényegi feltétele: a megismerés objektivitása. Aki rosszul méri föl, hamisan értelmezi helyzetét, igazán változtatni sem képes rajta. Az ábrándos hiszékenység pedig folyvást kiszolgáltatja magát, képviselőjük a valódi erők játékszerévé — s nem határozott ellenfelévé vagy méltó partnerévé — válik. Hangsúlyoznunk kell: Ettre becsületessége vitán fölüli, úttévesztésének súlya és következménye főképp személyes érdekű, elsősorban önveszélyes jellegű. Így kálváriájában áldozat is. De nem utolsósorban: önnön hiszékenységének, naiv jólelkűségének áldozata. S ennyiben kétségtelen candide-i jelenség.

Műve végkifejletében az író egyértelműen fölmenti hősét, s e komoly funkciójú gesztus eleven személyességgel telítődik, szinte vallomásba csap át: „Lehetetlen, hogy a mi életünk és minden vállalkozásunk csak öntévesztés lett volna! Valahol, valamiképp igazunk kellett legyen mégis, és ez az igazság a mérlegen többet nyom majd valamennyi önáltatásunknál és tévelygésünknél. Bengyert csak futólag érintették gondolatai, de a havazás láttán Krisztina szánkója jutott eszébe s a hegyi, havas késő délután, amikor a kor kihívását bizakodón elfogadta. Nem tévedhettem akkor, még ha azóta valahol utat is tévesztettem!" S e fölmentés valóban Ettre — és a hozzá hasonló, eredendően tiszta hitüket, lényegi ártatlanságukat megőrző-visszaperlő nemzedéktársak — megméretésének egyedüli méltányos konzekvenciája. Mert a kor vállalásának helyességét a történelem messzemenően igazolta, noha módját tévesnek mutatta. S mert Ettre útja azért mégsem a Candide-é: Voltaire hőse, miként köztudomású, egy hamis eszmény és a valóság sorozatos konfliktusa, az eredeti idea lelepleződése és föladása után jut el a kiküzdött megbékélésig. Ettre egy történelmileg hiteles eszménynek kötelezte el magát, melyet a valóságban átmenetileg eltorzíthattak ugyan, de objektív igazságát nem tehették kétségessé. Választott eszményeit Ettre még a legválságosabb helyzetekben sem adja föl, ingadozása csak érvényesítésükben, emberi képviseletük módjában nyilvánul meg. Az ellenforradalom leverése után Agostyán, s személyében az újjászülető társadalom, ezért szólítja — szólíthatja — Ettrét ismét cselekvésre. Tanúsítva egyben, hogy az igaz eszményekbe, a „jók szövetségébe" vetett feltétlen hit s az általa irányított cselekvés teljességgel sohasem lehet elhibázott.

Eszmélkedése kanyargós útjain Ettrét két tanítómester is segítette. Életre szóló indíttatást a második világháború poklába veszett Dávidtól kapott, aki a Törvény — az emberi értékek teljességének befogadását és továbbadását biztosító modus vivendi — megteremtésére ösztönözte. Tulajdonképp: az életstílusban megnyilvánuló *mérték* föllelésére. Dávid a harmonikus élet igazi útját mutatta tanítványának, melyet azonban már Ettrének magának kell végigküzdenie. E *lényege szerint* magános küzdelemhez azonban Fábián Kristóftól — Dávid hajdani barátjától és értő vitapartnerétől — kap támogatást. Sőt, veszélyhelyzetekben: egzisztenciális védelmet is. Ettre korántsem fogadja el Fábián valamennyi eszméjét, gyakran vitatkozik hatalmas tudású, szuverén szellemiségű pártfogójával. Aki már, noha szeretné, nem lehet az ifjú új Dávidja, védence gondolkodásmódját nem hangolhatja át. S valójában egyszer sem jut el a fiatalember belső világának, konfliktusainak hív megértéséig. Mert csupán az ettrei lét egyik oldalát, a közéletit ismeri, így jobbára pusztán ezt próbálja orientálni. Holott e közéleti-közösségi hivatásteljesítés Ettrénél elválaszthatatlanul összefügg a magánlét köreivel, igazságkeresésének egyik elemi célja épp e két szféra kollíziójának méltó föloldása. Mégis, Fábián hűvös, olykor száraz és elvont racionalizmusa, gondolkodásának metsző logikája, próbatételekben kifinomult történelmi éleslátása kell ahhoz, hogy tanácsainak, egyetértésre vagy vitára késztető gondolatainak hatására Ettre hite és magatartása, szándéka és objektív társadalmi szerepe majdan egységbe illeszkedhessen. S Fábián az, aki Dávid egyik leglényegesebb princípiumára figyelmezteti Ettrét: „Őt csak az azonosságának felismertetése érdekelte igazán, mert tudta, hogy csak azokon segíthet, akik kilétét felismerik. És akik

mindenkinek kilétét, mindennek milétét felismerik." Épp a személyazonosság fontosságára intve így a belső bizonytalansága folytán csetlő-botló Ettrét. Fábián szerepe akkor ér véget, amikor Ettre megtalálja keresett Törvényét, helyreállítja élete egyensúlyát. Dávid azonban — az általa hirdetett életértékek és ideálok jelképévé lényegülve — immár örökre él tanítványa lelkében. Fábián csak katalizátora a megoldásnak. Dávid viszont elidegeníthetetlen része is...

Agostyán hívó szavának engedelmeskedve, Kelenfok — a társadalmi megújulás szimbolikus érvényű terrénuma — felé haladva zárul le Ettre eszmélkedésének elénk tárt szakasza. Útközben fölidéződnek — a megteremtett szintézis perspektívájából — Ettre életének korábbi színhelyei és vélük együtt eszmei fejlődésének egymásra épülő fázisai: a gyermekkor elveszített idilljétől a most visszaszerzett belső békéig. S e megtett út emberi folytonosságát — miként hősünk itt az evidenciák világosságával fölismeri — a másokhoz való tartozás, az életértékek foglalatává táguló szeretet és a szerettetés ténye alkotja. Hazatalálása: a boldogság kivételes állapotának visszanyerése a másokért — a családért és a tágabb emberi közösségért — való cselekvés tudatos vállalásával. S a leányában megtestesülő jövendőért, hogy ne szakadhasson meg a szerettetés kiválasztottságának folytonossága.

Rónay György már utalt arra, hogy Ettre alakja mindinkább jelképpé válik. E jelkép legtágabb övezetének sugallata pedig abban rejlik, hogy az elveszített édent — a boldogság és önfeledtség békéjének természetességét — nem engedhetjük *végérvényesen* tovatűnni. Legalábbis: nem nyugodhatunk bele pótolhatatlan veszteségünkbe. Mert mindig van, mindig lehet remény a föllelésére. S mert *csak* így teljesedhet be Dávid — és Ettre — ama szívdobogtató szépségű vágya, hogy „az embernek tetsző élet otthonává legyen a világ" *(Szépirodalmi, 1978).*

BALOGH ERNŐ

Lengyel Péter: Cseréptörés

A regény elején szó esik egy kislányról, aki nem hajlandó másképpen nevezni a dolgokat, csak a maga szavaival. S ha talán nem is ilyen mértékben, de minden beszélni tanuló gyermekre áll ez valamelyest. Nem tudja azonnal átvenni a felnőttek szóhasználatát, mintha nem fogadná el, hogy az ő világa azonos a nagyok, a többiek által értett, jól megismert, sőt kiismert tárgyak körével. Ez a kíváncsiság és csodálkozás vezethet el ahhoz a ragaszkodáshoz, hogy megőrizzük a jogot: az egyénileg érzékelt és felfogott világ csak általánosságban egyezik meg a mindenki máséval. Sorrendjében, eltérő hangulati, érzelmi többletével első, egyedi és megismételhetetlen. Lengyel Péter regénye az egyén tudatának eme szubjektivitásából kiindulva fogalmazza meg egy nemzedék makacs ragaszkodását ahhoz, hogy „a maga szavaival nevezze meg a dolgokat", meglelje és meghatározza végre önmagát, helyét, előéletét, szerepét és lehetőségeit, adósságait és ígéreteit. Elkésett és csak a múltra irányuló számvetés ez, de hiánya, további halasztása magának a generációnak a beilleszkedését akadályozná.

Bárán János, akinek édesapja a hadifogságban halt meg, elindul az eltűnt idő nyomában. Apja után, önnön gyermekkora után nyomoz, útra ösztönzője azonban az a vergődés, hogy szinte a saját létezése válik kérdésessé a számára. Nem ismeri önmagát, önnön múltját. Nem alakult ki a kézírása, nem az övé az arca. Huszonnyolc éves korában az, hogy létezik-e, egyáltalán nem számít eldöntött kérdésnek.

Nevelő apja után Nagy Jánosnak hívják, neve, léte, eredete tisztázatlan. Talán ezzel függ össze a figura jövőtlensége. Ezt érzi meg ő is: ahhoz, hogy tisztán láthassa jövőjét, hogy irányt választhasson, célokat keressen, először visszafelé kell elindulnia, a múltba. Látszatéletet, áléletet élve keresi az előzményeket, hogy erőt és hitet gyűjtsön. Furcsa tétovasága, patologikusnak látszó közömbössége, részben legalábbis, erre vezethető vissza. Arra, hogy úgy gondolja: az ő számára nem a diploma, a megélhetés, a családalapítás, a soron következő társadalmi feladatok megoldása a döntő egyelőre, hanem önmaga megtalálása abból a célból, hogy egyszer majd emez emberibb, kézzelfoghatóbb törekvések nyomában végre ő is nekiindulhasson, befejezvén a múlt kémlelését, az előre vezető útnak.

Proust óta elég sokan tettek kísérletet arra, hogy a gyermekkor felidézésével jussanak közel felnőtt önmagukhoz. Itt azonban nem egészen erről van szó. Nem a feledésből kell Bárán Jánosnak a gyermekkorát megidéznie, hanem (egy sajátos emlékezetkiesés folytán) szinte a semmiből megteremteni. Már maga a mozaikszerű szerkesztés is egészen más, mint a prousti technika emlékezésnyalábjai. A különbözés lényege azonban abban keresendő, hogy Bárán János emlékezetkiesése egy nemzet hosszú éveken át tartó tudat- és emlékzavarával esik egybe. A keleti hadszíntérre hurcolt százezrek nem bűnösnek, hanem áldozatnak érezték magukat, viszont az elpusztultak pörére, felmentésére nem kerülhetett sor. Bárán János a múltat keresi, de nem azt, amely az eltelt évekkel tűnt el, hanem azt, amelyik ott lappangott az árvákban, az akkori, s a máig siratókban, a visszavárókban és a feledni akarókban kimondatlanul is. Az eltűnt, az elhomályosult, az új házasságok és politikai megfontolások kedvéért láthatatlanná tett évek után nyomoz a *Cseréptörés* főhőse.

A nyomozás egyszerre két irányban indul. Lassan, hosszabb megszakításokkal halad előre a jelenben játszódó cselekmény is, Bárán János „kallódásai", vívódásai, múltba kalandozásai. És közben felelevenednek a gyermekkor emlékei, a régmúlt idők tárgyai, mély nyomokat hagyó sérülései. Mindebben azonban nincsen semmi megindító vagy érzelmes. Akár a színházi világról, akár nyelvtanításról, akár korrektorságról, a felnőtt Bárán környezetéről, akár a gyermekkorról van szó, a hangnem középtónusú. Tárgyilagosság, fáradtság, némi csüggedtség színezi a töredezett előadásmódot. Igazi, áradó melegség csak az apa alakjával kapcsolatban fűti át az író hangját. Okosság és némi csalódottság, olykor már-már rosszhiszeműségnek tűnő hűvösség jellemzi az emberek beállítását. Bárán életét a szeretetre való vágyakozás határozta meg, s kielégületlensége egyre fásultabbá tette. Hiányérzete és csalódásai azonban csak ürességet és passzivitást idéztek elő, önzésnek, haszonlesésnek, ügyeskedésnek nyoma sincs benne. S már innen, a lélekállapot és a hangnem szféráiból előlegezhető a megoldás: a minden jóra, szebbre kész alkotókészség megőrzése. Bárán nem vált romlottá, kiábrándultságában sem lett önzővé, cinikussá.

Vagy nem voltak intenzív kapcsolatai közösségekkel, vagy mi nem tudunk róla. Annyi bizonyos, hogy a Sztálin nevelőintézettől kezdve végigkíséri magánossága, magára utaltsága. Nem puszta egyedüllétet jelent ez, az árvaság jelentése kitágul. Mintha a korai és meg nem szolgált kiközösítés végleges és végzetes nyomokat hagyott volna rajta, s eleve felerősítette volna szembehelyezkedését vagy legalábbis gyanakvását mindenféle közösségi vonzással szemben. Mintha a negyvenkilencben, ötvenben, ötvenegyben hallott jelszavak álpátosza, az utóbb nyilvánosságra jutó visszaélések az ő szemében minden mozgalomnak végérvényesen elvették volna a hitelét. Magánya nem embertelen és önző, hanem egyfajta védekezésképpen kialakított belső tér, melyben a maga külön, senki mással nem közös drámája játszódik. Az apja biztatta, korholta, eligazíthatta volna, így, apa nélkül nincs biztonság, nincs magyarázat. Sem iskola, sem ifjúsági szervezet, sem politika, sem tanulás nem vezethette el igazán a felnőtté válásig. Nem érhette meg ugyanis az apa meghaladásának stádiumát. A csodált, utánzott apakép helyére ellentétek, viták léptek volna, majd a csendes megenyhülés és a részvét, a hála, s a „sokban mégiscsak neki volt igaza". A lázadássá érő bámulat, majd a részvétté enyhülő ellenkezés állomásait nem ismer-

vén meg, Bárán Jánosnál mánia lesz az apa kereséséből, hiány, örökre pótolhatatlan űr.

Ez a hiány az ő nyugtalanságának végső alapja. Nem az apja segítsége, szeretete, támogatása hiányzik neki, hanem a szelíd búcsúvá érlelődő távolodás az apaélménytől. Ehhez ő, az apától megfosztott árva csak kitartó keresés-kutatás árán juthat el, meglelvén a gyermeki boldogság ártatlansága helyett „a világ befogadott fájdalmá"-tól felnőtté avatott valóságos boldogságot. Így végső soron a felnőtté válásról szól a *Cseréptörés*. János abban a percben válik felnőtté, amikor rádöbben, hogy hosszas nyomozása végén semmi eredményhez, új adathoz nem jutott. Amikor be kell látnia, hogy a régen várt igazságot, titkot nem találhatta meg, mert ilyen titok nincs. Ebben a felismerésben válik felnőtté oly módon, hogy nem illúziót veszít, hanem érettségre tesz szert. „Véren át és könnyön át, a hamun és a füstön át" válhat felnőtté, megjárva a múlt kálváriáját, megőrizve magát tisztának és fogékonynak a jövő számára. Titkot nem rejt a múlt és nem tartogat a jövő. A múltban kalandozót hétköznapok, apró feladatok, kis kudarcok s még kisebb győzelmek várják.

Elszegényítenénk azonban a regény jelentését, ha csak egy apját kereső fiatalember felnőtté válásának históriáját látnánk benne. Nyilvánvalóan többről van itt szó. Szemérmesen, szégyenlősen, de mégiscsak a haza kereséséről, hazáratalálásról is. Bárán János viszolyog a nagy szavaktól, a pátosztól: „Egyszer arra gondolt, hogy ezek a beszélgetések, ezek az emberek: ez a hazája; de nem szerette a nagy szavakat használni, és kiigazította magában, hogy neki ezek: az országa." Pedig ország és haza egy és ugyanaz, családi és nemzeti múlt sem választható el. Az apák nemzedéke azonos az örökölt múlttal, a vállalandó örökséggel, közösségi örökséggel is. S talán nem durva belemagyarázás arra gondolni, hogy az apja után nyomozó fiatalember a hazája, a nemzete után nyomoz, s így is, úgy is áldozatokat talál: „S míg kocsiról kocsira loholt, keskeny szemű tatárok és magas észtek között, felbukkant a kérdés: amikor visszatér, meglesz-e még Magyarország?" A valóságos arányokat figyelembe véve „számtalanszor törvényszerű lett volna már, hogy elmosson egy népvándorlás vagy kolerajárvány" bennünket. Ez a gondolat, amely több száz éves nemzetféltő aggodalomhoz kapcsolja a *Cseréptörést*, konkrét jelentést kap a cselekmény menetében.

Nemcsak egy apátlan fiú nyomoz itt a húsz-harminc évvel korábbi események után, hanem az apák nemzedékének sorsát megélve, átélve sürget igazságot és tisztázódást. És nem is pusztán a háborúba sodort nemzet katasztrófája jelent szinte megoldhatatlan problémát a főhős számára, hanem a következő évek is. A személyi kultusz évei valóban meghatározóak voltak, mégis mintha túlságosan sok mindent magyaráznánk ezzel: „Az a négy év, ezerkilencszáznegyvenkilenc, ötven, ötvenegy és ötvenkettő olyan súlyú volt az ország életében is, lakói, ha visszanéztek később, nemigen hitték el a puszta számoknak, hogy az egész kor, amelyből kinőttünk, csak három vagy négy év volt." Háború, hadifogság, fasizmus, halál, személyi kultusz, árvaság, nevelő apa, nevelőintézet, és sorolhatnánk tovább. Mindebben azért lehetett kiemelt fontossága és felelőssége a személyi kultusz torzulásainak, mert a jövő felé vezető utat tették kétségessé sokak számára. S éppen az itt ábrázolt nemzedéket érték olyan életkorban az ötvenes évek elejének negatív jelenségei, amikor a csalódásokat meglehetősen nehezen lehet kiheverni. Erről a könyvben kevés szó esik, de valahányszor hitetlennek, kétkedőnek látjuk Bárán nemzedékét, ennek a néhány évnek a determináló hatására következtethetünk.

Minden generációnak meg kell ismernie önmagát, tisztáznia kell a múltját. Lengyel Péter szép regénye (a *Cseréptörés* mint műalkotás, rangos, igényes munka, főképpen az író komponáló készsége, intellektuális fogékonysága imponáló) arra tesz kísérletet, hogy a háború éveiben születettek önemésztő gondjaival nézzen szembe. Bárán Jánosnak a keze remegése juttatja eszébe a világháborút, a légiriadókat: „Bele volt írva a testébe a világháború. Közbeszólt, ha beleringatta volna magát a gondolatba, hogy békében él..." Nem akar ez a nemzedék több jogot, részvétet,

vagy érdemet vitatni a maga számára, s oka sem volna rá. De élményei és világlátása egyetlen más nemzedékkel össze nem téveszthető, útkeresése és reménykedése az előttük járók és az utánuk következők megértésére tart számot. A regény végén Bárán János eljátszik azzal a gondolattal, hogy mi lenne, ha az apja élne, ha visszatért volna. S az eredmény megdöbbentő. Bárán Jánosnak nem az élő apára lenne, lett volna szüksége. Nem elsősorban a hiánytól, az árvaságtól szenvedett, hanem mindattól, aminek ezáltal adhatott nevet. Sem pszichiáter, sem kábítószer nem segíthet a múlt feltámasztásában. Az apa halála pótolhatatlan veszteség ugyan, de mint minden hiány ösztönző, teremteni képes akarattá nemesedhet.

Bárán apját, sőt olykor az egész nemzetet áldozatnak érezzük. S ha van jelképiség a név jelentésében: áldozati, megváltó bárányként pusztultak úgy, hogy áldozatuk értelméről mit sem sejtve omlott vérük. Bárán János nyomozása véget ér, beszél az utolsó szemtanúval is. Titkot, megoldást nem talál, csak a puszta tényeket, hogy minden békévé és tanulsággá válhasson a jövő számára. *(Szépirodalmi, 1978.)*

IMRE LÁSZLÓ

Serfőző Simon: Amíg élünk

Serfőző Simon, a Miskolcon élő költő és drámaíró negyedik könyvét szülőföldjének szentelte. Nem meglepő ez, hiszen a hatvanas évek közepén jelentkező „Hetek", mely csoportnak Ratkó József, Ágh István, Bella István, Raffai Sarolta, Kalász László, Buda Ferenc társaságában Serfőző Simon is tagja, indulásakor is az élményközelséggel, a szegénységben eltöltött küzdelmes gyermekkor vállalt élményeivel és tanulságaival, valamiféle szociográfiai hűséggel és valóságelkötelezettséggel vált jellegzetes egységgé. Az *Amíg élünk* Serfőző szülőföldkönyve: riportok és riportnovellák gyűjteménye a zagyvarékasi tanyavilágról. Azoknak az embereknek a hatvanas évek utáni mindennapjairól szól ez a könyv, akiktől az író a szavakat és szemléletet kapta, s akiknek sorsát életre szóló ügyeként fölvállalta.

A mostani szociográfiai dömpingben nehéz feladatot vállalt Serfőző Simon, s ezt egyéni módon oldotta meg. Pedig a lehetőségeit önmaga korlátozta: egyrészt időben, hiszen egy viszonylag nyugodt, konszolidációs periódust vizsgál csupán, nem mélyíti ezt az időt történelemmel. Másrészt a riportformához való ragaszkodással szűkítette lehetőségeit, hiszen a riporter szükségképpen tárgya mögé áll akkor is, ha a személyes élményei, saját gyermekkorának intenzíven átélt világa a szembesítéssel fölszikráztathatná anyagát. Serfőző Simon azonban szinte túlzott szerénységgel és önfegyelemmel törekszik az objektivitásra és a tárgyszerűségre. Már-már fetisizálja az objektivitást, így könyvét több helyütt lehúzza az anyagi, felületi világ leltára, objektív számbavétele. S ez azért is érzékeny fogyatékosság, mert az általa bemutatott tényanyag nem felfedezésértékűen új. Serfőző Simon módszere tematikus: témánként sorba veszi a paraszti élet jellegzetes momentumait. Képet kapunk könyvéből az ingázásról, a háztáji körüli problémákról, a pálinkafőzésről, a cigánykérdésről, technikai fejlődésről (vízbevezetés), száj- és körömfájásról, a tüzelőanyagokról, szülők és gyermekek viszonyáról, a téeszesítésről, az idénymunkásokról, az utolsó magángazdálkodókról, az öregségről stb. stb. A mai idősebb parasztgeneráció életéről szinte teljes képet kapunk a könyvből. Hiányérzetünk talán csak az lehet, hogy ez a kép szinte kizárólag a munkára és megélhetésre korlátozódik, a kultúrához, valláshoz való viszonyról alig van szó. Ez nyilvánvalóan a munkaközpontú paraszti világ természetéből következik, mégis némi egyoldalúságot érzünk ezen a ponton. Bizonyos,

hogy kapcsolatba hozható ez a szerző objektív módszerével is: csak a tárgyszerűen megragadható dolgokról ad bátran képet, a lelki tájakat nem kutatja eléggé. Pedig a kötet legjobb riportnovelláiban a tárgyi és lelki világ egysége, valamint az idő, a változó idő érzékletes megjelenítése (a nagyobb fokú személyesség révén is!) az igazán érdekes és emlékezetes. Az ismert tárgyi világot, objektív tényeket ezekben a riportnovellákban *(Cigánylagzi, Búcsú a gémeskutaktól, Mi történt 1959-ben?, Utolsó magángazdálkodók)* elmélyíti az emberi világ érzékletes megjelenítése: arról adnak számot ezek az írások, hogy mi történt és mi történik a paraszti lélekben az utóbbi másfél évtizedben. S ez a legfontosabb téma; ebben tudja kamatoztatni Serfőző Simon is a költő többletét. Ezekben az írásokban alakul ki egy mélyebb emberi világ rajza: az időhöz kötött objektív külsőségek mögött és fölött megjelenik az ember és a történelem általánosabb, maradandóbb érvényű küzdelme, valamint a hatvanas-hetvenes évek paraszti tudatának a változásképe. Megfélemlítettség, lassú beletörődés a sorsba, majd az új értékek felismerése és a megbékélés az új élettel. De annak a tragikuma is, hogy ez az idős parasztok számára megkésett változás már: nem tudnak vele igazán élni, az ő életük értelme és kerete már csak a munka, a gyakran szinte öncélú munka. Sok olyan eleme van az idős parasztok mentalitásának, amelyek még a múltból, az elemi létezésért való állandó küzdelemből öröklődtek beléje. Serfőző Simon könyve a mai paraszti világ bemutatásával érzékeli ezt. Azért hatja át szelíd szomorúság is ezt a fejlődésről beszámoló könyvet, mert az írót mégiscsak az ember izgatja elsősorban, s kimondatlanul is benne van írásaiban az a szomorúság, hogy az ember nem változott annyit, mint környezete. *(Magvető, 1978.)*

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt

József Attila-idézetet választott új tanulmánykötete címéül Kovács Sándor Iván, mert meggyőződése, hogy irodalmi múltunk legjava ma is elevenen élő hagyomány lehet, s literatúránk jelene pedig a történelem távlatossága nélkül meg sem érthető. Előző könyvének címadó földrajzi metaforája (*Pannóniából Európába*, 1975) históriai jelentéssel bővül. Ama könnyed természetességben, mellyel a szerző irodalmunk régibb és újabb fejezetei között kapcsolatokat keres, szemléleti tágasság érvényesül. Tárgyköre és érdeklődése közé nem emel sorompókat az idő: Budai Parménius István humanista életműve ugyanúgy élményévé válik, mint például Sütő András munkássága. A múlt az ő számára többértékű: néha aktualizálható jelkép, másszor tárgyilagos lírai önarckép fölvázolásának lehetősége, de sohasem bevégzett tény. Az előbbi esetre Gaál Gábor Szepsi Csombor-kiadását és Dienes András Balassi-regényét idézi, az utóbbira pedig Vas István Rákóczi-élményét. Minden, csak nem „korszak-irodalomtörténész" — nem specializálja el magát személytelenül és szenvtelenül a kutatás részletkérdéseibe, inkább az idő korláttalanságában otthonos. József Attila egyetemi szemináriumi dolgozatának és Csáti Demeter Pannóniai énekének elemzése Kovács Sándor Iván feldolgozásában egyetlen esszé. A Rákóczi-emlékiratokat fordító Vas István és a *„Nagyszombat, 1704"* című verset író költő számára elválaszthatatlan. Bizonyítja, hogy Sütő esszé- és drámaírása az erdélyi emlékiratirodalomból és a protestáns teologizálásból magyarázható. E mozgékonyságnak, rugalmasságnak mégse ára a publicisztikai nagyvonalúság, a dilettáns felületesség. Kovács Sándor Iván aprólékos és részletekbe menő műgonddal, a lehető szakmai teljesség és megbízhatóság igényével ír, logikai építményei mindig a bizonyító filológia tégláiból emelkednek.

Kovács Sándor Iván az úgynevezett filológiai esszé műfaját műveli, de a személyesség és szakszerűség ritka ötvözetében. Mintha első irodalomtörténeti hősének, az Európában utazó Szepsi Csombor Mártonnak nyugtalan kutató ösztönét fejlesztené tovább tanulmányírói magatartássá. Az írás számára nem pusztán stúdium, hanem fölfedezés is — az élmény forróságával és a közvetíthetőség pedagógusi örömével, a birtoklás és számbavétel tudatosságával. Objektív ítélet, egyszersmind tudásvágy és rokonkereső hajlam kielégülése. „Nem előkelő krónikás vagyok a hajón, hanem magam is a megszállott legénységből való, nem restellem hanyatt-homlok odahagyni finom műszereimet, hogy felhágjak az árboccsúcsra, ha elkiálthatom: Föld, Föld!" — olvassuk vallomásában. Kismarjáról, Bocskai István fejedelem szülőfalujáról egyszerre szól az oknyomozó tárgyilagosság hangján és önnön szülőföldjére emlékező nosztalgiákkal. Bethlen Gábor, Szenci Molnár portréját — Berki Viola rajzain — művészi élményként is megéli. Jobban szeretjük e lírát, ha rejtettebb, az anyagon távolról átcsillanó, ha például „a régi magyar irodalom esztétikai feltámaszthatóságának" eszméjében ölt testet, s kevésbé, ha megreked életrajzi adalékokban. (Előbbire a *Psalterium Ungaricum* világképéről írott kitűnő esszé, az utóbbira a Fábry Zoltánról szóló naplószerű írás a példa.) Legfőképp mégis a vállalás, az azonosság tudatát jelenti e személyesség, kutatói vonzalmat a reneszánsz utazási irodalom és a XVII. századi protestáns zsoltárköltészet modern párhuzamai iránt. Értéke, hogy elfogulatlan, esztétikailag elkötelezetlen, prekoncepciókat mellőző álláspont, ízlésbeli beszűkülés helyett sokirányú érzékenység. Szemléletében eklektikus túlfeszítettség nélkül fér meg Illyés esszéírása és Weöres proteuszi költészete, Darvas szociográfiája és Vas István lírája, Galgóczi novellisztikája és Váci Mihály, Garai Gábor poézise. Figyelme kiterjed a határon túli kisebbségi magyar irodalmakra is. A kritikus, a szerkesztő és az irodalomtörténész feladatköre Kovács Sándor Iván számára egyetlen szerep, a látásmód azonossága és lényegi egysége.

A szemléleti tágasság és önérvényesítő líraiság Kovács tanulmányíró módszerét is meghatározza. Szeret bő anyagban tájékozódni, gondolatmenete szinte folyondárként futja be tárgyát, sokfele ágazón. Adatok és absztrakciók halmazából formál logikai rendet. Mint mikor egyetlen roham helyett utcai harccal vesznek be egy várost, minden házért külön csatát vívnak. Esszéíró alapképessége a kép- és eszmetársítás, közeli és távoli analógiák fölfedezése, asszociációk burjánoztatása. (Néha az oksági kapcsolatokon is túlhaladón.) Így ismer rá Psyché alakjában Czóbel Minkára, Rákóczi Ferenc *Buzgó ének*ében Zrínyi eposzának, a *Szigeti veszedelem*nek szövegére stb. „Én inkább a bőséges viszonyításokra alkalmat adó pályakép és az irodalomtörténeti rendszerességű kritika iránt vonzódom" — vallja önmagáról. Módszere mint az olajkutatóké: „roppant anyagban minőségi mélyfúrásokat" végezni. Efféle hajlamához legközelebb az összehasonlító motívumkutatás esik. Legfontosabb dolgozatai egyikében az Ulysses-metafora történeti útját vázolja Dantétól Petrarcán át Joyce-ig, Janus Pannoniustól Szőnyi Benjáminon át Babitsig és Vas Istvánig. Közben rohanó, egymást váltó képekben tárul föl a középkor és a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus, a XX. század világa. A régi magyar irodalom különben is kedvező terep logikai és intuitív képességeinek tornáztatására: szüntelen hiányzó láncszemeket kell keresnie, a folytonosság hézagait betöltenie. Stílusa is egyszerűsödött közben: a korábbi írások mutatványos és barokkosan zsúfolt képiségét racionálisabb kifejezésbeli gazdálkodás váltotta föl.

Kovács Sándor Iván könyvének fő érdeme, hogy a magyar irodalom egységére figyelmeztet. Ne osszuk föl elavult és korszerű szeletekre, ne a mesgyéket és parcellákat lássuk benne, hanem ami a régibb és újabb korszakokat összeköti. Az esztétikum érvényének változatlanságát és az életábrázolás mindig időszerű gazdagságát. *(Szépirodalmi Kiadó, 1978.)*

GREZSA FERENC

Szentgyörgyi kilátó

VERESS DÁNIEL MIKES-KÖNYVEIRŐL

Zágon nem esik messze Sepsiszentgyörgytől, gondolatban pedig éppen olyan közel van hozzá, mint Farkaslaka vagy Pusztakamarás. Innen is, onnan is beleesik az erdélyi írók szemhatárába. Van már annak néhány évtizede, hogy egy Kolozsvárról keltezett irodalmi levelet vitt a posta a szülői házba; Tamási Áron írta édesanyjának zágoni Mikes Kelemenről. Ady, Juhász Gyula, Móra Ferenc után, Tamási idézte meg az ifjú Mikes alakját megragadó egyszerűséggel, igazságra tapintó jellemzéssel: Kolozsvár 1707. „Zágoni Mikes Kelemen már ott is állott a fejedelem előtt... Nem kellett sok idő, hogy a fejedelem észrevegye: no, ebben az egyben jobban választottam, mint a generálisokban... ez az ifjú serény és ügyes a szolgálatban, okos és derűtkeltő a beszédjében és szépen ragaszkodó minden cselekedetiben..." A levélíró a múltból a jelenbe fordul: „Bátran el lehet mondani, hogy Mikes Kelemen ilyen titkos ajándéka volt az Istennek, mind a fejedelem számára, mind pedig a mi számunkra." A modern irodalmi hagyomány ma már együtt emlegeti e két nagy nyelvművész nevét, ezzel is érzékeltetve a régebbi és az újabb magyar széppróza két nagy mestere stílusbravúrjának közös nyelvi talajból fakadó rokonságát.

Veress Dániel is szépen fogalmazza meg a mikesi vívmány „megalapozó" jellegét Tamási stílusteljesítménye szemszögéből: „Akarva-akaratlanul leírtam azt a másik nevet, mely Mikesé mellé állítható, az írótársét, aki nem kisebb művésze volt a gráciás és költői szónak, mint a rodostói száműzött." A *Törökországi Levelek* szemelvényes kiadásának* előszava, *A rodostói csillagnéző* végakkordjához hasonlóan, a mikesi mű eszmei és nyelvi örökségét hangsúlyozva, emlékezteti az olvasót, Mikes élete nem szűnt meg halálával, „s ma élőbb, mint amilyen élő Rodostón valaha is lehetett". Az esszé írója jogosan emeli ki a kuruc szabadságharc küzdelmeit átélt háromszéki nemesifjú későbbi tudatos megnyilatkozásait az anyanyelv éltető forrásáról. Mikes megfigyelései a Rákóczi kor, a fejedelmi kancellária művelődéspolitikájában gyökereznek, „saját tapasztalataiból, de még inkább a két Rákóczi fiú életalakulásából felismerte az osztrák abszolutizmus egyik törekvését, az elnémetesítési szándékot, melynek fő eszköze az anyanyelvi kötelékek elkorcsosítása, elmetszése volt". A haza, a szülőföld s az anyanyelvi művelődés a mikesi életműben elválaszthatatlan fogalmak. Kétségtelen politikai háttere van annak a tömör írói ítéletnek, amelyet a rodostói levélíró Rákóczi György hercegről mondott: „Legnagyobb fogyatkozást azt találom benne, hogy magyarul nem tud. De ez nem az ő vétke, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul megtanulja." (88. lev.)

A világot járt Mikes a nyelvi kérdésben korszerű álláspontra helyezkedett; Veress Dániel jól jellemzi magatartását: „Mikes, miközben több ízben is vallja a két-, illetve többnyelvűség szükségességét, az idegen nyelvek megtanulásának fontosságát, a fordítói munka társadalmi hasznosságát, egy pillanatra sem adja fel a nemzeti nyelv oktatásának, elsajátításának, állandó művelésének eszméjét. És ezt nem máshoz, mint a valódi szülőföldszeretethez, az igazi patriotizmushoz kapcsolja." Ezek a korai felvilágosodás periódusában időszerűvé vált, a nyelvápolással és anyanyelvi művelődéssel kapcsolatos eszmék láthatólag sokat foglalkoztatják a szentgyörgyi műhelyében töprengő írót is. Egy erről a témáról szóló színes előadását magam is élvezettel hallgattam bukaresti egyetemi vendégtanárságom idején, az 1971-ben alakult, ma már boldog emlékezetű, Mikes Kelemen Művelődési Egyesület zágoni szimpozionján. Kibővített változatában („Mikes és a székely népnyelv"), amely a *Mikes és a szülőföld* c. kis kötetben** jelent meg, a szerző Kodálynak a zene egyetemes jellegéről és nemzeti gyökérzetéről írott szép gondolatfűzésének analógiájára fejtegeti az

---

Veress Dániel 50 éves. Szeretettel köszöntjük, további munkájához erőt és jó egészséget kívánunk! (A szerk.)

írói művészetre is érvényesnek tartott megállapítást: „minden művészetnek valamilyen nemzeti környezetben kell otthonosnak lennie... lényeges dolgot csak olyan művészet tud kifejezni, amelyik mélyen gyökeredzik valamilyen talajban." Mikes társadalmi, szellemi és nyelvi gyökérzete hazai talajból s európai műveltségéből táplálkozott. Kifejező az a szimbolikus megfogalmazás, hogy Zágon iránti hűségével nőtt bele Európába. Emberi és írói tanúságtételének általános emberi mondanivalója révén elnyerte a következő nemzedékek visszatekintő érdeklődését.

Mikes európai írói horizontjával nem ellentétes a Veress Dániel által kiemelt s meghatározó mozzanat: „Mikes legendássá vált szülőföld-szeretetéhez mindég hozzá kell számítanunk a szülőföld nyelvéhez való hűséget is, ragaszkodását holtig az anyanyelvhez..." Ide kívánkozik a pusztakamarási Mikes-idéző, új s újabb nemzedéket tanító hagyományépítő megnyilatkozása is: „Mikes... elment volt Hűségnek, a Számkivetésbe... Ő Zágont sírta vissza, rabságában a szülőföld aranybilincsét. Annak a hangjaiból teremtett irodalmi nyelvet. Nyelvet csupán? Magatartásbeli modellt a reánk bízottak dolgában..." Sütő András is a múlt és jelen összefüggésében gondolkodik:

„Kelement Rodostó-látta szavaival — az időnek véres-inges homályából — szüntelen hívni kell, csalogatni, szóínség sújtotta házakba..." (Engedjétek hozzám jönni a szavakat.) Ilyen hívó, csalogató, Veress Dániel is, aki a népszerű és szakszerű közlésforma különféle ágaiban és műfajaiban képes közelünkbe hozni a szentgyörgyi székely szomszédság felejthetetlen tollú íróját. Legutóbb a tanuló ifjúságnak szánt, gonddal s szeretettel megírt, egyéni felfogású s szerkezetű életrajzi összefoglalásában.*** Az erdélyi, háromszéki Mikes a legolvasottabb klasszikus magyar szerzők egyike — hangsúlyozza az író-olvasó találkozók tapasztalatait levonó életíró. „Nemzedékek tanulják, ismerik meg és adják át egymásnak ezt a felbecsülhetetlen szellemi örökséget..." A mikesi hagyomány ápolásában és közvetítésében méltó szerepet vállaltak a romániai magyar írók, költők, nyelvészek és irodalomtörténészek, szerkesztők, kutatók és publicisták. A Mikes örökségével való foglalkozást „erkölcsi nyomatékú adósságtörlesztő" feladatnak könyveli el a sokoldalú sepsiszentgyörgyi szerző. Írásainak egész sora tanúsítja, hogy egyéb munkái mellett ezt a nemes feladatot különösen komolyan veszi. Mikes befészkelte magát az utókor tudatába. „A mi századunkban — írja az életíró — Mikest sokan felidézték versben, regényben, elbeszélésben, színdarabban, s olyan írók rajzolták meg érzékeny tollal arcképét, mint Kosztolányi, Tamási Áron, Veres Péter." Az utóbbitól többször is idézi olvasó jegyzeteiben Mikes nyelvéről írt értő sorait: „Mikes Kelemen bűbájosan szép leveleit olvasom. Már tavaly feljegyeztem, hogy a székely az egyetlen tájnyelv a magyarban, amely igazi nyelv: irodalmi felsőfoka is van... Mikesnél érzi az ember igazán, hogy milyen bűbájos lehet a nyelv és az észjárás együtt. Ez már magában művészet. Csuda nép a székely, dalai, balladái és irodalmi művei a világirodalom gyöngyei..." Mindez a nemes, megbecsült hagyomány közös gondozására, ápolására ösztönöz.

A szerző munkásságának folyamatosságát jelző említett kötetek többrétű anyagában előfordulnak olyan kérdések, fölbukkannak állítások, amelyek különböző műfaji változatokban előadott formájukban sem látszanak megnyugtatónak vagy elfogadhatónak. Az a családtörténeti „újdonság" például, hogy *zágoni* Mikes Kelemen szülőapját *zabolai* Mikes Pálnak kereszteli el, véleményünk szerint kiigazítandó, illetve visszaállítandó Mikes Pál *zágoni* előneve. Életrajzi-történeti hátterű összefoglalásnál különösen ügyelni kell a dátumok pontosságára, mert az elírásos vagy téves évszámok — s bizony akad néhány — zavaróak, s a mondanivaló hitelét is ronthatják. Legtöbb kérdőjelünk a „Mikesi alkat-európai hatás" c. esszészerű írás lapjainak (1976, 76—84.) margójára került. Ebben sűrűsödnek össze a szerző egynémely írását átszövő vitás nézetek, a recepció problematikájába vágó, Mikes irodalmi műveltségével kapcsolatos kérdésfölvetések és elhamarkodottnak vagy megalapozatlannak tűnő állítások. Egyik ilyen „összegező" megállapítása: „E sorok írójának személyes meggyőződése, hogy a lengyelországi két esztendő is jelentett annyit Mikes »fejlődésében«, mint Franciaország. Ezt igazolni természetesen nem nagyon lehet. De..."

Tiszteletben tartva a sorok írójának személyes meggyőződését, nézetét nem oszthatjuk. Nem szándékozunk ezek töredékes idézgetésébe, cáfolatába, magyarázgatásába belefogni, jelen ismertetésünket szárazabb filologizálással terhelni. Erre majd másutt keresünk módot, azért is, mivel Veress Dániel termékeny Mikes körüli évtizedes munkálkodása megérdemli a több oldalú kritikai visszhangot.

* Mikes Kelemen *Törökországi Levelek.* Válogatta, az előszót és a jegyzetanyagot írta Veress Dániel. Kolozsvár, 1974. Tanulók Könyvtára. Dacia Könyvkiadó.
** *Mikes és a szülőföld.* Tanulmányok. Bukarest, 1976. Kriterion Könyvkiadó.
*** *Így élt Mikes Kelemen.* Írta Veress Dániel. Budapest, 1978. Móra Könyvkiadó.

HOPP LAJOS

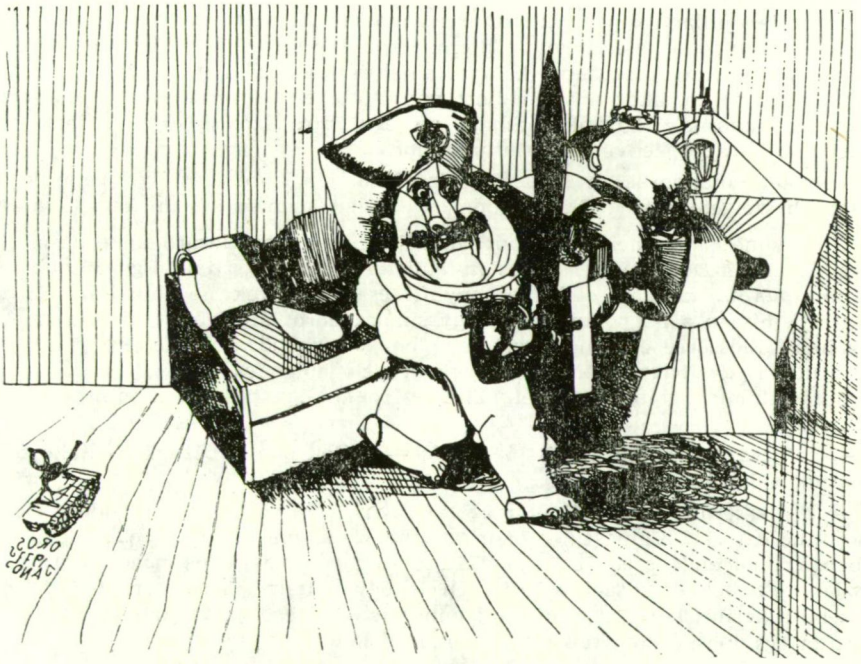

OROSZ JÁNOS MUNKÁJA

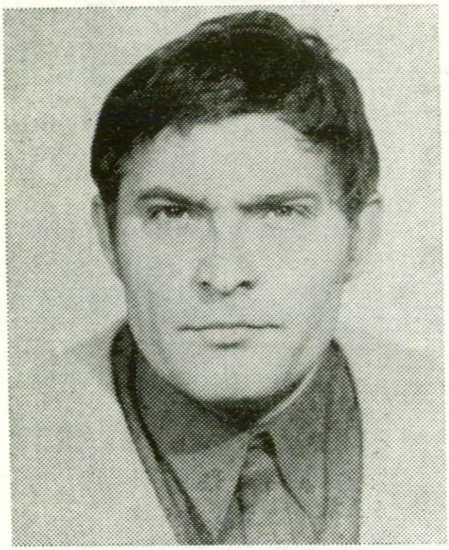

MŰTEREMLÁTOGATÁS

Orosz Jánosnál

Számtalan pillanatképet őrzök Orosz Jánosról. Az egyiken fest, szétnyitott ingben; a másikon földet csákányoz; a harmadikon egy amerikai milliomost utánoz, aki bekukkant a Sixtusi kápolnába, kalapot emel és távozik; a negyediken követ farag Villányban s olyan, akár a vadember: napsütötte és természetes. Az ötödiken beillene napszámosnak, kazánkovácsnak, de egy félrehúzódó Goya-utódnak is, aki sérülékeny, harapós kedvű és hajlíthatatlan.

Melyiket emeljem ki a sok kép közül? Melyik köré kristályosítsam ki ezt a mostani beszélgetésünket? Nem tudom. De talán nem is olyan fontos választani.

Ülök és nézek ki ideiglenes műterméből a kis udvart lezáró kőkerítésre. Vajon ezt is ő rakta? Durva és erőteljes a felülete. Valódi rusztika. Egy kisebb és egy nagyobb méretű faragott emberfej enyhíti csak a kövek hepehupáját. Ha ugyan enyhítheti, hiszen a nagyobbik kőfej egy simára borotvált őrültet idéz inkább, mint nyugalmat. Először a román kori templomok vízköpő szörnyfejeire gondolok, de rögtön utána egy magát Sztravinszkijnek képzelő bolondra, aki a Napból, a felhőkből, a birsalmafa ágaiból is zenét hall szivárogni. Egy pillanatra mintha én is azt hallanék.

— Jó az a nagyobbik kőfej. Jó eszelős — szólok oda Orosznak — miközben kavargatjuk a kávét.

— Így sikerült — neveti el magát Orosz. — Merő véletlen. Tudod, Gericault vallotta be egyszer őszinteségi rohamában, hogy milyen meglepetések érik őt munka közben. Ha jól emlékszem, ezt mondja szó szerint: „Nekifogok nőalakot rajzolni és oroszlán lesz belőle." Ezzel a fejjel én is úgy voltam. Éreztem, hogy egy fokkal nyersebb a kerítés felülete, mint amilyennek lennie kéne, gondoltam, koptatok, simítok rajta egy kicsit. Ez a fej lett a koptatásból.

— Gyakran megtörténik veled ilyesmi?

— Velem igen. Különösen, ha rajzolok. A grafika nekem, mint filozófusnak a gondolkodás, vagy buddhista szerzetesnek a meditáció. Képzelődök, füstölgök, jár a kezem. Hogy mi lesz a rajzból, a jó ég tudja. Megesik, hogy először csak egy kézbe temetett fejet kezdek el rajzolni. Aztán mellé egy másikat, harmadikat, negyediket. De ezeket eldobom, mert amíg a kezeket rajzolgattam, eszembe jutott, hogy ebben a korszakban nem a kezek uralkodnak, hanem a szemek. Azok nézik folyton a világot. A képeslapokat, a televíziót orrvérzésig, a nyüzsgő utcákat; szemek nézik vagy inkább lesik a másik ember szemrebbenéseit, a másik életét — avatatlan és erőszakos szemek, hát akkor nekem ezt az állapotot kell valahogyan kifejeznem. És meg is rajzolom a „szemek korszakáról" a sorozatomat. Természetesen festés közben is előfordul ez gyakran. Föllélegzek: na, végre kész a kép! Aztán másnap észreveszem, hogy valami bántja az összhangot. Vagy a színekkel van bajom, vagy a szerkezettel. S elég csak egy gesztenye nagyságú felületen hozzányúlni a képhez, minden megváltozik.

— Az Ady-képedet például hányszor festetted át, miután befejezettnek hitted, sőt ki is állítottad a Petőfi Múzeum Ady-kiállításán.

— Háromszor.

— Nem féltél, hogy elrontod?

— Munka közben soha se félek. Ami izgatja az embert, segíti is.

— A főiskolán tanultad meg ezt a könnyedséget?

— A főiskolán? Gondold meg, mikor jártam én a főiskolára? Az ötvenes évek elején. A vaskorszakban! Akkor, amikor még az impresszionisták albumait is csak külön engedéllyel nézegethettük. Nem beszélve Matisse-ról, Braque-ról, Kleerről, Chagallról, egyáltalán a modernekről. Mindenki átkozott nyugatinak számított. Picasso a Békegalambja miatt kegyelmet kapott, de csak részlegeset. Aki annyira tájékozatlan, mint amilyenek mi voltunk, még ha engednék, akkor se lehetne fölszabadult. Ahhoz, hogy bátor, könnyed vagy vakmerő lehessen az ember, sok mindent kell ismernie. Rajzolni, festeni megtanulhatott az ember a Képzőművészetin, de hogy a művészet nemcsak szakma, de szellemiség is, folytonos újrakezdés, ezekről mi nemigen ejtettünk szót.

— Mikor is végeztél?

— 1957-ben. Akkor kaptam festőművész diplomát.

— Ha viszont nem a főiskola nevelt hajlékonnyá, akkor magadnak kellett ilyenné formálnod a természetedet.

— Ahogy mondják, a sors útjai kifürkészhetetlenek. Biztosan elképedsz, ha bevallom, mi szabadított föl először az iskolás merevség alól. Emlékeztetni szeretnélek a „szürke korszakomra": a Bútorszállítók, az Ezüstlakodalom és a Csatornatisztító című képem korszakára. A Galambok ünnepére, a Kertészre meg a többiekre. Az előző évek tenyeres-talpas, tömör sematizmusa után ezek a képeim nevet s rangot szereztek nekem. Azt is mondhatnám, sínen voltam. Így mentem le Zsenyére, a művésztelepre. Teli posztimpresszionista témával, elképzeléssel, öntudattal. Lent volt épp Schéner Mihály is. Nálam néhány évvel idősebb, tapasztaltabb, vérbeli festő. Egyik nap behívott a szobájába. A padlón egy csomó papír hevert. Mindegyik félig vagy harmadában befestve. Volt köztük olyan is, amelyikre a maradék festéket csak úgy odakente. Színek egymáson, egymás mellett: okkerek, aranysárgák, meleg zöldek, alig volt köztük kék. Láttam, hogy Schénert izgatják ezek a színek. Izgatják, mint a szesz, amit akkoriban nem vetett meg túlságosan. Beindítják a képzeletét, föltüzesítik. Nekem akkoriban még mindig kellett egy téma. Többnyire külső élmény, külső látvány, amely a belső elképzelésemmel összhangban van. Meg kellett tervez*nem a képet: előtér, középtér, háttér, az alakok elhelyezkedése és így tovább.* Kissé az akadémizmus titkos aranyszabálya szerint. Schénert figyelve azt láttam, ő nem döntötte el előre, mi lesz a képen — eldől az munka közben. Ez a festői magatartás engem szabályosan kizökkentett a kerékvágásból. Igazabbnak éreztem, mint a saját élményfestészetemet. Máról holnapra persze, nem bújhattam ki a bőrömből, de kedvet kaptam festői kalandokra. Ekkor kezdődött el rouaul-s korszakom. Pepecselés helyett nagyobb vonalú s gátlástalanabb ecsetkezelés, dinamikusabb festékföl-

rakás. Néhány csendéletet festettem és sok-sok fejet. Nem portrék voltak ezek, hanem egy-egy érzés, gondolat festői ábrázolása az emberi arc lehetősége szerint. Az arc, mint a kiüresedés lapos tája. Mint a magányosság, a hit vagy a hitetlenség jelképe.

— Erről a „schéneri pillanatról" még nekem se beszéltél. Másnak se. Jogosan hihették tehát némelyek, hogy te Kondor hatására szakadtál el Derkovitstól, Berénytől.

— Valószínű, hogy a fordulathoz öntudatlanul ő is hozzájárult, hiszen, ha fölidézem az ötvennégyes, ötvenötös, ötvenhatos esztendőket, Kondor már akkor kikerülhetetlen jelenség volt. A rézkarcai, például a Dózsa-sorozata, vagy a grafikái magaslati élményt jelentettek minden fiatal festő számára. Azzal is, hogy fölismerései nemcsak művészi, de politikai fölismerések is voltak. Nem vagyok filozófus alkat, se művészettörténész, így aztán csak dadogva tudom elmondani, mit közvetítettek az ő munkái nekem. Valami olyasmit, hogy a mi huszadik századi létünk, a civilizációval, a háborúkkal, a fasizmusokkal, a hidegháborúkkal, ideszámítva természetesen a kelet-európai sztálinizmusokat is, csak mint szövevényes és brutális fantasztikum fogalmazható meg. Egészen pontosan: a mi valóságunk hű képe: az apokalipszis. Talán ezért is talált rá Kondor a középkorra, a középkori szerkezetekre, mint a mi korunkat értelmező metaforákra. Szent Antal megkísértésében a Kondorban lélegző mindenkori ember megkísértése zajlik elsősorban. Kondort kultúravonzalmai, mítoszvonzalmai miatt sokan irodalmisággal vádolták és vádolják ma is. Ostobaság és kicsinyesség. Ha beáll ő is az eltökélt avantgarde szabadcsapataiba, és évről évre új ötleteket szikráztat ki magából, akkor most a legtöbb magyarországi izmus „legifjabb" atyamestere ő volna, de amiatt, hogy az európai hagyományt — szerencsére nem a reneszánsz ágát — föl merte vállalni, már irodalmias. Már elbeszélő. Vajon Picasso nem irodalmi, amikor a Guernicát megfesti? Vagy a Goya hatására festett Koreai háborús képét, tudod, amelyiken a kivégzők ugyanúgy állnak föl, mint Goya 1808. május 3-i Sortűz című képén. Egyszóval: az irodalmiság lehet kolonc, de lehet szárny is. Különben is az absztrakció, bármilyen fokú absztrakció, maga is „irodalmias". Elvonatkoztatott kép ugyanarról az elbeszélhető létről, amiről a Picasso- vagy a Kondor-alkatú művészek festik a maguk stilizált látomásait.

— Téged is vádolnak irodalmiassággal.

— Nem alaptalanul.

— Hogy érted ezt? Elítélően vagy némi kihívással?

— Tényszerűen. Úgy, hogy az én képeimben is van bőven irodalmiasság. Van a Nap, Hold, állatokon, a Búcsúzik a lovacskán, a Megégett emberek sorozaton és a legutoljára festett sorozatomon is: a Nagy László földi vonulásán. De ha a barlangfestményeken és Picasso képein egyformán lehet, mért ne lehetne bárkién s az enyéimen is. Nem tagadom, előfordul, hogy egyik-másik festményemen ez az irodalmiság a festőiség ellen dolgozik, de ahol sikerül a stilizációnak azt a nyitott állapotát megteremtenem, azt az ég és föld közötti ejtőernyős lebegést, ahonnét a kiindulás és a végcél egyforma távolságra van, a téma nem marad meg témának, hanem átalakul metaforává, látomássá.

— Úgy érted, hogy az irodalmiasságot addig tudod csak jó lelkiismerettel vállalni, amíg nem válik szimbolizmussá? Ady szimbolikus, Nagy László inkább metaforikus jellegű költő. Vagy a festők közül Salvador Dali a szürrealizmusával egyetemben mindig jelképes, Picasso viszont soha se szimbolista...

— Köszönöm, hogy fölkínálod az árnyalás lehetőségét, de azt hiszem, nem érdemes ennél a részletnél megfeneklenünk. Hogyan is mondja József Attila? „Költő vagyok, mit érdekelne engem a költészet maga..." Érdemes ezt a festészetre is kiterjeszteni. Tudniillik bizonyos körülmények között a festészetnek maga a festészet, a festőiség is lehet olyan ellensége, mint az irodalmiság.

— Az embert sokféle hatás éri negyedszázad alatt. Eddig csak a zsenyei megvilágosodásodról beszéltél. Mik voltak a későbbiek?

— Annak tekintem a moszkvai utamat is, az ikonokkal való találkozásomat.

Nemcsak Rubljov munkáira gondolok, hanem a Blazsennij székesegyház ikonjaira is. A hidegnek, mértaninak, szabályozottnak gondolt ikonfestészet ott a templom félhomályában engem földre tepert. A feketék, az aranyak, a vörösek még ma is fölgyújtanak. A mellőzött perspektíva nemhogy rontott volna az ábrázolás izgalmán, tágasságán, ellenkezőleg, a látomásosság erejét növelte.

— Ezt az utat követte nemsokára az olaszországi utad.

— Előbb megrendeztem még az első önálló kiállításomat az Ernst Múzeumban.

— Igen, igen. Ha jól emlékszem, a kiállítsod sikere, a „reneszánszos képeid" ragyogása is hozzájárult, hogy nem Franciaországba, nem Hollandiába, hanem Itáliába küldtek kéthónapos ösztöndíjjal.

— Így volt. A két hónapból azonban kerek két esztendő lett. Már azt híreszlték rólam, hogy disszidálok. A saját előző életemből, múltamból disszidáltam is. Az alatt a két esztendő alatt minden művészi elképzelésem új távlatot kapott. Olaszország egyszerre nyitotta rá szememet a modern civilizációra s az európai kultúra néhány évszázadára, pontosabban két évezredére. Az etruszk művészet lenyűgözött. Volt benne valami meghitt egyetemesség. Nem terhelte komorság, tragikusság, sem világhódító fölény. A Földközi-tenger derűjét éreztem meg még a halottak szarkofágján is. Visszafogott, szemérmes dionüszoszi bölcsességet. Egyik felöl ez és a reneszánsz szegődött hozzám, a másik oldalról viszont a modern világ. Ami a hatvanas évek Magyarországához képest csakugyan modernnek számított. Ide-oda csatangoltam az országban. Többnyire autóstoppal s egy fogkefével. Velencétől Rómáig, Milánótól Szicíliáig. Csuda meleg helyzetekbe keveredtem bele. Azon se csodálkoztam volna utólag, ha a maffiások megpörkölik kicsit a nyakbőrömet, mert sose tudhattam, hogy nem épp egy bandatag cipel-e az autóján. Pisztolyt mindenesetre láttam több pasasnál is. Amit a század eleji olasz futuristák elképzeltek, azt én megéltem. Sebesség, száguldás, életveszély, minden, amit akarsz. De ami nekik még ábránd volt, mint kamaszoknak a szerelmi orgia, nekem lehangoló tapasztalatom lett. Azt kellett éreznem, hogy az ember elveszítette a természetesség mértékét. A természetes iramot, a természetes szünetet, csöndet, a magába fordulás gyakorlatát. Rohan, üzletel, reklámozza föltupírozott képességeit, az élete természetes derűjét mesterkélt szórakozásokkal helyettesíti. Úgy beszélek, mint egy vén vaskalapos... talán nevetséges is vagyok, de mit csináljak, ha a kinti tapasztalataim emészthetetlenebb élményei megfeküdték a gyomromat. Már az első év vége felé azok a kérdések kezdtek izgatni: hova is rohan az ember valójában? Hova rohanunk egyénenkint, de hova rohan az európai kultúra, illetve civilizáció medrébe beszorított emberiség? A katasztrófák lassan köznapiak lesznek, mint a mindennapi borotválkozás. És ha elítéljük is őket, nem rendülünk meg. Az utakon ugye több ember meghal naponta, mint egy kisebb fajta háborúban. De ez mégse számít háborúnak. Szóval ilyen dolgok foglalkoztattak, s ekkor festettem a Megégett emberek sorozatát. Festettem? Véstem és égettem is egyszerre. Az ecsetvonásokat vértelennek éreztem s azt hiszem, igazam volt. Az év elején megrendezett gyűjteményes kiállításommal foglalkozó kritikákban ezt a sorozatot egyértelműen dicsérik. Azt írják róla, ez volt az én pillanatom, ez volt a nagy korszakom, amit folytatnom kellett volna.

— Te hogy látod ezt?

— A kérdésed bonyolult, sőt ravasz is, mert azt várod tőlem, hogy az elhangzó vádakra, megjegyzésekre válaszoljak... Nem válaszolok. Mindaddig nem, amíg nem becsülnek meg izgalmas, okos, hasznosítható elemzéssel. Te csak egy-két évvel előbb kezdted el előttem írói pályádat, de legalább húsz-harminc alapos tanulmányt írtak rólad. Én az idén a negyvenhetedik évembe léptem, huszonöt éve festek, de még senki se áldozott rá két-három napot az életéből, hogy legalább egy összefoglaló cikket írjon a munkáimról. Írhatna jót, rosszat, csak érezzem, hogy együtt lélegzik azzal, amit csinálok. Mert az nem elég a művésznek, ha időnkint egy-egy fölsorolásban megemlítik. Még ha dicsérik, akkor sem, hiszen egy megalapozatlan elismerést egy megalapozatlan kritikusi fanyalgás azonnal porba lök. Velem például az is megtörtént, hogy a Nap, homok, tenger székesfehérvári kiállításáról a Népszabadság kritikusa úgy írt, hogy a Kassák-kiállításról közölt cikkének egy sorában megemlítette, hogy

még én is kiállítottam Fehérváron néhány képet... Ez a dohogás persze nemcsak az én dohogásom. A legtöbb festőnek ilyen panaszai vannak. Nem új dolog, de jó képzettségű esztétáink a régi művészekkel foglalkoznak. A kortárs képzőművészetet pedig átengedik az újságíróknak. Így képzőművészeti életünkben nem olyan szellem uralkodik, amely távlatokat is teremthet, sugalmazhat, befolyásolhat, hanem amely szétszed, analizál s amit szétrámol, úgy is hagyja. Én annak a kritikusnak hinnék, aki ha bírál, maga is kínlódik, töpreng, nem pedig ironizál. Vagy ha ironizál, azzal még inkább megvilágít egy gondolatot, egy mélyebb összefüggést. De hit nélkül ironizálni, enyhén szólva cinizmus.

— Még a kritikusokról beszéltél, belémvillant egy kínos gyanú. Valld be őszintén, nem ártott-e neked, hogy Nagy László, Tornai József, Kósa Ferenc, Tőkei Ferenc vagy jómagam írtunk rólad folyamatosan és nyitottuk meg kiállításaidat.

— Nem tudom, de elképzelhető, hogy a ti mellémállásotok fölpiszkált egynémely szakmabelit. Már csak azért is, mert ahelyett, hogy ti megrágtatok és kiköptetek volna, becsültetek. Különben is, ha ti nem írtok rólam — ahogy már említettem —, egy Frank János-cikk, egy-egy napilapban megjelent újságcikk kivételével, nyoma sincs annak, hogy létezem.

— Említetted a Nap, homok, tengert.

— Igen. 1968-ban állítottam ki a tíz nagy képből álló sorozatot Székesfehérváron. Nagy László nyitotta meg.

— Ezek a képeid is az olaszországi élményeidből születtek.

— A második olaszországi utam után festettem egy szuszra mind a tízet.

— Egy rendkívül értelmes, fiatal nő, ráadásul művészettörténész, túlságosan dekoratívoknak látta őket. Azt mondta, hogy a század második felében erre nemigen van példa. Mármint jó példa.

— A Nap, homok, tenger képei valóban mások, mint a Tisza sorozaté, a Fehér képeké vagy a Megégett embereké. Tagadhatatlanul „festőibbek". De ha nem önmagukban nézed a sorozatokat, hanem szembesítenéd egymással őket, akkor arra ébredhetnél rá, amire nőismerősödnek is rá kellett volna eszmélnie, hogy a Nap, homok, tenger sorozat — nagyon művelten fogalmazva — antitézis. Harsány és buja ellenpontja annak a füstös és köhögtető civilizációnak, amely itt van körülöttünk. A mesterséges természettel szemben a természet ősibb természete... Jó, jó, tudom, hogy tisztelni való vívmánya az emberi történelemnek a vízöblítéses vécé, hiszen mennyországian kényelmes találmány. Vagy a tévé, a mindentlátó szem, amilyen csak az Istennek volt valamikor. Csakhogy lassan már senki se veszi észre, hogy a világról csupán másodlagos élményeink vannak. Ülünk a képernyő előtt s látjuk, hullámzik, habzik a tenger. Odacsapódik a sziklákhoz vagy kifut a partra. De hogy ez a tenger a valóságban milyen színű, kékes-e, zöld-e, már eszünkbe se jut. Szürkének látunk mindent. Az eget is, a fövenyt is, a vizet is, a tüzes lávát is, a legzöldebb ciprusokat is. Ha túl dekoratív a Nap, homok, tenger, részben ettől a belső háborgástól is az. Az elszegényedéstől való félelem miatt. Azt hiszem, sok mindent el lehet róla mondani, rosszat is, csak azt nem, hogy nincs mögötte világkép.

— Pedig ezt állította a Népszabadság és az Élet és Irodalom kritikusa is.

— Nem akarok személyeskedni, de ha már szóba hoztad a két kritikát, én nem mosnám őket össze. Még akkor se, ha itt-ott érintkeznek is. P. Szücs Julianna írásából megéreztem, hogy érdekli, ahogy festek s amit gondolok, az ÉS kritikusát pedig nem érdekli. Szerencsére, minden kritika: önarckép is. Minél felületesebb, zagyvább, nyájasabb vagy nyálasabb, egy idő után annál jobban kezd hasonlítani a szerzőjére. Talán ezért nem érdemes elhamarkodottan visszarúgni a kritikusoknak.

— Mikor a második olaszországi utadról visszajöttél, szakállad volt, nyakadba lenyúló hajad. Ajzott voltál, és csordult belőled a mesélnivaló. Tíz év után már bevallhatom, hogy irigyeltelek.

— Te, engem?

— Furcsállod? Ne furcsálld. Én is szívesen belevesztem volna a világba évekig, de én nem mertem arra vállalkozni a nyavalyáim miatt, hogy hónapokig konzerven s néhány szem narancson éljek.

— Firenzében egy vacak szállodában laktam öt hónapig. A szobabérem havonta egy festmény! Ez még nem is lett volna olyan életveszélyes, de a szállodatulajdonosnak elképesztő kívánságai voltak. Egyszer egy angol kastélyt rendelt nálam. Előkelő, ódon várkastélyt, behavazott parkkal, vadászkutyákkal. Ha hiszed, ha nem, remekművet csináltam az ürgének! A fotórealisták is megnyalhatták volna utána mind az öt ujjukat. Csernus mesterségbeli tudására gondoltam s titokban vele versenyeztem.

— A fotórealizmust említetted. Kintléted alatt nem éreztél ingert vagy csábítást, hogy te is kipróbálj valami hasonlót?

— Nézd, amennyi újdonság játszott velem, legalább annyi taszított is. Háromnégy esztendő alatt végignézhettem, mi zajlik Európában és a világban. A pop-artot, az op-artot, a kinetizmust, a különféle manifesztációs ügyeskedéseket. Mindegyik mélyén egy illusztrációs szándékot, pontosabban korlátoltságot láttam. Volt bennük elragadó és lebilincselő ötlet bőven, de csak az. Magamban — egy kalap alá véve a változatos izmusokat — ötletművészetnek neveztem el őket. Földidézek neked egy hírhedt manifesztációs kiállítást. Matiacci „kiállítását". A tárlatot egy föld alatti garázsban rendezték. A művész öntőhomokkal fölszóratta a garázst, aztán egy kisebb fajtájú úthengerrel „tele rajzolta" a homokot. Ilyen minta, olyan minta, egymáson áthaladó és egymást megsemmisítő hengernyomok. Tiltakozás a mindent földbe taposó erők ellen? Lám, volt az egésznek még filozófiája is! A közönség tapsolt, a fotós fényképezett, az újságírók jegyeztek, mert a „kiállítás anyagát" kiadták könyvben is. Csak én kaptam össze Matiaccival. Mondtam neki, ha tiltakozni akar, ne ilyen selymesen tiltakozzék. Ha ugyanezzel az úthengerrel a Dior cég kirakatát célozta volna meg, sikeresebb lehetett volna az akciója. Sok ehhez hasonlót láttam... Hogy én is játszadoztam-e hasonlóval? Inkább csak humorból. Elmondok egy ilyen ötletemet. Elképzeltem, hogy kibérelek egy kis galériát, amelyből rengeteg van Olaszországban. Termeit beborítom fekete bársonnyal, egy falat pedig hófehér belga vászonnal. Átlósan, rejtelmesen. Majd kerítek egy sebészorvost, lehetőleg híres professzszort s levágatom ott helyben a bal kezemet. A vérző kezet fölrakatom a főfalon levő vászonra, ahonnét kiszámíthatatlan ábrákat írva csurog a vér. Szörnyű, mi? Az ötletem inkább az ötletművészet abszurditására világít rá, mint az én természetemre.

— Te, aki már eddig is többféle stílust kipróbáltál, el tudsz képzelni még szélsőségesebb stílusokat is magadnak?

— Mindent el tudok képzelni. De nem úgy, hogy az eszemmel eldöntöm: holnaptól kezdve ezt vagy azt csinálom. Picasso azt vallja, hogy a stílus akkor alakul ki, amikor meghal az ember. Szerintem akkor válik véglegessé. Addig sok minden megtörténhet. Például mit tudtam én még másfél esztendeje, hogy Nagy László emlékére festek majd egy sorozatot. S egészen másként, mint az előző képeimet. A veszteség sokat változtatott rajtam s a stílusomon is. Hogy mennyire, azt talán még az elkészült képek is csak sejtetik. Egyre inkább azt érzem, hogy a festészet is inkább a létezés jelensége, mint esztétikai jelenség.

— Vagyis a festő nem azt festi, amit lát, hanem amit megél.

— Valahogy így.

— Árulj el egy műhelytitkot: festettél-e vagy rajzoltál-e mostanában modell után?

— Igen-igen ritkán rajzoltam. Legutoljára egy japán nő portréját festettem meg. Azt akartam, hogy élethű legyen, hogy megszólalásig hasonlítson, csupán a hátteret bolondítottam meg kissé keleties levélárnyékokkal. Amikor meglátta a vásznon saját magát, a blúzát, a testére simuló nadrágot, csalódottan nézte. Mintha egy „belső arcképnek" jobban örült volna. Azt se bánta volna talán, ha úgy festem meg, mint a „Fekete fejű" képemet. Ez a kép akt. Koromsötét arcot festettem neki. Ott van ezen az arcon a szerelem, a nemiség, a halál sötétsége... Szóval megjártam a modell utáni kísérletemmel, de legalább tanulságos volt ez is. A modell kérdéséről eszembe jut valami. Mégpedig a gyerekkorom. Az egyik részét Újpesten, a másikat falun töltöttem. De nem pesti fiú voltam falun, nem nyaralgató kamasz. Kispásztornak szegődtetett el apám Szabadszállásra egy harminc holdas nagygazdához. A bérem egy hizlalni való éves disznó, húsz kiló zsír, két mázsa liszt. A lakosztályom

pedig az istálló. Soha izgalmasabb világot nem kívánhatnék senkinek. Ott volt előttem modellül az Alföld, az ég, a vércse árnyéka, a hangyák, ahogy cipelték a tojásaikat; ott voltak az állatok, a birkák, a lovak, a kutyák, a malacok, a kanok. Én egy életre megfigyeltem mindent. A Nap,. Hold, állatokat úgy festettem meg, mint aki az emlékét festi.

— A kortárs magyar festészet egyik fontos képének tartom ezt a festményedet. Kondor Darázskirályával együtt a „vásárhelyiség" egyik meghatározója volt valamikor. Ha nem tévedek, a Pictura Hungarica című albumba is beletették.

— Jól emlékszel.

— Ha már erre sodort bennünket a beszélgetés, hadd kérdezzem meg tőled: van-e jellegzetesen magyar festészet?

— Ez nehéz dió. Azt hiszem nincs. Csodálkozol?

— Csak figyelek.

— De mivel magyar festők vannak, bizonyára mégis van valamilyen megkülönböztető vonása a festészetünknek. Csontváry Vihar a Hortobágyon című képét ízigvérig magyarnak érzem. De hova soroljam akkor a Zarándoklást a cédrusokhoz? Libanoni műnek mondjam? Vagy mit kezdjek az olyan kiváló festővel, mint Tóth Menyhért? A magyar festészetet nem lehet többé elképzelni nélküle. De mitől magyar ez a festészet? Attól, hogy egy igazi nomád lélek gomolygásából született? Azt mondta Tóth Menyhért, hogy őneki bele kellett néznie a Napba s ebből születtek meg a magyar Alföldhöz kötődő, fehérben-fehér képei... Talán Nagy István mégiscsak magyar festő. A fejei s a tájképei sajátosan magyarok, de ami ezeken túl van, az máshol is létre jöhetett volna. Úgy látszik, a festészet más természetű, mint a költészet. Kevésbé röghöz kötött. De ha magyar festészet nincs, akkor francia sincs, noha Renoire képeit azt hiszem, se Oroszországban, se Angliában nem lehetett volna megfesteni.

— Ez valóban nehéz ügy, mert mexikói festészet viszont létezik.

— Inkább csak létezett, amikor megszületett. Orozco, Rivera, Siquerios csakugyan el tudták határolni magukat minden létező hatástól. Különösen az európai jellegű modernizmustól és absztrakciótól. Az a gyanúm, hogy a mostani mexikói festészet már egyetemesebb jellegű, még ha őriz is valamiféle anyajegyet.

— Volt egy idő, amikor megkísértett a gondolat, hogy a Vásárhelyi iskolának lehetett volna olyan szerepe a magyar festészetben, mint amilyen a mexikói volt.

— Ahhoz forradalmi helyzet kellett volna. Politikai, kulturális értelemben egyaránt. Lendület, esztétikai vakmerőség, de mindezen túl óriási méretű falak kellettek volna. Sajnos, egyik sem volt. Hiányzott egy bujtogató elmélet is, ami irányt és erőt adott volna. A tisztesség, a becsület, az elkötelezettség egy ilyen nagy újításhoz kevés.

— Szakmabeliekkel — festőkkel, grafikusokkal, szobrászokkal — szoktál beszélni ilyen ügyekről?

— Sajnos, nem.

— Elvadultál tőlük?

— Így is lehet mondani. De úgy is, hogy fölösleges erőfeszítés lenne szűznek nézni a kurvát, udvarolni neki szép szavakkal, amikor másra figyel. Egyszer-kétszer megpróbáltam, hogy itt-ott elnyökögjek valamit, de a válaszokból fehéren-feketén kiderült, hogy nem őszinték az emberek. Az anyagi érdek képmutatóvá esztergálta őket. Szemedbe dicsérnek, a hátad mögött azt mondják: senki vagy. Önfeledtség? Szakmai vita? Esztétikai gondok megtárgyalása? Elavult ábránd. Hirtelen eszembe jut Rabinovszky Márius. Engem is tanított a főiskolán. A román kori rusztikus kövekről, építkezésről úgy tudott beszélni, hogy azt hitted, ott vagy te is a helyszínen, a kövek közt. A szakma igazi szeretete nélkül nincs művészet. Vagy belátóbban fogalmazva: a szakma igazi szeretete mindig igazi szenvedéllyel társul. Ez mintha teljesen hiányozna a képzőművészeti közéletünk levegőjéből. Nem tudom, milyen fokon tanítanak a főiskolán anyagismeretet, de azt látom, hogy hanyagul megmunkálni egy képet lassan ugyanolyan divat lesz, mint rongyosan öltözködni. Holott az anyag maga is sugalmazó. Emlékszel az agyagképeimre?

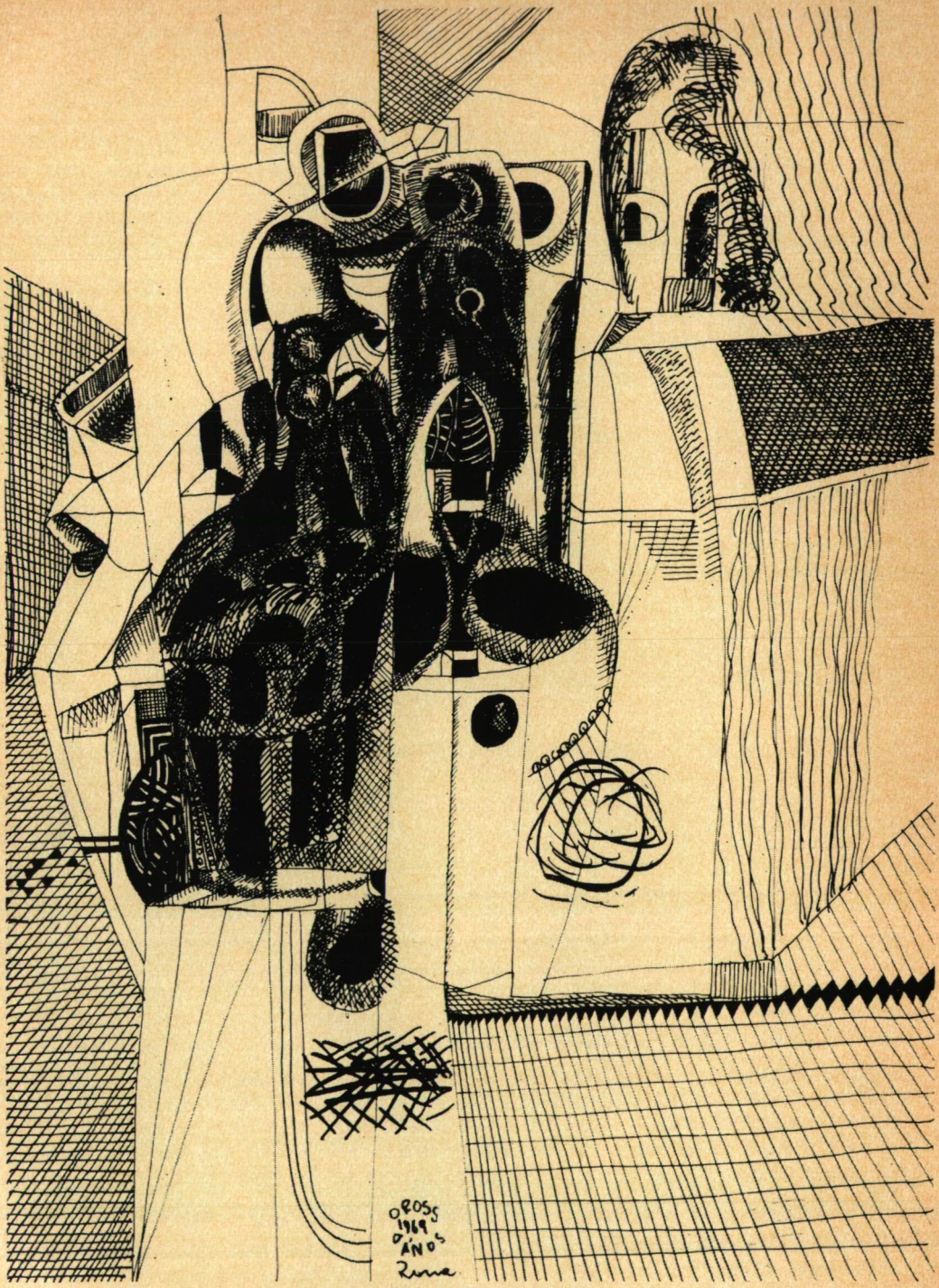

OROSZ JÁNOS MUNKÁJA

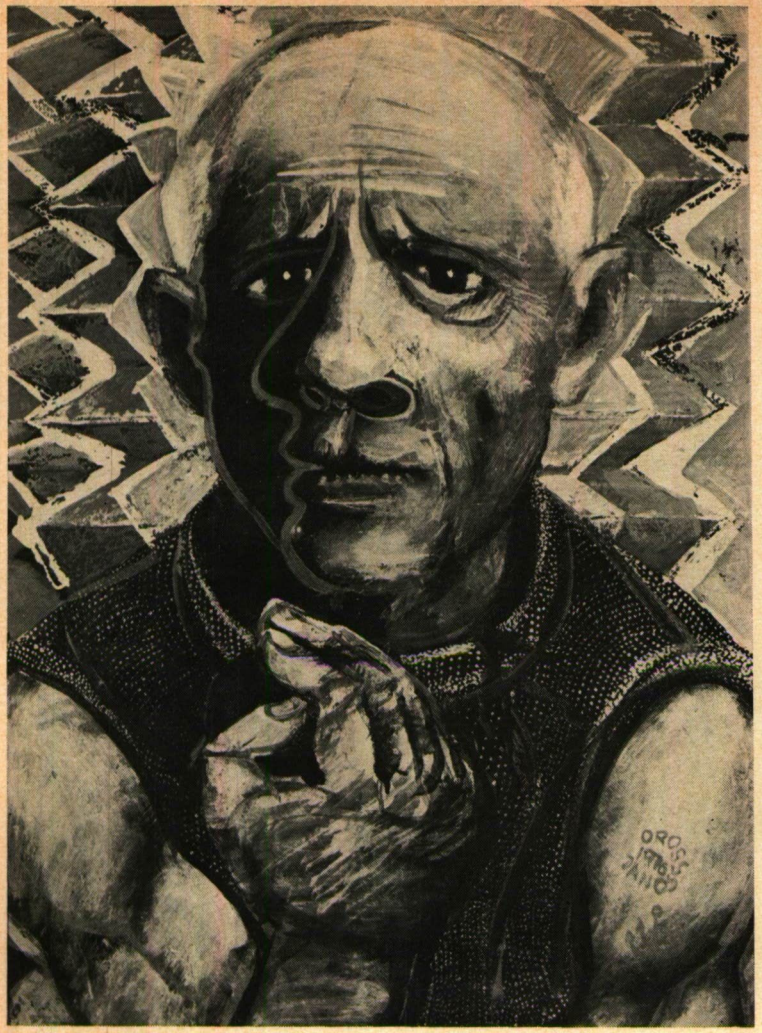

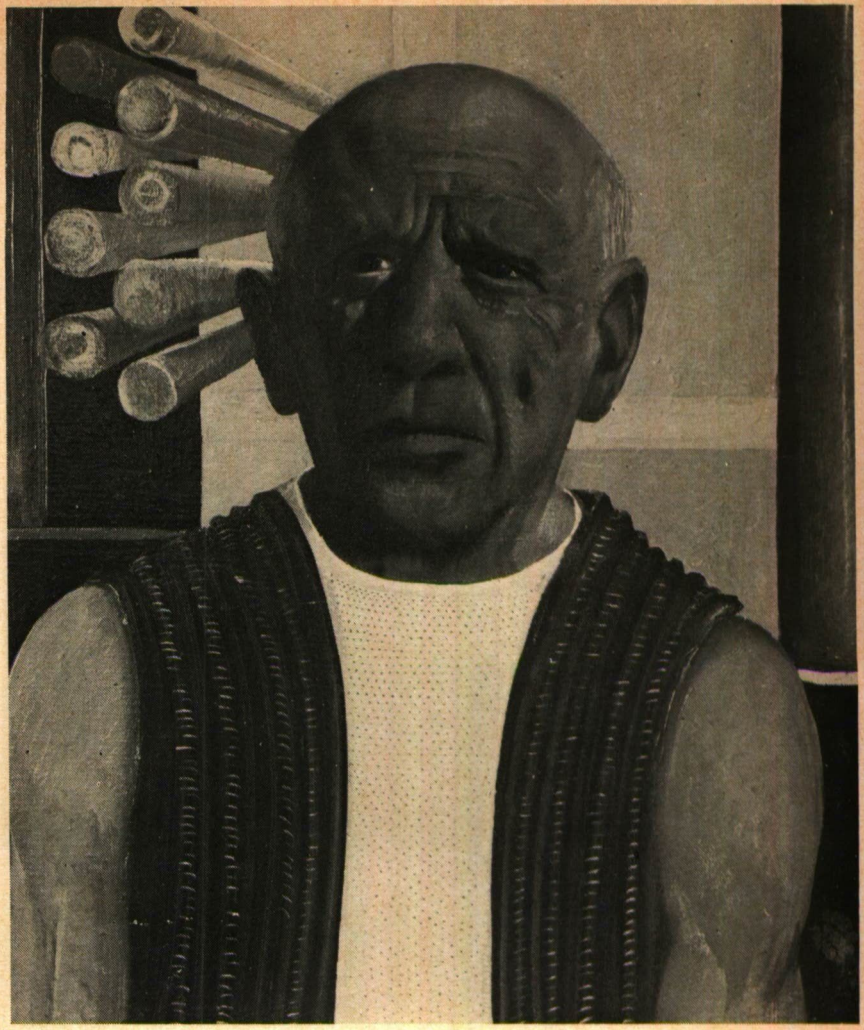

OROSZ JÁNOS: KÉT KÉP A PICASSO-SOROZATBÓL

— A Csók Galériában állítottad ki őket 1974-ben.

— Egyáltalán nem ismertem a kerámiát, de megszerettem. Új anyag, új lehetőség! Rendkívül izgalmas volt, hogy egy-egy szín hogyan változik meg a kiégetés hatására. Azzal a módszerrel és technikával, amivel én csináltam ezeket az agyagképeket, Picassón kívül Európában senki se kísérletezett. Picasso is úgy ébredhetett rá az agyagra és a módszerre, hogy ő töviről-hegyire körbetapogatta az őskultúrákat. Tudniillik Európában nem csináltak ilyesmit őelőtte. A máz nélküli agyagfestést csak az inkák, a perzsák és a régi görögök űzték. Amikor én kiállítottam az agyagképeimet, legtöbben az orrukat húzták: ezek festmények? A festőt kérték rajtuk számon, pedig a technika legalább olyan izgalmas lecke volt, mint maga a kép. A hagyományosan készülő freskók helyett agyagtáblákra festeni freskót óriási előny lehetne. Az előregyártott betonfalakra egyszerűen csak föl kellene szerelni.

— Az általános érdektelenség, amiről beszélsz, külön megérne egy miatyánkot. De erre most se hely, se idő. Ima helyett egy mérges darázsfészekbe nyúlok bele: képfelajánlásod történetébe. Nem zárkózol el?

— Ellenkezőleg! Úgy se volt eddig alkalmam beszélni róla. Csúnya és kiábrándító ügy lett belőle. Nem az én részemről, hanem a művésztársaim részéről. Rossz álmaimban se gondoltam volna, hogy a kicsinyesség, az irigység, a tudatos bemocskolás ösztöne így dolgozik a kortársaimban. A művészet, az erkölcs, az igazság letéteményeseiben... Mi is történt valójában? 1974 tavaszán apáméknál néztem a tévét. Akkor volt az az iszonyatos szárazság Afrikában. Emberek, állatok a halál szájában. Szétesett állatcsontok a megrepedezett földeken százával. Halálraítélt kisgyerekek élelem nélkül, víz nélkül. De hiszen emlékszel rá. Ültem és néztem a képeket. Reménytelennek és tehetetlennek éreztem magamat: minek tudnom ilyesmiről, ha nem segíthetek? De mért ne segíthetnék! Nem vagyok humanistább annál, mint amennyire humanista lehet az ember, de alább se igen adnám. Ekkor határoztam el, hogy fölajánlom a képeim árát az éhezőknek. A bonyodalom azzal kezdődött, hogy senki se akarta vállalni az árverés megrendezését. Ha te nem viszel el Kelen Bélához, az Esti Hírlap főszerkesztőjéhez, talán nem is tudjuk nyélbe ütni az ügyet. Ő hívta föl a Vöröskeresztet. Az elárverezett képekből majdnem 700 ezer forint jött össze, amelyből gyógyszert vett a Vöröskereszt. Alig volt ember, aki ne rágalmazott volna meg! Reklámot akar az Orosz magának! Békeharcos akar lenni az Orosz! Lejáratja a festőket! Az élre akar rúgtatni! Nyerészkedni akar! Plecsnit akar! Még kitűnő művészek is megrágalmaztak. Még nekik se jutott eszükbe, hogy a festő nemcsak művész, de ember is! Persze, egy kicsinyes, hazug világban a természetes érzelmek és természetes cselekedetek lázítóak. Sértik a polgárok szabályozott világát és lelkét. Az, hogy Van Gogh levágja a fülét, az tetszik a művész uraknak. Mert fantasztikus! De ha másféle szokatlan dolgot művel az ember, azért megvetik. Elvárták volna, hogy bűntudatot érezzek azért, mert valamit a saját lelkiismeretem szerint cselekedtem. Én viszont ma is örülök, hogy megtettem, amit megtettem. Volt négyöt rossz évem, amikor keveset dolgozhattam. Remélem, ennek az időszaknak vége. Dolgozni szeretnék s úgy élni, ahogy egy öntörvényű művésznek élnie kell, bármilyenek is a körülmények.

CSOÓRI SÁNDOR

Az opera Johannája

MAGYARORSZÁGI VERDI-BEMUTATÓ SZEGEDEN

Operatermő időkben, mint volt a múlt század idusa, könnyen megesett, hogy jelentékeny alkotásokat tartott talonban a korlátlan hatalmú intendánsok szeszélye vagy üzleti szimata, mivel az adott pillanatban nagyobb kasszasikerrel kacérkodó vállalkozás is akadt. Előfordult, hogy egy-egy bemutató röpke hetekig maradt életképes, aztán hosszú évtizedekre megfeledkeztek róla, a nagy mű azonban rendszerint frissen kiküzdötte magának a halhatatlanságot, még ha epés közhangulat is tornyosult útjába. Akad persze e gazdagon termő korban is úgynevezett második vonal, a zenetörténet ide számúzi a fiatal *Verdi* operáit, melyeket kegyetlenül elmorzsolt az idő vasfoga, már ama egyszerű oknál fogva, hogy az érettebb Verdi haladta túl sebesen „gályarabságának éveit" — hanem napjaink mohó operakultúrája, mivel a műfajra aszályos idők járnak, leplezetlen izgalommal kutat a néhai virágkorból elfekvő készletek után. Így fordult hazai társulataink figyelme a messzibb *Monteverdi, Dittersdorf, Haydn, Mozart, Donizetti* és mások, meg hát természetesen az ugyancsak termékeny Verdi archív partitúráira, s lelt rá például Szegeden még *Vaszy Viktor* egyebek között az *Idomeneóra*, a *Szorocsinci vásárra*, a *Saroltára*, Verditől pedig a látványos haszonnal felfedezett *Nabuccóra* és *A szicíliai vecsernyére*.

Pál Tamás tehát Vaszy szellemkezét fogva tett kísérletet a *Giovanna d'Arco* reinkarnációjára. Járt ösvényen haladt, mégsem volt könnyű dolga, hiszen a mű kritikai utóélete, fogantatásának pillanataitól tartózkodó, enyhén szólva is fanyalgó, ellentmondásos.

Amint az korjelenségnek számított a napi penzumra fogott komponistáknál, Verdi is gyorsan dolgozott. 1844 novemberének közepén lát hozzá a kottavetéshez, s noha *Solera* mismásol a librettóval, január végén már kottát kap a Milanói Scala, s február idusán színre viszi a Johannát *Frezzolini*vel, *Poggi*val, *Collini*vel, mérsékelt sikert aratva, melyről a szerző így számol be másik librettistájának, *Piavé*nak: „Az opera kimenetele szerencsés volt, annak ellenére, hogy hatalmas ellentábora volt. Kétségtelenül ez a legjobb valamennyi operám közül" — szögezi le önérzetesen, holott már túl van a Nabuccón, az *Ernani*n, a *Lombardok*on, ám innen a mostoha sorsú *Alvirán*, de a későbbiekben magasabbra taksált *Attilán* és *Macbeth*en, hogy csupáncsak a gályarabságos periódusnál maradjunk. (Elmaradhatott a szerző várakozásától a premier színvonala is, mert Verdi soká nem ad új darabot a Scalának.) Az amerikai *Vincent Sheean* mindössze annyiban intézi el a fiatalkori Verdi-műveket, hogy saját érdemük híján azért maradhattak fönn, mert nagy mester korai alkotásai: közülük a Giovanna d'Arcót ítéli a leggyengébbnek, mely azért így is szép anyagi haszonnal járta be Európa operaházait. Nem ámuldozott túlságosan a napisajtó sem. A milanói Gazzetta Musicale például jóindulatúan köntörfalaz: „kiváló komponista zenéje... mindenkelőtt törekvéseiért dicséretre méltó, ami az invenciót illeti, géniusza nem eléggé ragyogja be... ennek ellenére, társaihoz hasonlóan számos figyelemre méltó szépséget tartalmaz, s mi több, sok dallamának nyugodt egyszerűsége révén, az igazi szép szabályaihoz való visszatérést jelzi." (Még az év karácsonyán Velencében tűzték műsorra, visszhangtalanul, s a későbbiekből sincs megbízható információnk a tartósabb sikerre.) Sheean monográfiája azért hasznosan kalauzol el a „szenvedélyesen olasz és hazafias" Verdinek ezekhez a műveihez, ahol „a Risorgimento korszakában együtt vert pulzusa közönségével", s bár hangszerelési és harmonizálási tudása keveset gyarapodott, viszont em-

beri hangra komponált, eredetiségét pedig zseniális dramaturgiai érzékének köszönhette, mivel zenéje következetesen alkalmazkodott a szöveghez, a drámai jellemekhez, a színpadi szituációkhoz. „Énekszólamai drámaiak, simulékonyak, érzelmileg és muzikálisan igazak — írja —, bármennyire vázlatos is marad a zenekari alátámasztás." (Sőt látnoki módon abbeli meggyőződését is kifejti, hogy Verdi sűrű torokbántalmai pszichikai eredetűek lehettek, mert ugyebár vokális zenét írt, s. komponálás közben elénekelt magának mindent.)

A szegedi színháztól megrendelt eredeti Ricordi-partitúra, a bejegyzések szerint, előzően Londonban, az ugyancsak szigetországi Chesham-ben, majd Den Haag-ban járt, mielőtt a budapesti szerzői jogvédőhöz eljutott volna. Londonban valószínűleg az operáról forgalomban levő egyetlen — olasz énekesekkel készült — lemezfelvétele miatt, s ugyancsak a partitúrában olvasható széljegyzetek, karmesteri utasítások természetéből következtetünk rá, hogy a Giovanna d'Arco ott nem színházi, hanem koncertszerű előadásban ment. Érthetően, hiszen a Johanna igazán nehéz terhe a librettó. Szinte hihetetlen, hogy Verdi, aki később annyit kukacoskodott a jó szövegkönyvért (ami musicabile, tehát alkalmas a megzenésítésre), könnyen beadta derekát — föltehetően a körülmények szorították, sürgető megrendelésekre dolgozott. Temistocle Solera, a szövegíró, *Schiller* drámájából, *Az orleansi szűz*ből kölcsönözte az ismert történetet, abból a műből, mely 1801-ben született Weimarban (vagyis „napóleoni aktualitású") — s a népszabadító hős tragédiáját akként fakasztja föl, hogy Johanna az égi sugallat dacára földi érzéseknek enged, úgynevezett démoni hangoknak. Ami önmagában még rendjén való, hiszen romantikus költőnél ez logikusan következhet a darab eredendő misztikájából („gyarló a test, a lélek erősebb"). Hanem a Johanna sorsát közvetlenül befolyásoló alakokból Solera oly valószerűtlen papirosfigurákat rajzolt el, melyek glória helyett egészen blőd történet fénykoszorúját kerekítik hősünk feje köré. Az apa vallási fanatizmusból adja föl lányát az angoloknak, majd tévedését belátva kiszabadítja az ellenség táborából, ahol a megkötözött Johannára egyetlen őr sem vigyáz, hogy még egyszer úgy istenigazából elpáholhassa az angolokat, s megadassék néki a harctéri hősi halál. Teszi pedig a naiv pásztorapuka mindezt oly megfellebbezhetetlen erkölcsmagaslatról, ahová Károly királynak is csak a kegyelme juthat fel. Johanna az égi sugallat szentségtörőjévé deformálódik, akinek bűne mindössze annyi, hogy az apja félreérti, illetve meghallgatja a király szerelmi vallomását (esetleg magában viszonozza), a királyét, ki mellesleg férfi, s nem is akármilyen. Fittyet hányva a történelmi konzekvenciáknak, ez a Károly valóságos hős: csak az esztelen vérontást kerülendő ajánlja föl trónját az angoloknak, majd Johanna intelmeire mégis tűzbe jön, odasóz az ellenségnek, templomot készül emelni Johannának, aztán a papa vádjaira eltaszítja magától, minek utána az újabb csatában vesztésre áll, de az angoloktól kiszabadított szűz időben érkezik, és visszaadja a franciáknak fölkent uralkodóját. Károly sikertelenségeit Solera úgy állítja be, mintha nem maga tehetne róla (amit persze csak más, épkézláb ötlet hiányában kér számon az ember), máskülönben talpig férfi és nagy király — ami körülbelül akként fest, hogy mondjuk *Shakespeare* III. Richárdja szép és erkölcsös férfiú, s legfőbb tulajdonsága, hogy viszolyog a tróntól, inkább lemond róla, elmegy karthauzinak, merthogy az is egy változat. Nem túl szerencsés továbbá e képtelen mese dramaturgiája sem. Cselekménye a színfalak mögött zajlik, színpadi történés, akció úgyszólván alig akad, kórusok és áriák monoton füzére után érkezünk el egy fölüdítő duettig, tercettig, s ez a merev tölcsérszerkezet annyira ellaposítja a színpadot, hogy rendező legyen a talpán, ki a tömjénfüstös illusztrációhoz, nem dolgozva a muzsika ellen, képes némi mozgékony látványt előcsiholni.

*Horváth Zoltán*t ráadásul a tömegigényeket lefojtó szűkös színpadtér is szorította. Okosan tette, hogy nem bocsátkozott naturális részletekbe. *Csikós Attila* eszköztelen színpadképe képzeletbeli játékteret rakott föl lépcsőkből, mögé szárnyas oltárra emlékeztető dekorációt vont csatajelenettel, erdőképpel, koronázási szertartással (hungarocellből, aranyozott borítással, *Sós András* szobrászművész pazar munkája) — tehát okosan tagolt, s minden négyzetméterében kihasználható területről gondoskodott. Szükség volt rá, hiszen a kórusok ügyesen szervezett mozgatásával, a

démonok és angyalok allegorikus megidézésével, a koronázási jelenet méltóságteljes crescendójával, világítási trükkökkel, meg nem utolsósorban a látványos tablókkal Horváth Zoltán az itt egyetlen lehetséges módon, erőszakolt stiláris bukfencek nélkül, tudott így esélyt adni Verdi muzsikájának láttatására. Mert ez a Verdi-zene, a librettó minden fogyatékosságának ellenére, frissnek, őszintének, nagyvonalúnak, fölforrósítónak hat. Tüzes kórusai, strettái, dallamos ariosói, áriái, együttesei hamisítatlan előképét szikráztatják föl a későbbi nagy műveknek, s ezért feltétlenül érdemes megismerni, mégha kompozíciós rendje, zártszámos szerkesztése erősen őrzi is a közvetlen elődök, *Bellini*, Donizetti szellemét. Minden dagályosságtól mentes pátosz ragyogja be, költői szárnyalású finálei, az egész mű tartása, érzelmi telítettsége, vallomásos lírája, zenében idéz meg egy kort, melyben a nemzettéválás eszméje (mily ismerős a magyar történelemből) a haladó művészet küldetéstudatába költözött.

Pál Tamás zenei vezetése ennek a küldetéstudatnak egyetemességét, fennköltségét, örökszép példáját mutatja meg, amikor zenekarát (ütőseit, de rézfúvósait) sem igyekszik visszafogni. Pontosan ott érzi a mű erejét, ahol van, a zenei tablókban, a kórusok dramaturgiai lendítőerejében, a feszes tempókban, a világos kontrasztokban. Ugyanakkor finoman ügyel arra is, hogy a néhány bensőséges pillanat, ami megadatik a szereplőknek, ne szürküljön el, ne váljék jelentéktelenné, hogy úgy maradjanak pihentető nyugvópontok, ahonnan egy-egy ária vagy kórus, mint parázsló hamuból a tűz, loboghassék föl izzékonyan. Derekasan megállja helyét a kórus. Néha ugyan csak késve derül ki, angol katonák-e éppen vagy franciák (*Vágvölgyi Ilona* különben érzékeny színtónusú jelmezeiből a két tábor elválasztására mérsékelten futotta), mindenesetre a rapszodikus előzmények után most hallhatóan fölkészülten lépnek színpadra (karigazgató *Molnár László*), hangzásuknak teste van, a belépések is fegyelmezettebbek, pontosabbak. A három nagy szerep három kiegyensúlyozott, jó, megbízható alakítással örvendezteti meg a közönséget. *Bajtay Horváth Ágota* Johannája zeneileg makulátlan, technikailag szépen kidolgozott, s az első részben még sugárzóan intenzív, drámai töltésű is, csupán a vége felé érezni rajta, hogy veszít az erejéből — hiába, ez a Verdi-heroina rendkívüli megpróbáltatás. Mindent elénekel, hajlékonyan, muzikálisan, bensőből formál, s nem manírok után kutat: a pálya későbbi állomásán, ha majd nagyobb súlyokat vehet vállára, parádés szerepe lehet a Johanna. Miként az Jakab — *Gyimesi Kálmán*nak. Gyimesi láthatóan idehozza más rokon lelkekből (s tán nem egészen véletlenül a *Rigolettó*ból) szerzett tapasztalatait: emberarcát igyekszik fölmutatni az apának, s olaszos baritonjával, megejtően szép dallamformálásaival Verdire hivatkozik, neki higgyünk, ne Soleránnak. Kellően markáns, karakterisztikus király *Juhász József* hősi színekkel dúsított tenorja, mely a fontos pillanatokban helyén van, erőteljesen szól és megnyugtatóan kiegyenlített. A kisebb szerepekben hallott *Kenesey Gábor* (Talbot), illetve *Bárdi Sándor* (Delil) megbízható támaszai az előadásnak — ami végtére is magyarországi bemutató, s mint ilyen, méltó és dicséretes vállalkozás egy olyan operatársulattól, melyet ilyesmire köteleznek a hagyományai.

NIKOLÉNYI ISTVÁN

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED